

Sociologický časopis

1

• ROČNÍK 7

1971

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Teoretické předpoklady marxisticko-leninské analýzy vývoje současných společností v třídně rozděleném světě ● C. Wright Mills a angažovaná sociologie ● Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky ● K otázce vztahů mezi mikroso-

ciologi a makrosociologi ● K dialektice demokracie ● Sociologický výzkum v ozbrojených silách USA ● Modrý test — nástroj kriminologické prognózy ● Recenze ● Zprávy a informace ●

Sociologický
časopis

Социологический
журнал

Sociological
Review

Soziologische
Zeitschrift

Revue
de Sociologie

1

Obsah č. 1/1971

STATI

- PE 4584/7. 1971
- Filipec J.: Teoretické předpoklady marxisticko-leninské analýzy vývoje současných společností v třídně rozděleném světě 1
- Sirácky A.: C. Wright Mills a angažovaná sociologie 16
- Urbánek E.: Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky 25
- Andrejeva G. M.: K otázce vztahů mezi mikro-sociologií a makrosociologií 37
- * Formánek M.: K dialektice demokracie 44
- Hrabě J.: Sociologický výzkum v ozbrojených silách USA 57

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Veverka M.: Modrý test — nástroj kriminologické prognózy 76

RECENZE

- Petrusek M.: Příspěvek k marxistické obecné sociologii 94
- Sedláček J.: Wiatr, Narod i państwo (Národ a stát) 96

ZPRÁVY A INFORMACE

- VII. světový sociologický kongres ve Varně 102
- Svoboda M.—Müller K.: Československo-sovětské filosofické symposium ve Smolenicích 105
- Honzík M.: Teoretická konference „Engels a naše současnost“ 107
- Sabršulová B.—Vacek L.: Porada o výskume verejnej mienky 109

Redakční rada: Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Vladimír Čech, Blanka Filipcová, Karel Galla, František Charvát, František Kahuda, Karel Kára, Jaroslav Krejčí, František Kutta, Jiří Loukotka, Martin Marušíak, Milan Matouš, Přemysl Maydl, Karel Pomalzl, Eduard Urbánek.

03817/78

Teoretické předpoklady marxisticko-leninské analýzy vývoje současných společností v třídně rozděleném světě

JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

1. Dvojí přístup k vědeckotechnickému pokroku v současné buržoazní sociologii

Pokusy o interpretaci a explikaci vědeckotechnického pokroku v současném světě, jeho důsledků a perspektiv zaujímají klíčové místo nejen v sociologii, ale zároveň i v řadě ostatních společenských věd. Přes všechny odlišnosti a složitá propojení různých interpretací možno vystopovat zásadní předěl mezi marxisticko-leninskou teorií vědeckotechnické revoluce na straně jedné a různými nemarxistickými a antimarxistickými variantami explikace tohoto fenoménu na straně druhé. Podívejme se blíže na některé odlišné i společné znaky těchto variant ovládajících společenskovo vědní myšlení v zemích tzv. „pozdního kapitalismu“. Pestrá škála postojů a hodnocení osciluje mezi dvěma póly, z nichž jeden představuje více či méně optimistické přitakání vědeckotechnickému pokroku, druhý jeho důrazné odmítnutí. Stoupenci civilizačního optimismu navazují na tradici racionalistického konceptu transformace světa a společnosti pomocí vědy a techniky. Prototypem této tradice je Descartes a jeho pojetí člověka jakožto „pána a vlastníka přírody“. Protipól zosobňují například Pascal a obdobné antiracionální a ve svých důsledcích proticivilizační tendence. Oba krajní postoje implikují příslušná axiologická kritéria, která s pokrokem vědy a techniky spojují přímo protikladné hodnoty.

Vyústěním a moderní reprodukci těchto extrémních tradic, které jako všechny extrémy se stýkají, jsou scientisticko-technicistické, či na druhé straně kulturně kritické koncepce v současné buržoazní společenské teorii. První tendence je reprezentována například *stadiální* teorií ekonomického růstu a jejími sociologickými, futurologickými a kulturologickými derivacemi (Rostow, Bell, Fourastié, Scheuch, Popper a další). Druhá, kulturně kritická koncepce zahrnuje osobnosti a díla typu H. Marcuse, T. W. Adorna, M. Horkhei-

mera, E. Fromma a dalších. Nejde nám v tomto rámci o vyčerpávající výčet všech interpretací vědeckotechnického fenoménu, ani o postžení jejich specifických rysů a odlišností, nýbrž o kontrapozici příznačných typů myšlení s potvrzením toho, co je v podstatě — metodologicky i sociálně historicky — spojuje. Dále pak nám jde o to, poodhalit filosofické předpoklady a skupinové intence, které se skrývají pod povrchem těchto koncepcí a pod zdánlivě nezájatými přísně „objektivními“ či „konvenčními“ kategoriemi, na nichž jsou budovány. Řekněme rovnou, že jednou z klíčových ústředních kategorií je pojem a koncepce industriální, resp. postindustriální společnosti, jejichž domnělou samozřejmost, evidenci a ideologickou nezátíženost je třeba podrobit exaktní kritické analýze.

Smyslem této kritické analýzy není nějaký scholastický terminologický spor, ale vědecké zdůvodnění toho, proč nutno pojem „industriální společnost“ odmítnout jako mytickou deformaci společenské skutečnosti. Nečiníme tak proto, že bychom tento pojem chtěli odbýt jako *pouhý* nástroj ideologické diverze. Redukce pojmů na jejich instrumentální aspekt a společenskou funkci je výrazem metafyzického a antidialektického gnoseologického východiska. Je v rozporu se skutečným procesem poznání a povahou pojmů. Proto je také v rozporu s marxisticko-leninskou teorií poznání a představuje jakousi její instrumentalistickou revizi, zahalenou ovšem rouškou zdánlivé ortodoxnosti. Pojem „industriální společnost“ zahrnuje v sobě jako každá klíčová kategorie společenské teorie zárodky *soudu* a implikuje — ať už si to kdo uvědomuje či nikoli — určitou periodizaci ba dokonce určitou interpretaci dějin. S kategorií „industriální společnost“ je logicky svázána periodizace dějin lidstva v podstatě na tři historické etapy společenského vývoje: praeindustriální, industriální a postindustriální.

ní. Kritéria, podle nichž se tyto etapy odlišují, jsou dána — jak známo — převahou primárního, sekundárního či terciárního sektoru a konečností výrobně technickými faktory, které tyto stratifikační přesuny vyvolávají. A tím se od pojmu industriální společnosti dostáváme přes odpovídající *periodizaci* dějin k příslušné *interpretaci* a pojetí dějin, které již výchozí kategorie „in nuce“ v sobě zahrnuje. Paradox, a řekl bych přímo, ironie osudu spočívají v tom, že podstatou tohoto pojetí dějin je víceméně mechanistický ekonomicko-technický determinismus, který povyšuje ekonomicko-technické (a nezdá se přímo technologické) faktory na rozhodujícího činitele společensko-historického pohybu, a to ovšem bez pochopení zprostředkující povahy výrobních vztahů, bez pochopení dialektické jednoty výrobních sil a výrobních poměrů. Tak dlouho polemizovaly celé generace buržoazních sociologů, ekonomů a filosofů proti z vulgarizované podobě Marxova materialistického pojetí dějin, až konečně sami v zápalu polemiky proti takto adjustovanému fantómu uvázli v osidlech ekonomicko-technického determinismu, s nímž Marx nikdy neměl a nechtěl mít nic společného. Svěrázným způsobem tento fakt konstatuje Raymond Aron, když píše: „Teorie stadií ekonomického růstu, odrůda západního marxismu, není vždy s to uniknout z osidel z vulgarizovaného marxismu. Jakým právem se zahrnují všechny neindustrializované společnosti do téže kategorie — například tradiční společnosti středoafričských kmenů spolu s Čínou, nejstarší říší dějin? Představují stadia ekonomického růstu uspokojivější schéma než sled sociálních soustav, jestliže podle „stadií“ se může provést zařazení do jedné kategorie na základě metod devatenáctého století, do jiné kategorie podle metod dvacátého století a do jiné podle systému státního plánování? Je správné soudit či tvrdit, že odlišné soustavy se stávají podobnými, jakmile dosáhly téhož stadia růstu?“ (A. Aron, *The Impact of Marxism in the Twentieth Century*, in: *Marxism in the Modern World*, Stanford University Press 1965). Ve skutečnosti rozličné varianty technicismu v současné buržoazní sociologii a ekonomii nejsou přirozeně žádnou odrůdou marxismu, přestože jak známo odvolávky na Marxe

a Lenina se v některých kruzích staly dnes právě tak módní záležitostí, jako done dávna v téžech kruzích převládalo jejich zamlčování. Pokusy o určení typu společnosti a člověka podle kalorické spotřeby či podle výroby na hlavu se tu v podstatě provádějí nikoli s ohledem na přiměřenou roli těchto faktorů v totalitě složek společenské struktury, nýbrž v duchu známé teze: „Člověk je to, co jí,“ popřípadě „člověk je to, co vyrábí“. To ovšem není odrůda marxismu, nýbrž právě naopak, novodobá adaptace Marxem kdysi kritizované zásady buržoazní společnosti, podle níž „člověk je to, co má“, která se tu navíc projevuje v modifikované podobě jako velmi plytký metodologický princip společenského výzkumu, jeho hypotéz a interpretací.

Není také bez zajímavosti, že Aron své pochybnosti o vhodnosti pojmu postindustriální společnosti spojuje s poukazem na vulgární ekonomismus, ležící v základě takto koncipované periodizace dějin, a varuje dokonce před tím, že přijetím této kategorie západní ideologie odkrývá bok kritice ze strany marxistů. Tím se ovšem v diskusi o pojmu industriální společnosti výrazněji exponuje kategorie zájmu, která víceméně zastřeně figuruje v podtextu všech klíčových pojmů společenských teorií. Tím se pole observace prolíná s polem třídního a skupinového zájmu a zdánlivě antiideologické řazení „čistě“ zkušenostních dat se stává náhle a nezbytně objektem analýzy intencí, zájmů, implikací a tendencí, jimiž je složité, mnohotvárné a velmi zprostředkované motivováno. I sami někteří buržoazní sociologové považovali za nutné poukázat na ideologický moment provázející aplikaci pojmu industriální společnosti. Jejich námitky proti této kategorii byly ovšem nezdá se diktovány obavami před přílišným zdůrazňováním industriálního pokroku v socialistických zemích a zejména v Sovětském svazu. V tomto smyslu například odmítl pojem „industriální společnosti“ R. Dahrendorf jako produkt „sociologické fantazie“ a jakési příliš „přívětivé zevšeobecnování“, které obchází podstatu věci: „Amerika a Rusko jsou industriální společnosti, přesto určuje charakter epochy právě jejich protiklad.“¹ Postupem let převládly mezi buržoazními sociology snahy

¹ R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961. s. 24.

zhodnotit naopak kategorii industriální a zejména postindustriální společnosti v duchu teorie konvergence a obrátit její ostří proti socialistické alternativě vědeckotechnické revoluce. Přes tyto snahy a antiideologická prohlášení teoretiků postindustriální společnosti neztrácí na přiznačnosti Dahrendorfova teze, že tato kategorie je ideologií „oné byrokraticko-maloměšťácké vrstvy, která se označuje jako střední stav“ a k níž ovšem patří také sociologové. Její hlavní funkcí je podle jeho názoru zastřena. „vědecká“ apologetika sociální nerovnosti.² Nebylo zajisté také náhodou, že motto posledního 16. kongresu sociologické společnosti v západním Německu znělo: „Pozdní kapitalismus, anebo industriální společnost“?

2. Leninská teorie odrazu a ústřední kategorie současné buržoazní sociologie

Není sporu o tom, že skrupulózní aplikace kategorií praeindustriální, industriální a postindustriální společnosti přímo volá po filosofické a gnoseologické kritice takového jen zdánlivě bezpředsudečných, ve skutečnosti však silně ideologických až mytických východisek. Vzájemné oplodňování filosofického a sociologického poznání je vůbec fundamentální problém dalšího vývoje obou těchto vědních disciplín. Zásadní význam pro jeho řešení má aplikace leninské teorie odrazu na sociologické poznání, a to ovšem ve všech dialektických určeních, jimiž Lenin definoval lidskou myšlenku. Pojmy — a nám tu jde zejména o pojmy teorií společenského vývoje — jsou především odrazem společenských zákonitostí a procesů, jejich duchovní reprodukci ve vědomí lidí. To jest odrazem — podle okolností a vědeckosti té či oné teorie — více či méně adekvátním, více či méně odpovídajícím skutečnosti. Odraz objektivní skutečnosti v lidském myšlení je ovšem složitě zprostředkovan napříkladem jazykem, není její zrcadlovou kopií a není ani totožný se skutečností. Kategorie sociologické teorie, její jazyk a společenská skutečnost představují nikoli totožné, ale izomorfní struktury, kde myšlení zprostředkované jazykem obrazí více či méně skutečnost, ovšem pomocí specifických sémantických a komunikačních vazeb. Kromě těchto odrazo-

vých a sémantických určení mají kategorie lidského poznání vůbec a ústřední pojmy společenských teorií zvláště charakter specifických prostředků vyjádření (či zastření) skupinových, třídních či jiných zájmů, intencí a tendencí. V tomto smyslu se jeví kategorie a v jejich souhrnu pak celé teorie *nástrojem společenského jednání*, zbraní sociálních, politických a ideologických střetnutí. V této souvislosti je pak také naprosto nezbytným úkolem sebereflexe vědy analýza společenských funkcí, třídních kořenů a ideologické povahy těchto pojmů a teorií. Dalším aspektem — a přímo jakýmsi vyústěním všech výše uvedených určení pojmu — je jeho prakticko-prospektivní dosah, určení pojmu jakožto *projektu* a nástroje společenské změny, případně u konzervativních teorií funkce nástroje petrifikace statu quo.

Dialekticko-materialistická filosofie, marxisticko-leninská teorie poznání představuje tedy *komplexní* kritiku klíčových kategorií buržoazní sociologie s přihlédnutím ke všem jejich výše naznačeným určeními *odrazu, znaku, nástroje* a *projektu* společenského jednání. V tomto duchu odhaluje všechny meze takových kategorií jako je industriální společnost, technotrická společnost, mnohokanálová společnost, konzumní společnost, společnost volného času, technická civilizace, civilizace věcí apod. Jejich základní slabina je v nabubření určitého „silného“ postřehu jednoho z aspektů objektivního společenského pohybu. Platí o nich to, co vyjádřil Lenin svou simultánní kritikou filosofického idealismu a metafyzického materialismu: „Filosofický idealismus je *pouze* nesmyslem z hlediska materialismu hrubého, prostého, metafyzického. Naopak z hlediska *dialektického* materialismu je filosofický idealismus jednostranné, zveličené, überschwengliches (Dietzgen) rozvinutí (nafukování, nabubřování) tohoto rysu, stránky, hranice poznání v absolutno, odtržení od hmoty, od přírody a zbožštění.“³ Jenomže v našem kontextu nejde o přírodu, nýbrž o analogické traktování společnosti, které se jeví být „nesporně *hluchým květem*, ale *hluchým květem*, rostoucím na živém stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemocného, objektivního, absolutního lidského poznání.“⁴

² R. Dahrendorf, *tamtéž*, s. 25–26.

³ V. I. Lenin, *Filosofické sešity*, Praha 1953, s. 322.

⁴ V. I. Lenin, *tamtéž*, s. 323.

Hypertrofizace dílčích aspektů, vydávání části za celek, stránky věci za její podstatu nemá jen metodologický charakter, ale sociální a třídní příčinu, třídní funkci a společenské důsledky. To platí nejen o víceméně otevřené apologetice vědeckotechnického pokroku bez ohledu na třídní kontext jeho působení, ale také o velkém odmítání „vědotekniky“ jako příčiny totálního odcizení a jednosměrné manipulace člověka. Mám tu na mysli názor, že moderní technika je „ve svém základě nezodpovědnou mocí“ (Herbert J. Müller in *Scientific Progress and Human Values*, New York 1967, s. 179) anebo názor, že „nejen její uplatnění, ale již sama technika je panství nad přírodou i nad člověkem, metodické, vědecké, vykalkulované a kalkulující panství“ (H. Marcuse, *Industrialisierung und Kapitalismus im Werk Max Webers*, Frankfurt a/Main). V obou případech nejde jen o určitý metodologický a gnoseologický poklesek, ale o pokus apologetizovat či alespoň exkullovat kapitalistické společenské poměry, v nichž technika působí mimo jiné také jako nástroj podmanění člověka člověkem.

Kulturní kritická ideologie je však také zčásti základem ultralevých koncepcí, které pseudoradikální kritiku techniky a institucí spojují s odsouzením reálného socialismu, jehož úsilí o nalezení a uskutečnění specificky lidské varianty vědeckotechnického pokroku vydávají za technokratismus a zburžoaznění. Z hlediska marxismuleninismu je tento obsah civilizačního kriticismu nikoli příliš mnoho, ale naopak příliš málo kritický, nikoli příliš mnoho ale naopak v pravém slova smyslu příliš málo revoluční. Jeho podstatou je nepochopení podstaty společenského jednání, nepochopení dialektického procesu uskutečňování projektů lidského ducha v tvorbě dějin. Fundamentální význam v souvislosti s procesem inkarnace idejí ve společenské praxi a dějinách má kategorie zprostředkování. Pochopit kategorii zprostředkování v dějinách znamená ovládnout myšlení v rozporech, pochopit nutnost sáhnout na cestě, která vede k cíli, po adekvátních prostředcích. Realizace cílové představy autentického, všestranně rozvinutého subjektu nezbytně předpokládá rozvinutí určitých zprostředkujících článků ve sféře společenských institucí, tech-

niky i jejich mnohotvárných produktů. Samozřejmě, že tyto prostředky společenského jednání, a to jak institucionální, tak zejména technické povahy, mají v protikladných společenských systémech současné doby některé obdobné povrchové rysy a důsledky. Tak například vědeckotechnická revoluce reprodukuje v různých sociálně ekonomických soustavách při zásadně divergentních trendech některé analogické jevy. Tohoto dílčího faktu se chápe mimo jiné také kulturní kritika à la Marcuse a vytyčuje paušálně proti celému světu instituci, vědy a techniky svůj zdánlivě nonkonformní princip „negativní dialektiky“. Na okraj budiž poznamenáno, že se tu ve jménu Hegela hlásá zcela anti-dialektická myšlenka, podle níž vlastně idea nikde nenachází a nenajde prostor pro svoji inkarnaci. Pseudoradikální útoky proti prostředkům společenského jednání, bez nichž socialismus nemůže prokázat svou dějinnou intenci a specifiku vpravdě humanistické alternativy vědeckotechnické revoluce, leží pod úrovní Hegelova postřehu: „Netrpělivost si žádá nemožné, totiž dosáhnout cíle bez prostředků.“⁵

Není bez zajímavosti, že pod heslem negativní dialektiky a kritického myšlení se také v Československu někteří jeho hlasatelé stavěli proti koncepci syntézy socialismu a vědeckotechnické revoluce, vydávající ji tu za byrokratický, tu za technokratický program. Označovat za technokratismus či scientismus pouhou skutečnost, že považujeme dosažení určitého stupně vědeckotechnického pohybu socialistické společnosti nikoli za dostatečnou, ale přece jen nezbytnou podmínku adekvátního uskutečnění komunistického programu, by znamenalo hlásat ideál jakéhosi kasárenského asketismu. Nikoli náhodou se proto levičácká kulturní kritika zauzčila v paušálním odsouzení „člověka spotřebitele“ a ve svých objektivních důsledcích se přitom nezřídka shodla s představiteli konzervativního elitářství pravicového ražení.

Budoucí svět si nepředstavujeme ani jako pouhý supermarket, kde by nešlo o nic víc než o bludný kruh látkové výměny, ani jako nebeský ráj oproštěný od všeho materiálního blaha a všech požitků, do něhož by bylo možno vstoupit uchem jehly. Homo consumens a s ním i ostatní

⁵ G. F. W. Hegel, *Fenomenologie ducha*, Praha 1961, s. 67.

podobné ideální typy současné západní sociologie jsou povětšinou abstraktní schémata, která arci často poukazují k té či oné víceméně charakteristické stránce současné situace člověka ve světě. Souhrnně lze říci, že cestou k teoretickému překonání kulturně kritického pojetí „člověka spotřebitele“ jakožto po výtce odcizeného člověka je mimo jiné rozvinutí všestranné, dialektické kritiky tohoto v podstatě spiritualistického druhu kritiky odcizení. Jde přitom o hlubší postižení skutečné, dialektické podstaty člověka, pojeté nikoli ve formě spiritualistické konstrukce, ale chápané v duchu Marxovy koncepce „skutečného, tělesného člověka, stojícího na pevné, kulaté Zemi, vydechujícího a vdechujícího všechny síly přírody“.⁶ Zkoumání takto historicky a dynamicky pojeté podstaty ovšem znamená především zkoumání projevů sebeuskutečňování člověka v práci, vědě a umění.

Klíčový význam má v konceptu současnosti a budoucnosti fenomén vědy a s ním spjatá kategorie racionality. V tomto duchu hovoří například D. Bell o růstu vědy jako o základním formujícím trendu lidské společnosti. Odtud podle něho plynou také konsekvence pro pojetí určitých společenských sil: organizace teoretického vědění se stává rozhodující pro inovace a intelektuální instituce prý zaujmou ústřední postavení ve společnosti.⁷ Obdobně staví vědecký výzkum na první místo v charakteristice tzv. postindustriální společnosti A. Touraine.⁸ Zdánlivě tak vzniká jakási korelace mezi těmito tvrzeními a marxisticko-leninskými koncepcemi vědeckotechnické revoluce, které jsou všestranně rozpracovávány v socialistických zemích a které podtrhují rostoucí úlohu vědy jakožto bezprostřední výrobní síly. Tato obdoba je však jen ve slovech. V podstatě jde o zcela odlišný přístup k fenoménu vědy, který nepředstavuje sám o sobě rozhodující kritérium pro hodnocení kvality a typu té které společenské struktury a musí naopak být sám z povahy společenského celku vysvětlen a ve svých funkcích hodnocen. Růst vědy může totiž podle okolností umocňovat zcela odlišné a zásadně protikladné společenské a dějinné síly.

3. Vědecký základ marxisticko-leninské komparatistiky

Praktickým vyjádřením skutečného humanismu je dnes úsilí o uskutečnění socialistické varianty vědeckotechnické revoluce, která může dodat přesvědčivé argumenty o tom, že lidstvo nesměřuje fatálně pod tlakem ekonomicko-technických parametrů k americkému modelu jakožto jedinému cílovému referenčnímu systému. Dosud však i prognosticky zaměřená sociologická komparatistika naráží ve snaze prozkoumat a doložit či vyvrátit tuto možnost na četné obtíže subjektivní i objektivní povahy. Dosud se totiž přes všechny rozličné pokusy nepodařilo vypracovat způsob a kritéria pro měření a srovnávání funkcí, hodnot a významů, které s sebou nesou analogické či takřka totožné faktory působící v různých sociokulturních a politických systémech současné doby. Velice se proto mýlí ti, kteří se domnívají, že rozřeší otázku přednosti toho či onoho modelu vědeckotechnické revoluce pouhou inventarizací empirických dat a konfrontací kvantitativních ukazatelů. Daleko závažnější je však komplikace objektivní povahy. Při komparaci kapitalistických a socialistických společností (např. USA–SSSR) konfrontujeme historicky vyzrálou (a my soudíme, že přezrálou) formu určité společenské organizace s jinou, odlišnou formou, která však relativně vzato překonala teprve první fáze svého budování. K tomu přistupuje fakt, že společností technicky vyspělého kapitalismu dosáhly zatím v důsledku příznivějšího časového východiska v některých směrech relativně vyššího stupně technického rozvoje. Proto také současná podoba kapitalismu v USA je adekvátní specifice svého pojmu včetně jeho dialektiky, obražející krizi a zrod podmínek svého překonání. Naproti tomu socialismus byl nucen plnit se svými specifickými úkoly, současně také některé dějinné úkoly přiměřené dřívějším formacím a představuje navíc vzhledem k programu komunistické společnosti přechodný společenský útvar. Nesrovnáváme tedy dva čisté typy, nýbrž dvě odlišné společenské formy, které představují různé fáze vyjevování své dějinné specifiky a kvality.

⁶ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, Praha 1961, s. 141.

⁷ Viz D. Bell, *Notes on the Post-Industrial Society*, in: *The Public Interest*, 6, 7/1967.

⁸ A. Touraine, *La société postindustrielle*, Paris 1969, s. 10.

Odtud plynou některé paradoxní jevy a dialektické závislosti, které nejsou uchopitelné ani ve statickém průřezu, ani metodou lineární projekce založené na extrapolaci přechodných trendů. Empirické údaje o stratifikaci a diferenciaci životní úrovně i životního stylu v socialistických zemích vykazují značné rozdíly mezi různými socioprofesionálními skupinami, které sice zdaleka nelze přirovnat k polaritě krajních poloh existujících v kapitalismu, ale přece jen jsou zatím vzdáleny ideálu rovnosti vyjádřenému v komunistickém programu. Tato skutečnost je také nezřídka zneužívána protikomunistickou propagandou. Ve skutečnosti však jediná cesta ke komunistické rovnosti vede právě přes stadium přechodné a limitované nerovnosti. Zkušenosti z Československa dokazují, že pokusy přeskočit toto přechodné stadium neorganickým a předčasným zavedením nivelizačních opatření nikterak neurychluje, ale naopak bumerangovým efektem zpomaluje pohyb společnosti k vytčenému cíli. Tuto dialektickou závislost by bylo možno charakterizovat jako optimální cestu k cíli, a to právě soustředěním síly na překonání přechodného článku, který je charakterizován tendencí navenek a *zdánlivě* od cíle odvádějíci. Obdobná závislost se projevuje i pokud jde o jiné fenomény. Cílovým konceptem komunismu je splynutí národů a národních kultur; přitom však cesta k tomuto cíli vedla a do určité míry dosud vede etapou formování, individualizace a relativně autonomního rozvoje socialistických národů, a to jak uvnitř jednotlivých federativních útvarů, tak v rámci společenství socialistických států. Marxova a Leninova představa komunistické společnosti, založená na samosprávných principech a co nejbezprostřednější účasti pracujících na jejím řízení, spojuje v sobě prvky přímé i nepřímé, reprezentativní participace. Také v této souvislosti jednostranně vytyčování hesla „přímé demokracie“ bez ohledu na faktor času (na stupeň vývoje světa v celku a socialistických

společností zvláště) nepřivádí, ale naopak odvádí od tohoto cíle. Taková je dialektika dějin při postupu uskutečňování lidských projektů, s níž je nutno počítat jak při komparativních, tak při prognostických výzkumech.

Specifické rysy komunistického modelu společenské struktury vcelku i utváření jednotlivých jejích složek představují historickou alternativu oproti kapitalistické variantě pohybu některých obdobných látkových civilizačních fenoménů, avšak tato specifika komunismu existuje u některých důležitých sociologických ukazatelů zejména ve své nezvratné intenci, ve svém zákonitém směřování. Existuje tedy — použijeme-li Aristotelovy terminologie — spíš *δυναμει* než *ἐνεργει*. Ovšem — a to je podstatné — tato cílová orientace a intence je aktuálně přítomna již ve svých zárodečných, přechodných, kombinovaných a „znečištěných“ formách. Vyznavači „čistých idejí“ v těchto zprostředkováních vidí mylně znesvěcení „krásných cílů“ „špinavými prostředky“. Proto zkonstruovali protiklad mezi „krásnou duší“ a „komisářem“.⁹ Proto, sami jsouce utopisty právě tak jako producenty (a vyznavači) falešného vědomí, označili Leninovy plány výstavby socialismu v zaostalém carském Rusku za utopii, která prý musí zdiskreditovat marxismus. Klíčové místo v této argumentaci hrála teze o omezenosti leninismu na ruské poměry, a tedy o „neautentičnosti“ socialismu založeného na těchto principech. Nelze v tomto rámci rozebírat celý komplex problémů. Zmíním se jen o jednom aspektu této falešné argumentace, který souvisí přímo s tematikou mého příspěvku: snaha diskvalifikovat kroky směřující k inkarnaci idejí socialismu v „neadekvátních“, „nečistých“ společenských podmínkách a tím odložit celý projekt ad kalendas graecas. V této argumentaci se proti Leninovi a jeho pokračovatelům po desetiletí staví autority tzv. západního marxismu, jako je Korsch, Kofler, Bloch, Goldman, v poslední době také Garaudy a jiní.¹⁰ Často v tomto kontextu

⁹ Proti metafyzickému vytyčování antinomie „Krásné duše“ a „Komisáře“ se staví ve své stati „Antinomie mordíky“ také Karel Kosík (Plamen 9/1964, s. 1–4). Na jedné straně odmítá moralismus a na druhé straně pranýřuje utilitarismus. Požaduje dialektickou destrukci pseudokonkrétna a revoluční praxi, aniž však postuluje to hlavní: jak a v čem představuje konkrétní socialismus a jeho spojení s postulaty vědeckotechnického pokroku praktické překonání a skutečné řešení dialektického vztahu mezi revolučním ideálem a jeho historickým zprostředkováním.

¹⁰ Karel Kosík ve svém příspěvku „Gramsci a filosofie praxe“ (Praxis 1967/3, s. 328–332) přiznáním způsobem vyzvedá v souvislosti s diskusí o kategoriích praxe v marxismu přínos Lukáse, Korsche, Bucharina, Deborina, Marcuse, Horkheimer a Gramscioho. O Leninovi se vůbec nezmiňuje, ačkoli právě Lenin zásadním způsobem *teoreticky* rozvinul Marxovo a Engelsovo pojetí praxe a přispěl právě k jeho *praktické* inkarnaci v procesu socialistické revoluce.

bylo zneužíváno i dílo významného italského marxisty A. Gramsciho. Právě Gramsci však hluboce chápal rozpornost podmínek, v nichž Lenin a jeho strana přikročili k *uskutečňování* Marxova projektu společenské revoluce. Ve své poznámce k Stalinovu *Rozhovoru s první americkou delegací ze září 1927* jednoznačně odsuzuje Trockého odmítavé stanovisko k realizaci socialistického programu v jedné izolované a navíc industriálně málo vyvinuté zemi. Považuje za nutné kombinovat „národní“ a „mezinárodní“ momenty a zdůrazňuje, že „vedoucí třída je vedoucí třídou jedině tehdy, jestliže vyloží přesně tuto kombinaci, jejíž je sama složkou, což jí umožňuje, aby jako taková dala hnutí jistou orientaci v určitých perspektivách“. Vyzvedá originalitu bolševiků, spočívající podle něho v tom, že „očistili internacionalismus od všech vágních a čistě ideologických prvků (v horším slova smyslu), aby mu dali realistický politický obsah“.¹¹ Gramsci považuje za naprosto legitimní přikročit k realizaci socialistického projektu v podmínkách industriálně poměrně málo vyvinutého Ruska, protože „dříve než se vytvoří podmínky pro světové plánované hospodářství, je třeba projít složitými fázemi, v nichž mohou být různé regionální kombinace“.¹² Trockého doktrinařské odmítnutí tohoto reálného kroku a naprosté nepochopení nezbytnosti zprostředkujících kombinací označil správně za výraz faktické pasivity a nehybnosti.

Podstatou leninismu je tedy dějinná iniciativa revolučního subjektu vyjádřená známou rovnicí: komunismus rovná se sovětská moc plus elektrifikace země. V současných podmínkách aplikace tohoto programu předpokládá urychlené spojení vědeckotechnické revoluce našich zemí se socialistickými společenskými vztahy a naopak. Jde přitom o člověka, o jeho štěstí, ba dokonce o samu jeho existenci na této planetě. Fourastié ve své knize *40 000 hodin* nepochybuje o tom, že socialistický, respektive jak sám výslovně říká — sovětský systém umožňuje lépe než jiné systémy komplexní řešení problému lidského štěstí. Domnívá se však, že v jiných otázkách je tomu jinak.¹³ Zvláště pokud jde o jevy spjaté s tím, co se nepřesně označuje jako „konzumní společnost“, hraje

podle Fourastiého Západ roli pionýra, při níž prý může počítat jen se svou vlastní zkušeností a existencí. Tento přístup ale spoň v náznaku tuší několik rovin komparace a heterogenitu kritérií při posuzování různých fenoménů konfrontovaných společností. Kahn a Wiener vidí (navzdory paradigmátům a paradoxům plynoucím z růstu produkce a životní úrovně) budoucnost v směřování k jakési podle našeho názoru zcela fiktivní víceméně univerzální postindustriální společnosti, k níž prý spěje lidstvo lineárním vzestupem ukazatelů GNP. Socialismus, zejména tam, kde je spjat s technicky méně vyspělými zeměmi je tak odsuzován k roli věčného běžce, jehož partner by mu musel s jakousi matematickou přesností extrapolace jednou provždy zvoleného schématu neustále unikat. Toto schéma je falešné a neodpovídá skutečnému stavu věci. Vědecky fundovaná komparace obou základních typů současné společnosti ve světě nemůže být budována na schématu jednorozměrného pohybu, neboť ve skutečnosti jde o konfrontaci mnohdimenzionálních pohybů v různých zásadně odlišných hodnotových strukturách. V některých přesně vymezených ohledech, například pokud jde o rozvrstvení společenských sektorů a do určité míry i o nasycenost každodenního života spotřebními předměty, představují země technicky vyspělého kapitalismu úběžník *budoucnosti*, k němuž jakoby socialismus teprve směřoval. V jiných ohledech vykazují tyto oba odlišné typy společnosti povrchové jevy, jimiž se zdánlivě manifestuje analogická *současnost*. Pokud však jde o takové fundamentální aspekty, jako je charakter vlastnictví, podstata politického systému, způsob rozdělování národního důchodu a cíle plánovitého rozvoje společnosti — v tom představuje soudobý, a to i technicky nejvyspělejší kapitalismus nenávratnou minulost socialistických společností. Zde má soudobý socialismus vskutku jedinečnou pionýrskou úlohu, a to bez přiměřené dějinné předlohy. A právě tyto aspekty představují jakousi *dominantu* společenské struktury, dominantu, která při všech zpětných a vzájemných vazbách ovlivňuje charakter společenské struktury jako celku a formuje specifickým způso-

¹¹ A. Gramsci, *Poznámky o Machiavellim, politice a moderním státu*. Praha 1970, s. 112.

¹² A. Gramsci, *Poznámky o Machiavellim, politice a moderním státu*. Praha 1970, s. 113.

¹³ Viz J. Fourastié, *40.000 hodin*, Praha 1969, s. 18 a 19.

bem všechny ostatní její složky. Ulpívá také bytostně na všech intervencích subjektu do společenského pohybu, na typu a formách uplatnění racionality, na funkcích a významech jednání lidí i na povaze a smyslu společenských decizí, preferencí a akcí. Toto zjištění nemá být v žádném případě chápáno jako odmítnutí plodnosti sociologických komparací odlišných společenských systémů. Má právě naopak přispět k upřesnění jejich kritérií, které předpokládá rozpracování adekvátních metod pro postižení všech těchto skutečností, kde zásadní srovnatelnost jednotlivých společenských fenoménů současně předpokládá pochopit, že a jak tu platí dialektická zásada „Cum duo idem, non idem!“

To především dále znamená zavrhnout neadekvátní komparační princip jednorozměrného konvergujícího pohybu obou společností, z nichž jedna věčně dohání druhou. Výzkumy založené na tomto mechanistickém principu nejsou adekvátní, neboť ve skutečnosti socialismus si nelze představit jako běžce, který beznadějně dohání překonané cíle kapitalismu, nýbrž spíše — obrazně řečeno — jako běžce, který běží zásadně jiným směrem, jinou cestou a jinam než kapitalismus. Tyto obě trajektorie ve vývoji současného světa, představujícího vnitřně rozeklanou dialektickou jednotu protikladů, jsou také materiálním základem jeho odlišných interpretací. Jen jedna z nich má skutečnou budoucnost. Je to ona interpretace, která je rozluštěnou hádankou lidských dějin a přitom současně ví o tom, že jí je.

4. Fenomén kultury a trajektorie jeho rozvoje v soudobé společnosti. (K teorii a praxi socialistické alternativy kulturního vývoje v podmínkách současného vědeckotechnického pokroku.)

Jedním z fenoménů, který se zdá vykazovat již nyní některé výrazné specifické rysy socialistické alternativy společenského vývoje ve srovnání se svým protějškem v technicky vyspělém kapitalismu, je oblast kultury. Není proto náhodou, že právě na tento problém se v posledních letech soustřeďuje zájem sociologické a kulturologické komparatistiky, která ovšem dospívá podle povahy hypotéz a cílů svého zkoumání k některým naprosto protichůdným výsledkům. Novým dokladem toho byly

konfrontace výsledků vědeckého výzkumu kultury na nedávném kongresu světové sociologické asociace ve Varně.

V záplavě různých teorií tu vykristalovala hypotéza o jakémsi zlomu, o jakémsi revolučním převratu v kulturní oblasti, který je uváděn do souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, respektive s tzv. postindustriální společností. Francouzský sociolog volného času Dumazedier označuje novou roli současné vědy a techniky za hlavní příčinu *diskontinuity* kulturního vývoje, kterou prý, podobně jako objevy Paustera a Einsteina, pouze konzervatismus některých vědců nechce vzít na vědomí. Hovoří o revoluci vyvolané kybernetickou technikou, která prý vede přímo k osvobození člověka, k přeměně stroje z otroka ve „spolupracovníka člověka“ a odvozuje odtud tezi o probíhající kulturní, estetické i etické revoluci v životě současné společnosti. V této souvislosti se zdůrazňuje rostoucí úloha subjektivity a přechod k „svobodně zaměřené akci“ (Tou-raine). Nutno zdůraznit, že podobnost těchto myšlenek s marxisticko-leninským konceptem vědeckotechnické revoluce je pouze vnější a klamná. Mimo jiné právě *kulturologické* implikace těchto zdánlivě revolučních myšlenek odhalují jejich scestnost. Racionální jádro pojmu vědeckotechnické revoluce se tu mění v módní slogan, který pod rouškou zdánlivého radikalismu skrývá nedostatek vědecké úrovně a v neposlední řadě ovšem i více či méně zřejmý podtext třídního zájmu. Technická civilizace prý nutně vede k tomu, že „velká díla minulosti jsou odmítána jako kulturní konzervy, nevyhovující naší době“. Touraine v této souvislosti hovoří o rostoucí technizaci volného času, kterou označuje za nezbytnou podmínku osvobození od pravidel a zákonů i od sociálních a morálních konvencí. V gnoseologické rovině pak buduje koncept dvojí revoluce (rozumu a iracionality) na ošidné tezi o nadcházející nové epoše lidstva, poznamenané prý úplným převrácením vztahu mezi subjektem a objektem. Chtěl bych v této souvislosti poznamenat, a to nejen na adresu těchto teorií, nýbrž v jistém smyslu i do vlastních řad, několik kritických slov o jakémsi kultu *diskontinuity*, který se vy- značuje tím, že:

1. přeceňuje a zveličuje některé objektivní, ale přece jen dílčí a nezřídka okrajové

jevy, které teprve v začlenění do totality společenského celku buď přispívají ke kvalitativním revolučním zvrátům dějinného významu, anebo mohou v jiných společenských souvislostech působit právě naopak;

2. společenské jevy a změny určitého přechodného dějinného období vymezené časově individuálním životem toho kterého subjektu poznání, ba dokonce často jenom jeho produktivním věkem či hranicemi jednotlivé generace, se takto vydávají za epochální předěl bez dějinného precedentu a posloupnosti.

A co hlavního: výše zmíněné teorie diskontinuity kulturního vývoje v epoše vědeckotechnické revoluce mají v podmínkách kapitalismu svoji více méně zjevnou funkci nepřímé apologetiky: dílčí změny životního stylu, hodnotových orientací a přesuny v hierarchii estetických i etických norem se tu vydávají za kulturní revoluci, která má zakrýt faktickou evoluci a kontinuitu mocenských poměrů daného systému. Jak tyto teorie, tak skutečné společenské jevy, na nichž zakládají své hypertrofizace, objektivně navíc upevňují tuto kontinuitu „daného“ systému, do něhož jsou jako jeho komponenty dokonale integrovány.

Účinné, to jest dialektické překonání všech těchto teorií kulturní a vědeckotechnické revoluce předpokládá jejich pozitivní negaci, a to jest tedy také vlastní řešení současné a budoucí kulturní problematiky jak v teoretickém plánu, tak zejména v praktickém předvedení socialistické alternativy kulturního vývoje v epoše nastupující vědeckotechnické revoluce. V teoretickém plánu to znamená především další rozvinutí marxisticko-leninské teorie kultury, budované na kritické analýze a zevšeobecnění obsáhlého nového empirického materiálu nashromážděného v socialistických zemích i v tzv. pozdním kapitalismu konkrétními výzkumy kulturního procesu. Základem této teorie je Marxovo a Leninovo komplexní pojetí kultury překonávající v podstatě romantický koncept kultury jako exkluzivní výsek estetična, omezený na uměleckou tvorbu v nejužším slova smyslu. V tomto komplexním pojetí kultura představuje bohatě diferencovaný jev prolínající různé oblasti činnosti i vazby člověka se skutečností. Zahrmuje tudíž v sobě vedle tzv. materiální

kultury také oblast institucí, tvorby poznatků a zejména tvorby hodnot, jakož i v neposlední řadě oblast šíření těchto poznatků a hodnot, jejich interiorizaci v životním stylu a sociální komunikaci. Nelze přirozeně v rámci krátké úvahy rozebírat závažné a zdaleka nikoli jen terminologické problémy spojené s vymezením pojmu kultury. Jde totiž objektivně o fenomén s plynulými hranicemi, jehož pojmové určení však má svůj zásadní význam, nechceme-li zabřednout do představy jakési „pankultury“, která by znamenala popření materialistického pojetí dějin. Zmíním se jen o otázce, která má bezprostřední vztah k hypotézám o jakési dvojí revoluci, tj. revoluci racionální (vědeckotechnické) a iracionální (tj. např. estetické, etické či sexuální), která prý charakterizuje diskontinuitu kulturního vývoje naší doby. Racionální podklad této hypotézy spočívá v dialektické oscilaci mezi vědou a uměním jakožto dvěma póly kulturní sféry. Věda i umění představují specifické kulturní jevy, jakési dynamické struktury a nositele celé škály funkcí. V umění má dominantní postavení funkce estetická. Tato funkce (která ovšem působí i mimo oblast umění) má na rozdíl od jiných funkcí tu specifickou vlastnost, že neslouží přímo dosažení určitého bezprostředního, praktického cíle. Řekneme-li např. o plnicím peru: „toto pero je tak krásné, že je škoda jím psát“ nebo o nádherném kusu nábytku: „toto křeslo je tak krásné, že je škoda na něm sedět“, pak tento výrok signalizuje přítomnost estetické funkce. Je rovněž známo, že např. ve vědě se setkáváme s působením estetické funkce provázející proces experimentování, řešení matematických rovnic, pohyb dialektického myšlení atd. Zde však převažuje nikoli funkce estetická, nýbrž různé funkce jiné, mimo jiné také takové funkce, které umožňují, aby věda mohla působit jako bezprostřední výrobní síla. Estetická funkce jako dialektický protipól funkcí praktických s sebou nese jakési zdání samoučelnosti, ale podtrhuje, že je to jenom zdání a jevový povrch jejího působení. Souvisí s tím, že soustřeďuje pozornost nikoli na ten či onen praktický cíl věci, ale mimo jiné na to, jak je udělána, na její tvar, na její tvářnost. Proto bývá řeč o jakési průzračnosti, o jakési praktické vyprázdněnosti estetické funkce.

Současné však přítomnost estetické funkce je zprostředkovaně ve hře při dosahování některých cílů, ležících mimo kulturu a umění, při *tlumočení určitých obsahů*, které těmto cílům mohou tak či onak sloužit. Bezprostřední praktická nezaměřenost v povaze estetické funkce se tak může stát významným integrativním činitelem a nezřídka přímo katalyzátorem mnoha jiných, politických, ekonomických a vysloveně praktických funkcí. To je také základ faktu, který umožňuje programové využití kultury v duchu těchto ostatních a často přímo třídně protikladných funkcí a cílů. Věda a vzhledem k specifické povaze estetické funkce v ještě jiných intenzivnějších směrech také umění mohou působit jako prostředky sebevyjádření, seberealizace a adekvátní kultivace člověka jakožto účelu sama sebe. Podle svého funkčního zapojení v širším společenském kontextu však mohou působit mnohoznačně anebo přímo protikladně. Samy o sobě tyto fenomény nepředstavují žádnou revoluční diskontinuitu pohybu společenského celku. V soudobém kapitalismu naopak dílčí afirmace subjektu spojená s vědeckou, uměleckou či jinou tvůrčí činností podle okolností může znamenat nikoli revoluční zvrat, ale naopak upevnění statu quo. I když taková činnost je vždy poznamenána dialektikou *alienace* a *desalienace*, přece jen předpokladem skutečně lidské emancipace a vpravdě humanistického naplnění těchto činností jsou revoluční změny společenských poměrů a zásadní převrat v oblasti společenských institucí. Tento převrat sice není dostatečnou podmínkou nastoupení skutečné alternativy v působení ostatních oblastí lidské činnosti, je však nezbytnou podmínkou. Socialistická revoluce v oblasti institucionální kultury může být na určitém stupni společenského vývoje provázena určitou dobou dalšími skoky také ve sféře šíření kulturních hodnot, jak je v sobě nese např. proces alfabetizace, výstavby základní sítě kulturních zařízení apod. Splnění těchto základních kulturních cílů však dříve či později staví do popředí nové, obtížnější úkoly, které nelze zdolat jednorázovou revoluční akcí. Zde naopak nemůžeme počítat s diskontinuitou a revolučními skoky kulturního pohybu, nýbrž právě naopak s postupností, s poměrně velmi pomalými změnami a třeba-

ním kulturních potřeb a hodnotových orientací širokých vrstev. Empirické poznatky, získané například ve výzkumu volného času v průmyslovém městě Ostrava, nasvědčují tomu, že zde představy o aktuálnosti skoků ve vývoji kulturního vkusu jsou zcela falešné, že realizace myšlenky provázející samotný zrod socialistické kultury a sledující ve své intenci masové rozšíření nejvyšších kulturních hodnot je dlouhodobým dějinným úkolem. Nejen že stále dosud statisticky významné místo zaujímá percepce hodnot nižší úrovně, ale kulturní konzum sledovaný v oblasti beletrie, hudby, divadla a filmu má převážně homogenní charakter s poměrně malou „elasticitou“. To znamená, že v drtivě většině jsou určitými skupinami populace přijímána díla stejné úrovně či lišící se rozdílem jednoho stupně. Přirozeně, že sama kategorizace těchto úrovní je dosud nevyřešeným problémem, a proto i výzkumy kulturního vývoje zatím v sobě obsahují mnoho nepřesností, spojených s neurčitostí axiologických kritérií. Některé souvislosti však lze vystopovat poměrně spolehlivě. Prokázalo se, že diferenciace a vzestup kulturního vkusu jsou silně závislé především na takových faktorech, jako je složitost vykonávané práce a úroveň vzdělání. Tyto souvislosti mají pro kulturní vývoj vůbec fundamentální význam. Jde přitom o faktory, jež podléhají poměrně pomalým proměnám. Zde je také na čas připomenout některé rozporuplné procesy, provázející první fázi nastupující vědeckotechnické revoluce. Fakta potvrzují, že tento proces prochází řadou zprostředkujících článků, které nikterak nelze přeskočit. Vezmeme-li například údaje o změnách v poměru těžké (fyzické) mechanické a vysoce kvalifikované práce za posledních několik desetiletí, pak se nám po hlubším rozboru vyjeví dvě tendence: je tu jednak zřetelný *vertikální* a kvantitativně zjistitelný přesun od namáhavé fyzické práce k práci mechanické a odtud k zatím sice nepočetnému, ale přece jen narůstajícímu počtu pracovníků vysoce kvalifikovaných, spjatých s počátky automatizace. Tyto přesuny mají zásadní význam pro dějinné změny, které právě označujeme jako vědeckotechnickou revoluci. Současné ovšem *horizontální* pohled na tytéž statistiky o posunech v tvořivosti práce dokazuje, že tu jde o změny

v čase velmi plynulé, v jejichž rámci se za celá desetiletí podstatně nemění fakt zdrcující převahy kategorií namáhavé fyzické a mechanické práce. S tím souvisí i skutečnost, že v období let 1950—1968 ve struktuře zaměstnané populace v ČSSR neklesla, ale vzrostla skupina dělníků (s indexem růstu 120), což ve společenském úhrnu jen ještě podtrhuje výše uvedený obraz kvalifikačního pohybu. Tato zjištění mají svůj zásadní význam i pro reálný odhad budoucího vývoje. Také zde je třeba počítat s dalším prolínáním obou výše zmíněných tendencí: s neustálým vertikálním kvalifikačním přesunem, který však v nejbližších letech nic převratně nezmění na tom, že v naší společnosti bude namáhavá fyzická práce početně sice klesat, ale přece jen bude stále představovat značné procento, že bude mít početní převahu kategorie prací spjatá s mechanizací a že bude narůstat podíl pracovních úkonů vyvolaných automatizací, z nichž ovšem vysoce kvalifikovaná činnost bude vykazovat sice rostoucí, ale přece jen poměrně nepatrné procento. A k tomu nutno dodat, že v kategorii prací spjatých s automatizací ještě dlouho bude převládat nikoli komplexní, nýbrž částečná automatizace. I to má své rozporuplné kvalifikační důsledky. Částečně automatizovaná výroba totiž, jak ukazují výzkumy i sama společenská praxe, nevede k všeobecnému a masovému kvalifikačnímu vzestupu osazenstva, nýbrž vyvolává značně diferencovaný proces, který bohužel přes noc neodstraňuje potřebu monotónních, málo kvalifikovaných, mechanických pracovních úkonů. Někteří teoretici přehlížejí tato nesporná fakta, protože se jaksi nehodí do jejich koncepcí, vzývajících jednostranné momenty převratnosti. Snaží se odbýt tyto nepříjemné a do koncepce se „nehodící“ skutečnosti jako nepodstatné, přechodné a pouze dočasné jevy. Nutno však otevřeně říci, že to, co se z hlediska teoretické koncepce jeví pouze jako dočasné a „nepodstatné“, má pro milióny pracujících zásadní aktuální význam pro celý jejich život, pro podmínky jejich práce, životního stylu i pro reálné určení možností a mezí všestranného rozvoje osobnosti, zejména v etapě produktivního věku celých generací. V tomto smyslu má analýza rozporuplné povahy zprostředkujících článků a přechodných etap vědeckotechnické revoluce zásadní

teoretický, praktický a politický význam. Na hloubce a strážlivosti této analýzy závisí do značné míry úspěch při uskutečňování celé koncepce. Seberevolučnější teorie se totiž stává utopií, není-li schopna nalézt zprostředkující články, jejichž uchopením je možno revolučně působit na daný stav společnosti. Tento stav je přirozeně třeba urychleně měnit, ale při optimálních zásadách nutno pro sedmdesátá léta počítat s takovou strukturou charakteru práce, v níž bude převažovat mechanizace, v níž manuální práce bude tvořit značný i když klesající podíl a automatizované závody a provozy budou představovat nadále malé, i když narůstající procento. Halasné požadavky a hesla o nutnosti všeobecného kvalifikačního vzestupu v profesionální sféře tu nejen nepomáhají, ale naopak brzdí proces reálného vzestupu vpřed, neboť jak známo, vyvolávají bumerangový efekt, projevující se mimo jiné diskreditací permanentního vzdělávání a zejména vzdělávání dospělých u části veřejného mínění. Urychlené překonávání přechodných forem vyžaduje nikoli ignorovat jejich skutečnost, nýbrž naopak z této dané skutečnosti vycházet. To znamená, že školský a mimoškolský vzdělávací systém musí klást daleko větší důraz na kvalitu a hlavně výběr poskytované informace než na její kvantitu. Vzhledem k přechodné dichotomii oblasti práce a volného času nutno počítat s analogickou a rovněž přechodnou dichotomií v oblasti pedagogické, kulturní a informační. Faktické a bezprostředně prakticky upotřebitelné nároky na profesionální kvalifikaci dosti širokých vrstev se po určitou dobu budou značně lišit od velmi naléhavých a bezprostředních nároků všeobecného vzdělání, potřebného pro každého člověka jako občana socialistické společnosti. Odtud plynou a budou plynout některé společenské a osobní rozpory, nicméně také jejich překonání předpokládá jejich věcnou znalost a takové kombinované formy i obsah vzdělávací a kulturně výchovné činnosti, které reálně odpovídají svému příslušnému funkčnímu určení.

Významným poznávacím nástrojem pro řešení naznačených úkolů se mohou stát mezinárodní komparativní výzkumy. Jejich význam stoupá spolu s tím, jak roste nezbytnost předvídání složitých procesů

v kulturní sféře, kde jde o prognózy nejméně „spolehlivých“ fenoménů: chování člověka a jeho hodnotových orientací. Svoji roli mohou však splnit jen za určitých předpokladů. Jednou z nezbytných podmínek je taková výchozí teoretická koncepce, která již ve výběru hypotéz, jež mají být výzkumem verifikovány, respektuje fakt existence dvou společenských systémů a klade si otázku, jak se v těchto dvou různých systémech projevují obecné a zvláštní stránky současného společenského pohybu, a to nejen ve smyslu existence stejných či různých prvků ve strukturách těchto systémů a jejich subsystémů, ale eventuálně i v různém fungování stejných prvků. Pro vyjevování specifických kulturního pohybu v socialistické společnosti to znamená soustředění na takové skutečnosti jako:

- a) relativně větší homogenita socialistické společnosti, projevující se nejen v odstranění základních třídních bariér, ale i ve větší či menší nivelizaci příjmové, životní úrovně včetně distribuce množství volného času;
- b) dekomercializace kultury a důsledky, s kterými je tento proces spojen;
- c) role socialistického státu a jeho institucí v možném ovlivňování směru kulturních změn a pohybu hodnotových orientací;
- d) vliv demokratizace vzdělání na celý kulturní proces; zdá se, že význam těchto změn nelze spatřovat pouze v tom, že v kapitalismu diskriminované vrstvy mají přístup k vyššímu vzdělání; tito lidé zároveň zpětně ovlivňují své výchozí sociální prostředí jako nositelé kulturních vzorů.

V ostravském výzkumu se ukazuje, že nejvyšší dosažené vzdělání v „aktuální“ rodině je významnější pro úroveň kulturního vkusu jejich příslušníků než vzdělání rodičů. Takovýto přístup implikuje i nezbytnost hledání adekvátních metodologických postupů. Nelze zřejmě setrvávat na úrovni pouhého srovnávání elementárních kvantitativních údajů, například návštěvnosti kulturních zařízení, frekvence četby, délky poslechu rozhlasu a televize, aniž by bylo možné tuto nezbytnou fázi, která může přinést řadu cenných informací, opominout. Je třeba hledat takové metodologické nástroje, jež by umožnily vyjádřit ono specifikum socialistické kul-

tury, jež dnes existuje často jen v určitých zárodečných podobách, jehož váha však poroste s časem.

Fakt, že se nacházíme v přechodném období, pro které jsou typické nečisté, kombinované formy, je často zdrojem falešné optiky, která podceňuje či nebere na vědomí vzrůstající závažnost oněch dnes nerozvinutých, v čisté podobě neexistujících zárodků socialistické kultury, a naopak má tendenci vyvozovat dalekosáhlé previzionistické závěry z určitých, dnes výrazných analogických procesů.

Hlubší pronikání do této problematiky v její diferencovanosti předpokládá však především přejít od analýzy kvantitativních údajů k analýze obsahů, významů a funkcí těchto různých činností v jejich různém společenském kontextu.

Tyto úvahy nemají platonický charakter. Všude ve světě probíhají srovnávací výzkumy kulturního vývoje, k nimž musí marxisticko-leninská teorie a sociologie kultury říci své zásadní slovo. Koncepce, hypotézy i metody těchto mezinárodních výzkumů jsou většinou diktovány převahou účastníků z kapitalistických zemí. V tom je třeba volit jinou cestu. Přesto však máme za to, že komparaci pro nás příznivých i nepříznivých momentů kulturního vývoje, se nemůžeme vyhýbat, neboť právě vědecké srovnání je významným nástrojem vědeckého poznání. Aby však toto srovnání bylo vědecké, nutno rozpracovat principy a metody marxisticko-leninské komparativistiky v oblasti kulturního vývoje. Zkušenosti potvrzují, že správná orientace těchto výzkumů prokáže již nyní nejen potenciální, ale také aktuální přednosti socialistické alternativy kulturního vývoje v podmínkách nastupující vědeckotechnické revoluce. Jejich výsledky také nepochybně přispějí k dalšímu upřesnění socialistické kulturní politiky a k urychlení jejího pronikání do společenské praxe.

Резюме

Индриж Филлипец: Теоретические предпосылки марксистско-ленинского анализа развития современных обществ в классовом отношении разделенном мире

Кардинальной проблемой является интерпретация и истолкование научно-технического прогресса в современном мире. Немарксистские и антимарксистские варианты этого феномена колеблются между двумя полюсами: оптими-

стического поддакивания научно-техническому прогрессу и его «великого отрицания». Центральной категорией является понятие и теория индустриального или постиндустриального общества, которые необходимо подвергнуть критическому анализу. Это понятие включает в себе как зародыши суждения, так и импликует определенную периодизацию или даже интерпретацию истории. Сутью этого понятия истории является более или менее механистический экономическо-технический детерминизм, в котором часть буржуазных социологов так долго и несправедливо упрекала Маркса и Ленина, что сама очутилась в его плену. Концепция так называемого индустриального общества представляет деформированную картину объективных процессов современного научно-технического прогресса, которая, однако, выполняет определенные классово-обусловленные общественные функции. Дialeктическо-материалистическая философия представляет комплексную критику центральных категорий буржуазной социологии с учетом всех их определений отражения, знака, инструмента и проекта общественного действия. Научно-техническая революция нашего времени в различных общественных системах воспроизводит некоторые схожие поверхностные черты и последствия. За этот отдельный факт ухватывается, помимо прочего, левая культурная критика типа Г. Маркузе, которая стремится путем общей атаки против однообразной манипуляции научно-технического комплекса современного общества снять вину с капиталистических отношений, в рамках которых действует весь этот механизм. С этим связана также попытка обозначить стремление к синтезу социализма и научно-технической революции как какую-то технократическую программу. Акцент на роль науки в современном обществе нужно оценивать в соответствии с общественным контекстом, в котором действует научно-технический прогресс. Дело в том, что рост науки, в зависимости от обстоятельств, может усиливать совершенно различные, а в некоторых случаях принципиально противоположные общественные силы. Практическим выражением истинного гуманизма нашей эпохи является стремление осуществить социалистический вариант научно-технической революции, который должен был бы доказать, что человечество не идет с фатальной необходимостью к американской модели жизни, как к единственной целевой системе. При сравнении отдельных феноменов современного капитализма и социализма мы сравниваем не два чистых типа, но различные ступени общественного развития, которые представляют разные исторические фазы своей исторической специфики и качества. Специфические черты социализма представляют историческую альтернативу против капиталистического варианта движения некоторых материально схожих феноменов цивилизации. Однако принципиальное значение в процессе осуществления социалистической программы изменения общества имеют опосредствующие звенья этого движения, скрывающие в себе некоторые диалектические, внутренне противоречивые тенденции. Эти элементы умножаются исходным пунктом со-

циалистической революции, которая впервые в истории победоносно осуществилась в такой относительно малоразвитой в экономическо-техническом плане стране, какой была царская Россия. Из этого вытекает стремление дисквалифицировать шаги, направленные на осуществление социализма, как простую дискредитацию марксизма-ленинизма в противопоставлении с «подлинным» «западным» марксизмом. В этом контексте нередко злоупотреблялось именем А. Грамши, который, однако, сам решительно защищал инициативу большевистской партии против попыток Троцкого отложить социалистическую революцию «до греческих календ». Некоторые западные социологи видят будущее человечества в направленности к какому-то, совершенно фиктивному универсальному постиндустриальному обществу, к которому якобы человечество идет посредством общего подъема показателей GNP. Таким образом социализм, в особенности, там, где он связан с технически малоразвитыми странами, осуждается на роль вечного бегуна, партнер которого должен был бы с какой-то математической точностью экстраполиции однажды и навсегда избранной схемы постоянно его опережать. Эта схема фальшива и не соответствует подлинному состоянию вещей. Научно-обоснованное сравнение двух основных типов современного общества в мире не может строиться на схеме однообразного движения, так как в действительности дело заключается в противопоставлении многообразных движений в разных принципиально различных ценностных структурах.

Далее, это прежде всего означает, что нужно отбросить неадекватный принцип сравнения однообразного конвергирующего движения обоих обществ, из которых одно вечно догоняет другое. Исследования, основанные на этом механистическом принципе, не являются адекватными, так как в действительности социализм нельзя представить в качестве бегуна, который безнадежно догоняет преодоленные цели капитализма, но скорее, говоря образно, как бегуна, который принципиально бежит в другом направлении, другим путем и в другое место, чем капитализм. Обе эти траектории в развитии современного мира, представляющего внутренне расщепленное диалектическое единство противоположностей, являются также материальной базой различных интерпретаций этого мира. Лишь одна интерпретация имеет будущее, это та интерпретация, которая является расшифрованной загадкой человеческой истории, и при этом одновременно знает то, что ею является.

Одним из феноменов, который уже ныне показывает некоторые выразительные специфические черты социалистической альтернативы общественного развития по сравнению со своим антиподом в технически развитом капитализме, является область культуры. В капиталистических странах выкристаллизовалась гипотеза о революционном перевороте в области культуры, этот переворот связывается с научно-технической революцией или же с постиндустриальным обществом (Дюмазедь, Турэн). Эти теории прерывистости культурного развития в эпоху научно-технической

революции в условиях капитализма выполняют функцию косвенной апологии; отдельные изменения выдаются за культурную революцию, которая должна прикрыть фактическую эволюцию и непрерывность соотношения сил данной системы.

Диалектическое преодоление этих теорий предполагает их позитивное отрицание, как в плане теоретическом, так и в практической реализации социалистической альтернативы культурного развития в эпохе наступающей научно-технической революции.

В теоретическом плане это значит развить комплексное понимание культуры как богато дифференцированного явления, пронизывающего разные области деятельности и связей человека с действительностью. Революционное изменение общественных отношений и коренной переворот общественных, т. е. и культурных институтов, представляет хотя и недостаточное, но необходимое условие подлинной человеческой эмансипации во всех областях человеческой деятельности, т. е. и в культурной области. Социалистическая революция после достижения основных целей в области культуры, в особенности в области институциональной культуры, выдвигает вперед новые, более трудные задачи, которые нельзя решить единовременным революционным мероприятием. Здесь нельзя исходить из прерывистости и революционных скачков движения культуры, но наоборот, из постепенных, медленных изменений, как об этом свидетельствуют некоторые эмпирические познания.

Дифференциация и подъем культурного вкуса, зависят, например, от таких относительно медленно изменяющихся фактов, какими являются сложность выполняемого труда и уровень образования.

Эти вопросы нужно развивать также на базе сравнительных исследований культурного развития. Концепции, гипотезы и методы этих международных исследований в большинстве случаев диктуются преимуществом участников из капиталистических стран. Для того, чтобы эти сравнения были действительно научными, необходимо разработать принципы и методы марксистско-ленинской компаративистики в области культурного развития.

Summary

Jindřich Filipeček: Marxist-Leninist Analysis of the Development of Contemporary Societies in a Class-antagonistic World - Theoretical Assumptions

The interpretation and explication of the scientific and technological progress in the contemporary world represents the key problem. The non-Marxist and the anti-Marxist variants of this phenomenon oscillate between two poles of the optimistic acceptance and of the "great refusal" of the scientific and technological progress. The key category is the notion and concept of the industrial or post-industrial society which must be subjected to critical analysis. This concept includes the germs of judgement and implies a certain periodization and even an inter-

pretation of history. The substance of this conception of history is a more or less mechanistic economic and technical determinism for which a number of bourgeois sociologists had so long wrongfully blamed Marx and Lenin until they themselves succumbed to it. The conception of the so-called industrial society represents a deformed picture of the objective process of the contemporary scientific and technological progress which, however, performs certain class-conditioned social functions. The dialectical-materialistic philosophy represents a complex criterion of the key categories of the bourgeois sociology with due regard to all their definitions concerning the reflexion, character, instrument and project of social activity. In various social systems, the scientific and technological revolution of our time reproduces some analogous perfunctory features and consequences. This partial fact is taken advantage of, besides others, by the left-wing cultural criticism of H. Marcuse's type which, by a global attack against the one-dimensional manipulation of the scientific and technological complex of modern society, endeavours to exculpate capitalist conditions within the framework of which all this machinery operates. In this connection, the endeavour appears to designate the attempts at a synthesis of socialism and the scientific and technological revolution as a kind of a technocratic program. The emphasis laid on the role of science in contemporary society must be evaluated in terms of the social context in which the scientific and technological progress operates. The growth of science may, according to the given circumstances, raise quite different and, in some cases, even substantially contradictory social forces. Efforts exerted in realizing the socialist variants of the scientific and technological revolution aimed at proving that mankind is not fatally pre-determined to reach the American model of life as the sole ultimate system of reference is the practical expression of the humanism of our time. In comparing the separate phenomena of contemporary capitalism and socialism, we do not compare two pure types but different stages of social development representing different historical phases of revealing their historical specificity and quality. The specific features of socialism represent the historical alternative opposed to the capitalist variant of the motion of some materially analogous civilization phenomena. However, it is the mediating links of this motion involving some dialectical, internally contradictory tendencies which are of basic importance for the process of realizing the socialist program of social change. These elements are multiplied by the starting-point of the socialist revolution which, for the first time in history, victoriously asserts itself in such an economically and technically relatively less developed country as was Czarish Russia. This was the source of the endeavour to disqualify the measures aimed at the realization of socialism as merely discrediting Marxism-Leninism in confrontation with the "authentic" "western" Marx-

ism. In this context, the name of A. Gramsci — who, however, himself resolutely supported the initiative of the Bolshevik Party against Trotsky's attempts to postpone the socialist revolution *ad calendas graecas* — was often abused. Some western sociologists see the future of mankind in heading towards a sort of a quite fictitious universal post-industrial society towards which mankind is said to tend by a linear increase of the GNP indices. Socialism — especially where it is connected with technically less advanced countries — is thus condemned to play the role of an eternal runner whose partner is bound to escape him with a certain mathematically precise extrapolation of a scheme chosen once for all. This scheme is false and does not accord with the real state of affairs. The scientifically founded comparison of both the basic types of contemporary society in the world cannot proceed from the scheme of a one-dimensional motion since, in reality, it is a matter of confronting multidimensional motions in various fundamentally different value structures.

This means, first of all, to condemn the inadequate comparative principle of a one-dimensional converging motion of both societies, one of which is eternally trying to catch up with the other. The researches based on this mechanistic principle are not adequate since, in reality, socialism cannot be conceived as a runner hopelessly endeavouring to catch up with the obsolete goals of capitalism but rather — symbolically expressed — as a runner who is, on principle, running in a different direction, in a different way and to a different goal than capitalism. Both these trajectories in the development of the contemporary world, representing an internally split dialectical unity of contradictions, are also the material basis of its different interpretations. Only one of them has a real future. It is the interpretation which represents the solved puzzle of human history and, at the same time, is conscious of being this.

One of the phenomena which, already now, seems to show some marked specific features of the socialist alternative of social development in comparison with its counterpart in the technically developed capitalism, is the area of culture. In the capitalist countries, a hypothesis was elaborated concerning the revolutionary overthrow in the cultural area

which is put in connection with the scientific and technological revolution or with the post-industrial society (Dumazedier, Touraine). These theories of the discontinuity of cultural development in the epoch of the scientific and technological revolution are performing — under the conditions of capitalism — the function of indirect apology; partial changes are presented as a cultural revolution which is intended to conceal the factual evolution and the continuity of the power conditions of the given system.

The dialectical overcoming of these theories presupposes their positive negation both in the theoretical plan and in the practical presentation of the socialist alternative of cultural development in the initial era of the scientific and technological revolution.

In the theoretical plan, this means the development of the complex conception of culture as a richly differentiated phenomenon permeating the diverse areas of activities and links of man with reality. The revolutionary change of the social conditions and the fundamental overthrow in the social and thus also in the cultural institutions represent an insufficient, though indispensable condition of a really human emancipation in all the areas of human activity, i.e. also in the area of culture. After having attained the fundamental cultural aims, the socialist revolution — especially in the area of institutional culture — places to the fore new, more difficult tasks which cannot be solved by a revolutionary action realized once for all. In this area, it is not the discontinuity and revolutionary leaps of the cultural motion that must be reckoned with but, on the contrary, a gradual progress, slow changes — as is indicated by some empirical findings.

The differentiation and rise in the cultural taste depends on such relatively slowly changing facts as are the complexity of the work performed and the level of education.

These questions must be developed also on the basis of comparative researches into the cultural development. Conceptions, hypotheses and methods of international researches are dictated for the most part by the predominance of participants from capitalist countries. In order to make these comparisons really scientific, it is necessary to work out the principles and methods of Marxist-Leninist comparative studies in the area of cultural development.

V našej úvahe chceme len na jednom príklade a na obmedzenom úseku ukázať, ako sa u nás v určitých kruhoch presadzovala *proti dôsledne marxistickej koncepcii sociologickej teórie akási „abstraktná“ sociológia, ideologicky odtrhnutá od marxizmu*, mlčky prechádzajúca nad problematikou historického materializmu a zjavne i menej zjavne holdujúca kultu Talcotta Parsonsa. Súčasne sa takmer úplne ignorovalo dielo veľkého, marxizmu veľmi blízkeho sociologického mysliteľa Charlesa Wrighta Millsa. Stačí prelistovať posledné ročníky odborných sociologických časopisov, aby sme boli svedkami toho, ako v záplave empirických výskumov a prác z oblasti špeciálnych sociologických disciplín (čo ani najmenej nepodceňujeme) sa v teórii aj vo vzťahu teórie a empirie nenápadne „vkrádala“ fažko zrozumiteľná a príliš abstraktná terminológia T. Parsonsa a iných štrukturalistov a funkcionalistov. (Tým sa neodmieta aj nesporný prínos štruktúrálno-funkcionálnej analýzy v rozpracovaní niektorých kategórií sociálneho systému a sociálnej štruktúry). Pritom sa málokto pokúšal o *marxistickú analýzu štruktúrálno-funkcionálnych a iných sociologických teórií a ich dôsledkov* pre naše sociologické myslenie i pre našu spoločensko-politickú prax.

Vo svojej úvahe se pokúsím o rozbor niektorých aspektov diela C. Wrighta Millsa, osobitne jeho koncepcie angažovanej sociológie na pozadí kritiky „normatívnej“ sociológie T. Parsonsovej. Presvedčíme sa, že stačí trocha hlbší pohľad do Millsovej *Sociologickej imaginácie*,¹ aby sme pochopili a ocenili mimoriadny prínos C. Wrighta Millsa do rozvoja sociologickej teórie blízkej marxizmu a naopak, aby sa v celej

svojej „nahote“ ukázal T. Parsons a jeho škola ako nesmierne vzdialený marxizmu a sociológii progresívne angažovanej.

Marxistická sociológia, ktorá sa môže vybudovať *jedine* v rámci systému marxizmu-leninizmu a na teoretickom a metodologickom základe historického materializmu² sa musí aj v ďalšom svojom prehľbovaní a v „hľadaní“ svojej relatívne stabilnej podoby očisťovať od nánosov subjektivismu, psychologizmu, idealizmu. Pritom nesmie strácať svoju funkciu triednej, politickej aj ideologickej angažovanosti. Materialistický a objektívne reálny (politická ekonómia) základ *vedeckej sociológie* položil Marx a v boji proti revizionizmu, subjektivismu a idealizmu v spoločenských vedách jej miesto definitívne určil V. I. Lenin.³

Ak má marxistická veda o spoločnosti *objektívne zisťovať stav a vývinové tendencie spoločenského diania*, musí vychádzať zo základných princípov marxizmu: zo spojenia teórie a praxe a z dialekticko-materialistického poňatia spoločenských procesov. To znamená, že marxistická sociológia má byť triedne, politicky, socialisticky angažovaná.⁴ Túto koncepciu rozvinul predovšetkým V. I. Lenin. V celkovom spoločenskom pohybe, v hodnotení „makroštruktúr“ Lenin vedel „vyhmatáť“ *dejinotvornú hybnú silu*. Sociálna štruktúra — vo svojom základe, jadre triedna — je určujúcim faktorom všetkých ekonomických, spoločenských, politických a ideových vzťahov. Táto koncepcia „makroštruktúr“ a hybných faktorov spoločensko-politického vývoja však neznamená, že si sociológia nemá všímať aj „mikrojavu“. Musí sa snažiť o presnosť a exaktnosť svojich pojmov a metód. Marxistická analýza

¹ Významnejšie diela C. Wrighta Millsa sú: *Mocenská elita*, Praha 1966; *Sociologická imaginácia*, Praha 1968; *White Collar: American Middle Class*, New York 1951; *The Marxists*, New York 1962. V rukopisoch zostali práce *The Anarchists*, *The Trotskyists* a *Tovarish: Letter to Ivan*. — Spolu s H. Gerthom vydal knihu *Character and Social Structure*, New York 1951, London 1962. — O živote a diele C. Wrighta Millsa pozri *In Memoriam* (C.

Wright Mills 1916–1962) v *American Sociological Review*, August 1962, vol. 2, No 4, s. 579.

² Porovn. A. Sirácky, *Sociológia, teória, metódy, problémy*, Bratislava 1966, kap. 1, *Predmet a miesto sociológie v systéme marxizmu-leninizmu* s. 15–43.

³ A. Sirácky, *Lenin a revolučná teória spoločnosti*, Nová mysl, č. 12, 1969, s. 1492–1506, *Sociológia*, č. 1, 1970, s. 3–22, A. Sirácky, *Lenin a marxistická sociológia*, *Sociológia* č. 3, 1970, s. 211–219.

za musí byť teoreticky principiálna a musí vychádzať z faktov. Aj dnes platí Leninovo konštatovanie, že pri analýze jednotlivých spoločenských javov si treba všimnúť fakty, ale nie izolovane (výlučne v rámci „výskumnej jednotky“), lež v ich súvislosti a vzájomnej závislosti. Jednotlivé fakty nesmú sa vytrhávať z kontextu. „Hra“ s faktami nemá nijakú cenu, ak sa spoločenské fakty neuvažujú v súvislosti a nerešpektujú sa pritom *konkrétne historické podmienky*. Lenin napísal: „Fakty, keď ich skúmame v celku, v ich súvislosti, nielenže sú neuprosné, ale sú aj nepochybne presvedčivé. Faktiky, keď ich skúmame mimo celku, mimo súvislosti, keď sú vytrhnuté a náhodné, sú iba hračkou alebo i niečím horším.“⁴ Na tieto slová nesmieme zabúdať ani pri použití najexaktnějších a najpresnejších metód v sociologickom výskume. Je správne, že moderné výskumné metódy (najmä matematické a štatistické) majú byť používané aj pri výskume javov a procesov *socialistického sociálneho systému*. Je však dôležité pripomenúť, že pri analýze našej spoločnosti neide a nemôže ísť o nijaký abstraktný model Parsonsovho „sociálneho systému“, ale o konkrétnu štruktúru socialistickej spoločnosti, vo vývoji ktorej platia zásady marxizmu-leninizmu a politika komunistickej strany. Pri analýze našej spoločenskej reality nesmie sa spúšťať zo zreteľa, že postoje, roly, štatut, prestíž, normatívne hodnoty a symboly sú ukazateľmi spoločenského rozvoja *len v kontexte* základných objektívnych procesov (ekonomických, politických a sociálnych). Zotrvávanie len na rovine rol, postojov, noriem a symbolov je v podstate koncepcia subjektivistická, psychologická a idealistická, ktorú už C. Wright Mills ostro kritizoval v súvislosti s Parsonsovým „Sociálnym systémom“.

Som presvedčený, že *len pri rešpektovaní základných kategórií marxizmu-leninizmu a marxistickej filozofie sa môže vedecká, marxistická sociológia rozvíjať*. Nová „zmodernizovaná“ terminológia a od Parsonsa, Mertona a iných sociológov „prepísané“ pojmy nepomôžu jej rozvoju. Nestačí len tak *okrajovo* — často len v „úvode“ a z povinnosti a z taktiky — uvádzať Marxove, Engelsove a Leninove myšlienky a tézy a potom bez hlbšieho rozpracovania

a marxistického prehodnotenia topiť sa v záplave pojmov, termínov a symbolov, cudzích marxizmu. Viem dobre, že existujú rozdielne názory na štruktúru marxistickej spoločenskej vedy. Bude potrebné ešte hodne práce, aby sa sociológia konštituovala ako *vnútorne skĺbený systém* na základe materialistického poňatia dejín a spoločnosti a obohatená empiricky získaným materiálom. Domnievam sa, že aj prínos C. Wright Millsa do sociologického myslenia nám môže pomôcť. V tejto svojej úvahe chcem právom upozorniť na tohto pokrokového sociológa, u nás zanedbávaného, ktorý sa na sklonku svojho života dostal na *pozície marxizmu* a ktorý môže slúžiť ako vzor sociológa angažovaného za progresívne spoločenské sily a idey.

„Fetišizmus“ empirických dát

Nie je nijakým objavom empirickej sociológie, že pri analýze spoločenských javov a pri hľadaní zákonov spoločenského vývoja sa treba *opierať o fakty*. Ak niektorá veda alebo súhrn vedných disciplín zdôrazňuje potrebu *analýzy faktov a reality* — a to dôsledne na všetkých rovinách a úsekoch — tak je to marxizmus-leninizmus. Postupuje takto nielen v oblasti výroby, ekonomiky, technológie a techniky, ale dôsledná dialektickomaterialistická metóda mu umožňuje túto analýzu rozšíriť na celú duchovnú, kultúrnu a ideovú sféru. Pritom nemusí používať iný „meter“ a inú metódu ani pri výskume tak „mystifikovanej“ a v prítmí povier a ilúzií udržovanej sféry, ako je náboženstvo, morálka, vlastníctvo, sloboda. K „totalite“ obrazu sveta patrí aj táto „posvätná“ oblasť, vymykajúca sa z možností konkrétnej analýzy buržoázneho myslenia.

Už som uviedol citát z Lenina, ktorý jasne svedčí o hlbokkej úcte k faktom, ale aj o tom, že treba hľadať súvislosti medzi nimi, že treba hľadať *zmysel faktov*. Marxizmus sa hlboko ponára do podstaty vecí, do diania spoločenského, do rozporov sociálnych aj individuálnych a hľadá *všade a vždy* vysvetlenie *logické, racionálne, demystifikované od povier všetkého druhu*. Nič sa v ňom — v marxizme — nedeje, čo by nebolo z „tohto sveta“ a čo by vyžadovalo akýsi iracionálny, „nadprirodze-

⁴ V. I. Lenin, *Spisy* 23, Bratislava 1956, s. 253.

ný“ doplnok. Marxistické myslenie sa pohybuje na póde reality, faktov, ich súvislostí, zákonov. Treba tu poukázať len na Marxov *Kapitál*, Engelsovo *Postavenie robotníckej triedy v Anglicku* a Leninov *Vývoj kapitalizmu v Rusku*, aby sme zahliadli hĺbku a šírku ponoru do faktov, nie však ich fetišizáciu a neschopnosť „prekročenia“ ich úzkej roviny. Každý, kto chce realitu odmytologizovať a očistiť ju od balastu stároči a tisícročí, môže zistiť v týchto dielach a v ostatnej tvorbe klasikov marxizmu-leninizmu, že marxizmus si neobyčajne cení fakty, realitu, objektívne danosti, ale že svojou *dialektikou* *prekračuje hranice „jednodimenzionálnosti“ a javového sveta a odкрýva podstatu ľudskej, spoločenskej skutočnosti.*

Sociologické smery orientované na „čistú“ empiriu zostávajú staticky a strnulo na rovine faktov, dát, údajov. Tieto „fakty“ získavajú tak, že ich na ohraničenej rovine vyberajú a spájajú ich v celky *len na tejto rovine* a nehľadajú medzi nimi ďalšie súvislosti. To vysvetľuje — okrem iného — aj skutočnosť, že sa intenzívne rozvíjajú špeciálne sociologické disciplíny, ktoré potom majú takrečeno svoj „autonómny“ život. *Empiricky získané údaje a dáta zostávajú izolované, nahromadené, teoreticky nezužitkované.* Nesmierne bohatstvo „materiálové“ spočíva v arzenáli špeciálnych vedných disciplín. Neexistuje, alebo len v malej miere, úsilie výsledky empirických výskumov a špeciálne disciplíny „kompletizovať“ a uvádzať ich nielen do vzájomných súvislostí, ale niet ani snahy túto hranicu prekročiť a vniesť všetky empirické dáta a disciplíny do všeobecnej sociologickej sústavy. Marxizmus prekonáva i toto „úskalíe“ empirizmu a „abstraktnej“ teórie. Empíria a teoretická analýza končí spoločenskou a politickou praxou.

Empíria ako protiváha špekulácie a výlučnej „imaginácie“ v sociológii priniesla mnohé cenné poznatky. To sa však týka len ohraničenej oblasti skutočnosti. Z obavy pred nezodôvodnenými závermi (aj pred prípadnými politickými dôsledkami) sa empirici uzavierajú do seba a obmedzujú na kvantifikáciu spoločenských procesov. Ani tie „hĺbkové“ sondy nie sú také hlboké a interpretácia dát je zväčša plytká, povrchná, jednostranná. „Obraz“ reality takto

získaný je viac menej statický, strnulý, neskutočný. Uniká tu dynamika, živý spoločenský proces. V podstate ide o „zafixovanie“ toho, čo už je, čo je hotové a čo ako také treba stabilizovať, zachovať.

Nebolo by správne odmietať aj nesporné pozitívne výsledky empirických výskumov. Na určitých vymedzených, niekedy však nie dosť z hľadiska spoločenskej praxe dôležitých úsekoch boli za pomoci exaktných metód získané poznatky, ktoré majú mimoriadny význam pre fungovanie „mikroštruktúr“ a pre väzbu medzi psychikou (motivačnou sférou) a medzi objektívnymi podmienkami („sebarealizácia“ skupinová aj individuálna). Tento trend prevládal od 30. rokov nášho storočia najmä v americkej sociológii. „Vlna“ empirizmu zasiahla potom takmer celú nemarxistickú sociológiu a nevyhla sa jej ani marxistická sociológia. Dôležité je však si uvedomiť, že *empíria a mikrosociológia môže byť len predpokladom, predstupňom skutočného poznávania spoločenského života.*

Empirizmus a vo filozofii neopozitivismus má aj svoje ideologické, svetonázorové dôsledky. Empirici a neopozitivisty v úsilí odstrániť zvyšky špekulácie z oblasti vedy a filozofie sproblematizovali takmer všetky pojmy a kategórie materializmu a substancnej ontológie (hmota, substancia, nezávislé bytie, nevyhnutnosť, zákon a pod.). Popieranie „substancie“ je v podstate útokom na materializmus, na hmotný charakter objektívnej reality, na materialistické poňatie dejín a spoločenského vývoja. Marxistickým základným kategóriám sa vlastne pripisuje „apriórny“ pôvod. Empirické dáta, dotiahnuté do teoretickej roviny (realita ako komplex statických prvkov), vedú do nebezpečnej blízkosti senzualizmu a mechanického materializmu. Na druhej strane tu „vypukne“ akási dualistická tendencia: prírodné javy sú ovládané nezmennými zákonmi a v duchovnom svete panuje „autonómnosť“, voľná súhra ideí. Medzi nimi, prirodzene, niet spojenia.⁵ Takáto tendencia neuznávania substancnej, materiálnej podstaty objektívnej reality prejavuje sa aj v sociológii prílišným zvyrazňovaním „mikrosféry“ a psychiky.

Ideologické dôsledky „čistého“ empirizmu spočívajú v tom, že poznatý fakt, napríklad zistený „element“ v kontexte reality vchádza do nej ako „podstata“ a táto

⁵ Porovn. A. Sirácky, *Lenín a naše spory o ontológiu a poznatí*, Filozofia, č. 3, 1970, s. 197–207.

sa redukuje na „psychiku“ a „ideálne“. To fakticky znamená *redukciiu objektívnej reality (predovšetkým materiálnej) na zmyslovú a racionálnu rovinu*. Realita sa takto rozpadá na množinu prvkov, pocitov, vnemov, predstáv. Je to číročístý senzualizmus a subjektivismus. Na tejto rovine — psychickej reality — sa ešte pripúšťa „ostrý“ protiklad medzi skúsenosťou (zmyslovosťou) a medzi racionalitou (myslením). Aj v jednom, aj v druhom prípade je to psychologizmus a v ideologických dôsledkoch idealizmus.

Z uvedeného vyplýva, že empirizmus neposkytuje „totálny“ pohľad na spoločenskú realitu, nie je schopný vystihnúť „hybné sily spoločenského vývoja“, zaznáva dialektiku teórie a praxe. Chýba mu podľa C. Wright Millsa okrem zmyslu pre fakty aj imaginácia a predstavivosť, politická a ideologická angažovanosť a kritický pohľad na vlastnú prácu. Preto empirizmus nemá ani „historickú perspektívu“ a často hromadí pre spoločnosť nepotrebné, bezvýznamné „faktiky“ (Lenin). „Čistý“ empirizmus sa vyhýba teórii, nezovšeobecňuje empiricky získané dáta. Mikrosociológia, sociometria, sociografia, kvantifikácia, používanie matematických a štatistických metód sa nesmie stať *samoúčelom* v sociológii. Inak to vedie k *fetišizácii empirických dát*. Sociológ nesmie ani naprázdno teoretizovať, ani len „fakty zbierať“, ale musí na základe zozbieraného a spracovaného materiálu hľadať *hlboké a syntetické* vysvetlenie spoločenských procesov. To sa mu podarí len vtedy, keď sa dostane z „fetišizácie“ empirie.

T. Parsons a nie C. Wright Mills?

Prichádzam k jadrú uvažovania o C. Wright Millsovi a o angažovanej sociológii. To však nebude možné urobiť bez Millsovej kritiky Parsonsovej sociologickej koncepcie.

Stačí prelistovať naše úvahy o problémoch sociologického myslenia a o sociologických výskumoch za posledných 5—8 rokov. Každému bude jasné, že ich veľká časť sa opiera o kategórie a pojmy štruktúrálnu-funkcionálnej sociológie, reprezentovanej T. Parsonsom a menej R. K. Mertonom. Príčiny nespočívajú len v tom, že sa za posledné desaťročie v rámci marxizmu — v oblasti spoločenských javov — zanedbával výskum faktov a že základnú

filozofickú a sociologickú problematiku máme *vyriešenú* v dielach Marxových a Leninových. Od smrti Stalinovej sa všeobecnej teórii marxizmu (historický materializmus a sociológia) venovala len malá pozornosť a ináč pri správnom odmietaní niektorých zastaralých poučiek *sa zabúdalo na základné kategórie marxistickej spoločenskej teórie (dialektika a materializmus v spoločenských vedách)*. K tomuto nesporné prispeli aj niektoré marxistické práce pohybujúce sa na plytkej rovine. Príčiny však nie sú len v zanedbávaní rozvoja marxistickej filozofie, najmä historického materializmu. Treba ísť hlbšie, ku koreňom, k samým základom nášho spoločenského vývoja. Odohrali sa u nás prenikavé, podstatné zmeny v politike, v oblasti materiálnej výroby, v ekonomike, v štruktúre spoločnosti, v kultúre a v celej ideologickej sfére. Proces socializácie prebiehal rýchle, v sociálnych konfliktoch, sily progresívne a socialistické zápasili s retardáčnymi a konzervatívnymi silami, reprezentovanými zvyškami buržoázie a malomeštiactvom. Dlhé roky tieto radikálne, *socialistické zmeny neboli predmetom analýzy*, neskúmali sa nové javy, nové fakty v živote našej spoločnosti. Boli tu predseda zásadné, revolučné zmeny v štruktúre našej spoločnosti: nová, vyspelá roľnícka trieda, družstevné poľnohárstvo a formujúca sa socialistická inteligencia. Všetko to zostávalo takmer bez povšimnutia. Hovorilo sa (aj v odborných kruhoch), že v Marxových a Leninových dielach máme „hotové“ odpovede na naše problémy.

S touto jednostrannou tendenciou spoliehať sa aj pri *konkrétnom riešení* dozretých problémov našej spoločnosti na klasikov marxizmu-leninizmu súviselo aj holdovanie, ak nie zbožňovanie, moderných sociologických teórií. Títo, najmä Parsons, Dahrendorf, Merton a iní, pôsobili pri dogmatickej interpretácii marxizmu, ako svieži závan, ako možnosť ponoriť sa zo všeobecnej a sociálnej roviny aj do hĺbín vlastného vnútra, do osobnostnej problematiky. K tomuto hodne prispela aj sociálna psychológia a psychoanalýza (Freud, Fromm, Horneyová a i.). Výsledok všetkého bol, že v teórii nastalo vzdialovanie sa od marxizmu a vo výskume prevládala empiria.

Orientácia na konkrétny výskum spoločenských procesov bola správna. Chybou

však bolo, že sa súčasne nerozvíjala aj marxistická sociologická teória a že sa v jej spojitosti s historickým materializmom videl dogmatizmus, zotrvávanie na „prekonaných“ marxistických kategóriách, ktoré mnohým sociológom zneli staromódne, „neodborne“ a nevedecky. Preto miesto marxistických kategórií, miesto marxistickej interpretácie spoločenských procesov prichádzali — niekedy odôvodnene, vychádzajúc z objektívnej analýzy — pojmy a termíny štrukturálnej a funkcionálnej sociológie, predovšetkým T. Parsonsa. Boli to pojmy, ktoré „zvučali“ vedecky, myslelo sa, že sa v nich odкрýva hlbší zmysel spoločenského diania a nepostrehlo sa, že pod vedecky zvučnými pojmami sa skrýva vysoký stupeň prázdnej abstrakcie, pochybnej generalizácie a rečového žonglérstva. (Toto by sme boli postrehli oveľa skôr, keby sme boli poznali Millsovu kritiku Parsonsovho Sociálneho systému a keby bola Sociologická imaginácia vyšla u nás nie až v r. 1968). Na toto ešte poukážeme. Nechceme tým povedať, že v celom diele Parsonsovom niet „racionálneho jadra“. Nie sú to len samé abstrakcie, verbalizmy a frázy. Aj od T. Parsonsa sa možno niečomu naučiť, ale nie tak, že prijímame nekriticky jeho pojmy a termíny a vzdávame sa pritom základných kategórií marxistickej spoločenskej vedy.

T. Parsons, keď bol na jeseň r. 1966 v Prahe, hovoril v súvislosti so svojou teóriou sociálneho systému aj o teórii koexistencie a konvergencie v oblasti spoločensko-politickej, vedeckej a ideologickej. V časopisoch, ktoré referovali o jeho dvoch prednáškach („Spoločné znaky súčasných sociálnych systémov“ a „Stav a tendencia súčasnej americkej sociológie“), bol označovaný ako „sociológ č. 1“.

Ťažisko sociologickej koncepcie T. Parsonsa je v jeho teórii sociálneho systému a sociálnej činnosti. Mnohé myšlienky prevzal od Durkheima, Pareta a zvlášť od Maxa Webera. Sociálny systém je množina empirických javov, spojených a vzájomne súvisiacich. Tvoria štruktúru, v ktorej hlavné piliere sú roly, inštitúcie a hodnoty. Ich súhrn vznikajú dva mechanizmy: socializácia (stotožňovanie sa so sociálnou rolou) a sociálna kontrola (normy a sankcie), Parsons si všima predovšetkým

tie faktory, ktoré zabezpečujú „rovnováhu sociálneho systému“. Pritom predimenzoval význam a váhu psychického faktora (najmä v teórii sociálnej činnosti). Tam, kde Parsons svoju teóriu prenáša na konkrétne prostredie, vyniknú všetky negatívne stránky jeho abstraktného modelu sociálneho systému. Nedocení úlohu politického a ideologického faktora a spoločenská problematika sa u neho zredukuje v podstate na technológiu, techniku, vedu a vzdelanie. Nerozlišuje medzi rôznymi sociálnymi systémami (kapitalizmus a socializmus) a hľadá spoločné tendencie a východiská.

Millsova angažovaná sociológia

Predtým, než podáme Millsovu kritiku Parsonsovho sociálneho systému, oboznámime sa s jeho sociologickou koncepciou. Sociológia je angažovaná spoločenská veda, ktorá na základe teórie i životnej praxe má odpovedať na základné problémy súčasnosti: vychádzajúc z výskumov faktov má v rámci teoretickej koncepcie analyzovať život sociálnych skupín, tried, vrstiev, jednotlivcov, ich záujmy, postoje, idey a mýty. V dejinách, v spoločenskom živote má rozhodujúcu úlohu politika, sociálny a triedny konflikt, otázka politickej moci a rozhodovania. Sociológia je v podstate historická veda, skúma človeka v čase a priestore a neuznáva nijakú „nemennú ľudskú povahu“, ani stabilné sociálne štruktúry a popiera existenciu „mystických síl“.

Podľa C. Wrighta Millsa v dejinách, vo vývoji spoločnosti nerozhodujú idey, mýty, „heslá“ a rozum, ale objektívne podmienky, deje sociálneho a politického charakteru (zápasy, boje, konflikty, revolúcie, čiastočne aj zločiny, vraždy, vojny). Sociológ nemá sa uspokojiť len skúmaním „rovnováhy“ sociálneho systému, ale naopak, musí sa predovšetkým sústrediť na dynamiku, na sociálne, politické a ideové konflikty. Mills bol síce racionalistom, realistom, blízkym materializmu a ekonomizmu, ale nepodceňoval ani psychiku, dokonca ani „nerozumné“, mystické a iracionálne prvky v správaní sa jednotlivcov i skupín. Do sociológie vnášal to, čo Freud a jeho žiaci vniesli do psychológie — „racionálne vysvetlenie iracionálneho správania“.⁶

⁶ The American Journal of Sociology, July 1962, LXVIII, No 1, s. 106.

Empirizmus nikdy nemôže preniknúť do podstaty a hĺbky spoločenského diania. Mills bol proti „čistému“ empirizmu: sociológia nemá len popisovať, empiricky zisťovať vedľajšie, „malé“ a bezvýznamné fakty a javy, ale má analyzovať *závažné* sociálne javy, hľadať ich príčiny, stavy a tendencie a zaujímať k nim aj politicko-ideové postoje. Interpretovať má tie konkrétne sociálne javy, ktoré sú rozhodujúce z hľadiska vývoja. Zisťovať treba spleť sociálneho javu na dominantnej rovine politickej moci (triedy, sociálne konflikty, elita, byrokracia, manažéri, riaditelia politického a hospodárskeho života).

V súvislosti s kritikou Parsonsovej „veľkej teórie“ bol C. Wright Mills proti koncepcii sociálneho systému, platného pre všetky časy. A najmä sociálneho systému, ktorý vylučuje zo svojej koncepcie konflikt, zmenu, revolúciu. „Magická eliminácia konfliktu a obdivuhodné dosiahnutie harmónie znemožňujú tejto „systematickej“ a „všeobecnej“ teórii zapodievať sa spoločenskými zmenami, dejinami. V normatívne vytvorenej sociálnej štruktúre „veľkých teoretikov“ nielenže niet miesta pre „kolektívne správanie sa“ utlačovaných mas, pobúrenej zberby a davu, pre hnutia, ktorými naša doba tak oplyva. „Veľká teória“ však nemá ani žiadnu systematickú teóriu dejín, ich mechanizmu a procesov: tá je podľa Parsonsa vôbec pre sociológiu nedostupná.“⁷

C. Wright Mills pristupoval k analýze sociálnej štruktúry *historicky* a na základe rozsiahleho empirického materiálu si všimol konkrétne sociálne systémy, ako je súčasná americká kapitalistická spoločnosť. Z dôvodov metodických a operatívnych Mills sa aj pri analýze štruktúry americkej spoločnosti obmedzoval hlavne na jej „horné“ skupiny a inštitúcie (korporační a finanční magnáti, elita, „stredná trieda — biele goliere“).⁸ Ale ani pri spracovaní empirických dát nepodliehal „hrám“ empirikov a štatistikov, ktorí často hromadili bezvýznamné dáta a údaje a dospeli k záverom, ktoré neraz už pred výskumom boli jasné, samozrejmé, evidentné. Empíriu, štatistiku, údaje a ich spracovanie považoval len za *predpoklad* vlastnej so-

ciologickej práce.⁹ Tá začína, ako bolo už uvedené, len zaradením faktu (okruhu faktov) do širších *spoločenských a historických* súvislostí. Len takýto pohľad, obdarený „sociologickou imagináciou“ umožňuje sociológovi vniknúť do podstaty sociálnej štruktúry a spoločenských procesov. Ale aj človeka, a celú sociálnu štruktúru možno pochopiť, píše Mills vo svojej práci s Gerthom, len v historickom a spoločenskom vývoji. Ani anatómia, ani psychika neurčuje „osud“ ľudí a spoločnosti. „Osudy“ ľudí (jednotlivcov i sociálnych skupín) sa utvárajú v danej historickej situácii a v získaných skúsenostiach. Človek nie ako jednotlivec, ale ako člen sociálnej skupiny, spoločnosti v hraniciach limitovaných dejinami formuje samého seba i svoje sociálne prostredie.¹⁰ Toto sociálne prostredie, spoločenská štruktúra ako konkrétny daný útvar sa Millsovi javí v podobe štruktúry národného štátu (USA). Len takto možno v súhre inštitúcií, skupín a nimi tvorených ideí a noriem určiť základný prvok sociálnej štruktúry: prvok *politickej moci a rozhodovania*. Preto C. Wright Mills odmieta analýzu spoločnosti a dejín len na rovine abstraktnej a špekulatívnej. „Veľká teória“ (superštruktúra), nemajúca konkrétne „zázemie“, nemôže viesť k poznaniu spoločnosti.

Millsov „preklad“ Parsonsovho Sociálneho systému

Metodologicky cenným návodom pre pochopenie (i „nepochopenie“) Parsonsa a tvorcov „veľkých teórií“ je Millsov „preklad“ Parsonsovho Sociálneho systému. V Sociologickej imaginácii, v kap. 2 „Veľká teória“ cituje asi na dvoch stranách Parsonsov text, v ktorom hmlistým a ťažko zrozumiteľným spôsobom uvažuje (Parsons) o „vnútornom napätí“ v štruktúre, o „internalizácii“ noriem, a pokiaľ konajúce osoby plnia „optimalizáciu“ reakcií“, normy sa „inštitucionalizujú“. Pri interakcii sa vyskytujú „očakávania rol“ a ich nesplnenie má za následok „sankcie“. Potom definuje inštitúciu ako „komplex inštitucionalizovaných rol“. Mills poznamenáva, že väčšina čitateľov uvedený text

⁷ C. Wright Mills, *Sociologická imaginace*, Praha 1968, s. 40.

⁸ C. Wright Mills, *Mocenská elita*, Praha 1966, s. 187–293. Porovn. ďalej C. Wright Mills, *White Collar: American Middle Class*, New York 1951.

⁹ Druhá kap. *Mocenskej elity* obsahuje nesmierne

množstvo údajov a štatistických dát, ktoré Mills získal výskumom v desiatich mestách strednej veľkosti takmer na celom území USA, ďalej zo správ, memoránd a rôznych štúdií, s. 52–71.

¹⁰ C. Wright Mills with H. Gerth, *Character and Social Structure*, New York 1951, s. 472–481.

nechápe, ale je ním „nadšená“. „Preklad“ Parsonsovoho textu je nasledovný: „Ľudia obvykle vyjadrujú svoje názory a očakávajú aj od iných, že ich budú rešpektovať. Pokiaľ tak robia, je ich spoločnosť spoločnosťou usporiadanou.“¹¹ Mills na tento spôsob urobil ešte dva preklady a potom hovorí, že takýmto spôsobom by bolo možné „preniesť 555 strán Sociálneho systému na 150 normálneho textu“. Na konci zhrňuje „preklad“ Parsonsovej knihy do štyroch odstavcov.

C. Wright Mills názorne ukazuje, ako možno obsah každej knihy zhrnúť do niekoľkých viet: *Sociálny systém*: Čo umožňuje existenciu sociálneho poriadku? Odpoveď znie: spoločne uznávané hodnoty. *Mocenská elita*: Kto koniec koncov riadi Spojené štáty? Nikto ich neriadi úplne sám, ale robí to nejaká skupina, je to mocenská elita. *Sociologická imaginácia*: Čo je to vlastne sociálna veda? Mala by sa zapodievať človekom a niekedy to robí. Je pokusom uľahčiť nám pochopenie biografie a histórie a ich vzťahov v rozmanitosti sociálnych štruktúr.

Mills v ďalšom výstižne charakterizuje koncepcie „veľkých teoretikov“ a zvlášť Parsonsovu knihu *Sociálny systém*. „Veľkí teoretici“ nikdy nezostupujú z najvyššej všeobecnosti a abstraktnosti ku skutočným problémom, ich analýza je často „suchá hra s pojmami“ a nie sú schopní prechádzať „z jednej roviny do druhej“. Termíny ako „kapitalizmus“, „stredná trieda“, „byrokracia“, „mocenská elita“ alebo „totálna demokracia“ sa vyskytujú u nich „v zmätených a nejasných súvislostiach“. Takáto „rozumová schopnosť je kľúčom k systematickému mysleniu, jej nedostatok kľúčom k fetišizmu pojmu“.

Pri kritike Parsonsovej teórie a štruktúrálnofunkčionalnej analýzy uvádza Mills slová D. Lockwooda, podľa ktorého výrazy ako „inštitucionalizácia vzorcov hodnotovej orientácie“, zmeny týchto vzorcov, odchýlky od nich a „motivačné procesy“ oslobodzujú sociológov od akýchkoľvek starostí s „mocou“, s ekonomickými a politickými inštitúciami. Výsledok celej takejto práce (má aj u nás svojich obdivovateľov) je „preradenie všetkých inštitucionálnych štruktúr do akejsi morálnej roviny, alebo presnejšie do sféry symbolov“. Do kategórie „legitimácií“, prevzatej od

Maxa Webera, sa zahrnujú „mystické pojmy“ ako boh, bohovia, „hlas väčšiny“ „vôľa ľudu“, „aristokracia ducha alebo majetku“, „božské právo kráľov“, mýty, povery, autority, symboly atď. Všetko to, čo sa označuje ako „hodnotová orientácia“ a „normatívna štruktúra“ súvisí s touto „sférou symbolov“ („legitimáciou“). Podstata problémov pre sociológa, píše C. Wright Mills, je v tom, aby zistil v čom tieto „symboly“ ospravedlňujú alebo odmietajú existujúce „usporiadanie moci a pozícií“. Pre nepochopenie väzby medzi symbolmi a reálnymi spoločenskými silami u týchto teoretikov vzniká ilúzia, že „hodnoty vládnu dejinami“, ktoré visia vo vzduchoprázdne a nesúvisia s konkrétnou činnosťou ľudí, jednotlivcov, skupín, tried, vrstiev. Preto v takýchto koncepciách rozhodujúcimi faktormi dejín sú idey. Mills to označuje ako fetišizáciu „normatívneho poriadku“, odvolávajú sa pritom na Marxovu a Engelsevu „Nemeckú ideológiu“. V závere svojho rozboru konštatuje, že v Parsonsovej teórii „sociálneho systému je 50 % hra se slovami, 40 % sú známe veci z učebníc sociológie a len 10 % znamená problematický prínos. „Moderná sociológia — končí Mills svoje úvahy — nemá sa utápať v takejto symbolike, ale má sa uberať cestou „klasického marxizmu“.¹²

Na prahu marxizmu

Nebolo možné a ani nebolo mojim cieľom vyčerpať v tejto úvahe celé bohatstvo Millsovoho sociologického diela. Obmedzil som sa hlavne na niektoré aspekty jeho kritiky „veľkých teórií“ a na Millsovu koncepciu angažovanej sociológie, vyjadrenú v *Sociologickej imaginácii*, v *Charaktere a sociálnom systéme* a čiastočne v *Marxistoch*. Zastavme sa na konci ešte pri niektorých myšlienkach Sociologickej imaginácie a Marxistov.

Sociologická imaginácia je dielo mimoriadne podnetné, bohaté na myšlienky, plné erudície a „sociálno-politickej odvahy“, kritické a kruté voči svojim vedekým a ideologickým odporcom. Kritici Millsovi by povedali, že Sociologická imaginácia je „vnútorne neštrukturovaná“.

Mills ostro a argumentovane kritizuje „čistých“ empirikov, ale niektoré jeho práce, napríklad *Mocenská elita*, majú mnohé

¹¹ C. Wright Mills, *Sociologická imaginácia*, Praha

¹² C. Wright Mills, *Sociologická imaginácia*, Praha

1968, s. 27.

1968, s. 30, 31, 32, 33, 34, 35, 44, 45.

„pozitívne znaky nedogmatického empirizmu“. Niektorí sociológovia si myslia, že Millsov prínos do sociológie spočíva viacej v oblasti konkrétnych sociálnych výskumov, v sociologickej analýze konkrétnej sociálnej štruktúry, v obhajobe politickej angažovanosti sociológie než v rozvíjaní vlastnej sociologickej teórie. Mills však nemal dosť času (umrel mladý, nečakané), aby rozpracoval „vlastnú teóriu“ v ucelený systém. Z jeho posledných prác i z pozostalosti vieme, že by sa jeho teória opierala o „klasickú tradíciu“ a zvlášť o Marxa. Millsov život a dielo charakterizuje „nedokončený dialóg s marxizmom“. Jeho úcta k faktom, prístup k spoločenskej realite, erudícia, entuziazmus, jeho revolučná, radikalistická fantázia a uvedomenie si krachu liberalizmu a meštiackej demokracie priviedli ho na „prah marxizmu“.¹³ Podľa Millsa, Marx bol jediný „legitímny“ marxista. Všetko, čo po ňom prišlo (Lenina nepochopil aj keď uznával jeho „revolučnú genialitu“), od Trockého a Stalina až po Guevaru, Chruščova a Mao Ce Tungu je „revidovanie“ marxizmu. V tejto veci Mills nemal jasno, pretože mu pri kritike Marxových „pokračovateľov“ unikali často základné marxistické kategórie a pojmy. Preto sa mu zdalo, že pokus „liberalizovať“ moderné myšlienkové smery v duchu marxizmu je správny. Bol proti dogmatizmu, lebo drží v „zajati“ ideu a doktrínu a neumožňuje priestor pre rozvoj tvorivého a kritického ducha. V spise Marxisti dospel k presvedčeniu, že možnosti konštituovania modernej spoločenskej vedy spočívajú vo vnútri marxizmu, a nie medzi marxizmom a liberalizmom, prípadne konzervativizmom (T. Parsons). Problémy reálneho človeka, oslobodeného od rôznych foriem útlaku, otázky demokracie, autority a moci, toto „dedičstvo liberalizmu“ obsahuje a rieši marxizmus. Bol zástancom dialógu medzi marxizmom a demokratickými smermi v spoločenských hnutiach. Mills umrel vtedy (1962), keď už bol „na prahu marxizmu“, keď ako „zasvätený sociálny vedec“, „radikál“ a „burič“ prerušil styky s oficiálnou americkou sociológiou (nepatril medzi členov Americkej sociologickej spoločnosti).

Millsov odkaz dnešku, sociológom, ktorí nechcú zostať mimo spoločenského diania,

ale sa chcú angažovať za pokrok, demokraciu a socializmus, obsahujú tieto slová z jeho Sociologickej imaginácie:

„Maj na pamäti, že si dedičom a udržovateľom tradície klasickej sociálnej analýzy. Preto sa snaž vidieť človeka nie ako izolovaný fragment, ako predmet skúmania alebo ako systém o sebe a pre seba. Snaž sa chápať ľudí ako hercov na scéne histórie a spoločnosti, snaž sa pochopiť, ako sú rôznymi spoločnosťami vyberaní a formovaní. Skôr, než dokončíš určitú časť svojej práce, snaž sa pri vhodnej príležitosti zamerať ju k hlavnému cieľu: pochopiť štruktúru a smer, formovanie a zmysel svojej doby, strašný a nádherný svet ľudskej spoločnosti v druhej polovici dvadsiateho storočia.“¹⁴

Резюме

Андрей Сирацкий: Ц. Врайт Миллс и ангажированная социология

Автор указывает, как у нас в определенных кругах выдвигалась против последовательно марксистской концепции социологии какая-то «абстрактная», идеологически от марксизма оторванная социология, молча обходившая проблематику исторического материализма, и более или менее открыто увлекавшаяся культом Т. Парсонса. Одновременно почти совсем игнорировались сочинения великого, марксизму очень близкого социологического мыслителя Ц. Врайта Миллса. Автор анализирует некоторые аспекты творчества Миллса на фоне критики «нормативной» социологии Парсонса. Научная марксистская социология может развиваться при соблюдении основных категорий марксизма-ленинизма и марксистской философии.

В следующей части автор занимается вопросом «фетишизации» эмпирических данных, в свою очередь подчеркивает, почему марксистская социология может извлекать больше знаний из социологической теории Ц. Врайта Миллса, чем из структурно-функционального анализа, представленного Т. Парсонсом. К этой части относятся и «перевод» Миллса „Социальной системы“ Парсонса.

По Ц. Врайту Миллсу в истории и развитии общества не решают идеи, мифы, «лозунги» и разум, но объективные условия, события социального и политического характера (борьба, бой, конфликты, революции, частично и злодеяния, убийства, войны). В заключительной части своей статьи автор оценивает „Социологическую импанию“ Миллса и работы „Марксисты“ и выдвигает, что Миллс на склоне жизни стал на почву марксизма и что он видел возможности конституирования современной общественной науки внутри марксизма.

¹³ C. Wright Mills, *The Marxists*, New York 1962, s. 106.

¹⁴ C. Wright Mills, *Sociologická imaginace*, Praha 1968, s. 191.

Summary

Andrej Sirácky: C. Wright Mills and Committed Sociology

The author points out that, in this country, a certain kind of "abstract" sociology, ideologically detached from Marxism, silently neglecting the problems of historical materialism and obviously or less obviously devoted to the cult of T. Parsons', asserted itself in certain circles against the consequentially Marxist conception of sociology. At the same time, the work of the great sociological thinker C. Wright Mills, who was very near to Marxism, was entirely ignored. The author presents an analysis of some aspects of Mills' work on the background of the criticism to which Parsons' "normative" sociology was subjected. It is only in respecting the fundamental categories of Marxism-Leninism and those of the Marxist philosophy that a scientific Marxist sociology may develop.

In the following part, the author deals with the question of "fetishing" empirical data; then he goes on to emphasize why the Marxist sociology may draw more information from C. Wright Mills' sociological theory than from the structural-functional analysis represented by T. Parsons. Also Mills' "translation" of Parsons' *Social System* is in connection with this part.

According to C. Wright Mills, it is not the ideas, myths, "slogans" and reasons that are decisive in history, in the development of society, but objective conditions, events of a social and political character (struggles, fights, conflicts, revolutions, partly also crimes, murders, wars). In the final part of his paper, the author appraises Mills' *Sociological Imagination* as well as his work *The Marxists* and points out that, at the close of his life, C. Wright Mills came to identify himself with Marxism and that he considered the possibilities of constituting a modern social science to lie within Marxism.

**Kvantitativní rozmach — kvalitativní
nedostatky**

Československá sociologie má za sebou po patnáctileté přestávce téměř deset let vlastního vývoje. Je to již dostatečně dlouhá doba k získání určitých závěrů a zobecnění o kladech a přednostech i nedostacích a záporech minulého vývoje. Nápadným rysem minulého období je rychlý kvantitativní růst a rozmach sociologie v Československu. Byl obnoven obor, založena Československá sociologická společnost, vytvořen odborný časopis, zahájena výuka oboru na vysokých školách, vzniklo poměrně velké množství dílčích specializovaných disciplín. Vyšla řada studií a statí, poměrně značné množství monografických prací, byla přeložena řada významných děl ze zahraniční literatury, byly navázány mezinárodní pracovní styky a kontakty.

Kdybychom hodnotili dosavadní vývoj československé sociologie jen a jen z kvantitativního hlediska, mohli bychom dojít k relativně kladným závěrům, dokonce zaujmout postoj sebeuspokojení. Každá věda má však také svůj obsah, své kvalitativní znaky, nikdy nemůžeme hodnotit jen kvantitativní růst nebo institucionální bázi nějakého oboru. Dále jsou tu také základní otázky teoretické, metodologické, světonázorové a ideologické, jimž se nemůže vyhnout žádná věda, a tím spíše pak věda společenská. Hodnocení vývoje československé sociologie z těchto hledisek nemůže být ani zdaleka jednoznačně pozitivní a nelze proto jen poukazovat na nesporné dílčí úspěchy. Nejde jen o nedostatky, které skutečně vznikly z vnějších a přechodných důvodů, jistě zde sehrála svou roli dlouholetá přestávka a přerušení činnosti oboru, nedostatek kvalifikovaných zkušených pracovníků v oboru, módnost a konjunkturální snobismus, diletantství spousty nadšených a dočasných obdivovatelů. Vedle těchto dobových a skutečně přechodných nedostatků a záporných strán-

nek vývoje československé sociologie se však projevovaly i další závažnější nedostatky. Patří k nim ideová a světonázorová nedůslednost, formální proklamování marxistických východisek sociologie bez důsledného a faktického demonstrování předností marxistické teorie a metody v sociologické práci, málo principiálních teoretických a metodologických sporů, nezdravá kolegiální snášenlivost, nekritické a povrchní přejímání terminologie a pojmů od různých škol a představitelů sociologie v kapitalistických zemích, živelné a často naprosto neuvědomělé podléhání určitým směrům a proudům západní sociologie. Rychlý růst mnoha úsekových speciálních disciplín nebyl doprovázen potřebným úsilím o zachování sjednocující metodologické, teoretické a světonázorové báze základních principů materialistického pojetí dějin.

Nedostatek častých a pravidelných diskusí či ideových a teoretických sporů v československé sociologii se odrazil v publikační činnosti, ve statích i vydávaných knihách. Nezdravá kolegiální tolerance se projevovala i ve vztahu k zahraničním sociologům kapitalistických zemí, jejichž koncepce byly často přejímány bez zásadního odstupu, bez kritické hluboké analýzy, bez kritického výběru a hodnocení. Jistě zde působil i další fakt, že mnohé pojmy, kategorie a koncepce byly z neznalosti a v rámci módní konjunktury přejímány z druhé a třetí ruky. Dá se například podle mého soudu poukázat na přesnou závislost přejímání některých myšlenek a koncepcí americké sociologie z druhé ruky ze sociologie polské včetně naivního opakování některých zásadních chyb a nedostatků, z nichž potom polská sociologie vyrostla a které naopak naši sociologové opakovali v době, kdy již tyto chyby byly v Polsku sebekriticky překonány. Mezi další důvody, jež brzdily kritické snahy v naší sociologii, patří také předčasná a izolující specializace. Předsta-

vitelé jednotlivých specializovaných disciplín se až příliš brzy a snad i rádi uzavřeli do svých úzkých problémů a otázek a přestali se zajímat o základní metodologické, teoretické a světonázorové problémy obecné sociologie. To ponechávali těm, kteří měli být na tyto otázky specializováni. Snad zde působil i vliv dobře míněné snahy po hlubší odbornosti a specializaci, i rezidua různých komplexů méněcennosti vůči takzvaným exaktním vědám. Vždyť speciální disciplíny a zvláště pak samostatné rozvíjení metod, technik a procedur se může jevit jako exaktnější a vědecktější problematika než nějaké filosofické otázky sociologie. Neprozradím velké tajemství, řeknu-li, že překážkou zdravých, zásadních a tvůrčích polemik je fakt, který většina lidí pracujících v oboru zná, aniž o něm mluví. I když sociologická produkce v naší zemi vzhledem k dlouholetému přerušení není nadměrná, je faktem, že málokdo u nás je ochoten a schopen číst všechny spisy svých kolegů a všech odborníků pracujících v sociologii. Nejde tedy často jen o malou a povrchní znalost zahraniční literatury (to má za následek nekritické a povrchní přejímání i nemožnost hluboké a zásadní kritiky; nemohu kritizovat nepříteli účinně, když neznám jeho názory a stanoviska). Překážkou rozvoje tvůrčích a kritických diskusí v československé sociologii je také neznalost literatury vlastní, domácí. I to můžeme chápat jako pohodlnost, nebo falešnou snášenlivost; nezájem o práci kolegů či spolupracovníků může však a objektivně musí být chápán jako nezájem o základní problémy oboru, o jeho vývoj a základní metodologickou, teoretickou a ideologickou orientaci. V této souvislosti považují za nutné dodat také několik kritických a sebekritických poznámek, jinak bych nepovažoval své kritické úvahy vůči ostatním za upřímné. Sám jsem se pokoušel jak v publikacích, tak v různých vystoupeních na některé nedostatky v rozvoji československé sociologie upozornit. Projevil jsem však málo důslednosti a vytrvalosti. Bylo třeba vystoupit důrazněji dříve a poukázat s větší nesmiřitelností na řadu základních nedostatků v rozvoji československé sociologie. Bylo to zvláště nutné proto, že i jiní kolegové v soukromých diskusích, v rozhovorech vyjadřovali v té či oné otázce nespokojenost či nesouhlas.

Za zvlášť závažný nedostatek v rozvoji československé sociologie považují prvky empirismu a nekritického přejímání některých negativních rysů empirické západní sociologie. Jiným problémem by byl stejně závažný okruh otázek o vztahu marxistické sociologie k americké strukturálně funkcionalistické škole a nekritické přejímání jejích základních pojmů nejen v naší obecné teoretické sociologii, ale i například v sociologii průmyslu (kategorie sociálního systému, funkce, role, pozice apod.). Aby nedošlo k nedorozumění, je zapotřebí k otázce projevu empirismu a tendenci empirické sociologie v Československu uvést několik úvodních poznámek. V socialistickém Československu nešlo a nemohlo jít o nějaké vědomé, programové a záměrné pěstování či přejímání empirismu. Drtivá většina všech, kdo odborně rozvíjeli sociologii se subjektivně upřímně hlásila k marxismu a jeho základním metodologickým, teoretickým a ideologickým východiskům. Snad jen někteří příslušníci sociologické generace mezi dvěma světovými válkami byli subjektivně orientováni nemarxisticky. Subjektivní příslušnost k marxismu či subjektivní snaha být marxistou však nechrání před omyly či chybami ve vědecké práci či dokonce před živelným vlivem jiných směrů a koncepcí, zvláště pak u těch sociologů, kteří mají malé zkušenosti, malé znalosti a přejímají informace o západní sociologii z druhé či třetí ruky. K tomu ještě napomáhala již zmíněná nekritická tolerantní atmosféra a falešná kolegiální solidarita podmíněná do jisté míry i dobou a okolnostmi, v nichž se sociologie prudce a konjunkturálně rozvíjela. Nešlo tedy u nás a nemohlo jít o vědomé, reflektované přejímání a rozšiřování základních principů empirismu, empirické sociologie či různých neopozitivistických proudů. Šlo spíše o určité prvky empirismu či o nekritické přejímání některých rysů či částí empirické sociologie, jak se vytvořila a byla prakticky pěstována v určité době především v USA. V dané souvislosti bude nutné předem vyjasnit, co rozumíme pojmem empirismus či empirická sociologie. Těžko lze říci, že v československé sociologii najdeme vlivy filosofických variant empirismu ať již staršího či novějšího data. V těch oblastech, kde se prvky empirismu projevovaly a u těch autorů, kteří jim snad podlehli,

nemůžeme počítat s nějakou hlubší znalostí dějin filosofie či empirických a neopozitivistických koncepcí soudobé sociologie. Vlivy se zprostředkovaly přes určité přejímání metodologických a procedurálních pojetí od některých amerických sociologů nebo z určitého prakticky provozovaného modelu empirické sociologie. Znalosti neopozitivistických tradic představitelů bývalého vídeňského kroužku (například Carnapa) se dají těžko dešifrovat, stejně tak u nás nebyla reflektovaně přejata koncepce H. Alberta, založená na podnětech K. Poppera a soudobé logiky či filosofie vědy vůbec. Z prací významných představitelů neopozitivistické sociologie měly snad určitý vliv práce G. Lundberga, dalšími autory s určitými stopami vlivu mohou být P. Lazarsfeld, J. Coleman a někteří další představitelé matematické sociologie. Ovšem představitelé takzvané matematické sociologie se vymykají v mnoha ohledech klasickému empirismu (neodmítají například význam teorie pro sociologii a použití matematiky chápou především jako použití teorie při sociologickém výzkumu).

Největší živelný negativní vliv měl podle mého soudu na naši sociologii určitý model a určitá praxe takzvané empirické sociologie, která se vytvořila ve třicátých a čtyřicátých letech tohoto století v USA a která byla některými představiteli evropské sociologie po druhé světové válce recipována i v Evropě. Vědomě podtrhuji, že jde o určitý ideální model empirické sociologie, který se blíží v té či oné míře určitým vyslovením a někdy i mlčky zastávaným předpokladům nebo výchozím principům empirické sociologie i jejímu praktickému uplatňování. Zůstává určitým paradoxem, že v soudobé americké sociologii i v evropské sociologii kapitalistických zemí je empirická sociologie ve svém klasickém modelu na ústupu. Mnozí její klasičtí představitelé dnes již učinili pod vlivem kritiky i vlastní zkušenosti četné ústupky a model empirické sociologie, který zde podáváme, již dnes plně neodpovídá současným stanoviskům. Je ironií nebo paradoxem, že naše sociologie některé rysy empirické sociologie převzala v době, kdy již byly podrobeny ostré kritice v zemích, kde původně dominovala.

Nejdříve tedy načrtneme určitý ideální model základních výchozích vyslovených

či předpokládaných rysů empirické sociologie. Tomuto modelu se jednotliví představitelé empirické sociologie či sociologického neopozitivismu v té či oné míře blíží, někteří zdůrazňují více určité rysy, jiné považují za samozřejmé nebo je opomíjejí. Po vylíčení základních rysů ideálního modelu empirické sociologie a jejich základních výchozích postulátů se budeme snažit ukázat, v čem se pak ty či ony významné rysy projeví většinou nevědomě a nereflektovaně v naší sociologii. Rysy empirismu se mohou projevit také negativně v tom, že některé otázky, které empirická sociologie považuje za metafyzické, spekulativní či pro sociologii nevhodné, byly i v naší sociologii opomenuty nebo se jim věnovala malá pozornost.

„Ideální model“ empirické sociologie

1. Prvním výrazným rysem empirismu a empirické sociologie zvláště je zdůrazňování významu faktů, smyslových dat a empirie pro vytváření vědy. Samozřejmý vědecký předpoklad každé vědy (tedy nejen sociologie), že věda se vytváří a buduje na základě faktů o skutečnosti, je zde povýšen na určitý, možno říci i metafyzický princip. Východisko vědy, surový materiál vědy, fakty, faktické údaje, data o skutečnosti jsou považovány za podstatu vědy, za její hlavní cíl a smysl. Způsob získání informace o skutečnosti je považován za poznání skutečnosti samé. Fakty jsou fetišizovány, jsou považovány za nesporný, bezproblémový základ poznatků o společenské skutečnosti. V klasickém empirismu je obvyklé ztotožňování faktů s poznáním podstaty společenské skutečnosti, nerozlišuje se jev a podstata, nepřipouští se, že fakty mohou skutečnost skrývat a zatemňovat, že mohou skutečnost mystifikovat.

Kladení důrazu jen na smyslové údaje bezprostředně ověřitelné má své závažné důsledky. Empirická sociologie převážně zachycuje jen jevovou vnější stránku skutečnosti, neproniká k pochopení podstaty a hlubokých vnitřních souvislostí společenských vztahů. Tím si sama zakrývá cestu k jejich vědeckému pochopení a vysvětlení. Již Marx poukazoval na to, že navenek se jeví kapitalistické vykořisťování jako rovnoprávný a spravedlivý vztah dvou rovnoprávných majitelů a prodáváčů zboží. Z hlediska smyslové jevové zku-

šenosti tedy pro pozorovatele žádné vykořisťování neexistuje a jde jen o ekvivalentní směnu dvou různých druhů zboží. Dalším gnoseologickým kořenem empirismu a také výrazem určité myšlenkové pohodlnosti je kapitulace před řadou složitých problémů, které samo o sobě přinášejí poznání společenské skutečnosti. Celek společenské skutečnosti je vnitřně velmi členěný, působí zde mnoho nejrůznějších vlivů či „faktorů“, společenské jevy jsou často velmi proměnlivé a pohyblivé, možno říci až neurčité. Řada procesů má jen ráz základních prosazujících se tendencí proti procesům a tendencím opačným. Místo mechanické kauzální determinace se projevuje pravděpodobnostní, aproximační typ vývoje, mnohé procesy mají stochastické vlastnosti a při jejich zkoumání nelze uplatnit principy převzaté z přírodních věd, kde se pracuje s pojmy pravidelnosti, opakovatelnosti či zákonitosti hromadných jevů, které ignorují specifčnost a zvláštnosti určitých společenských jevů a procesů. I zde je možno nalézt kořeny a živnou půdu empirických přístupů a pochopit jejich metodologickou a poznávací jednostrannost a omezenost. To však empirismus v sociologii většinou nechápe a není schopen reflexe o těchto otázkách.

2. S předpokladem číslo jedna empirické sociologie úzce souvisí další předpoklad. Empirická sociologie je ve svých základních rysech ateoretická. Ze zásady odmítá širší a hlubší teoretická zobecnění, nejčastěji argumentuje tím, že pro velké, obecné teorie není ještě shromážděn materiál, podléhá všeindukcionalistickému klamu, že velká teorie může být vytvořena až po shromáždění maximálního množství informací o co největším počtu jedinců daného druhu. Mluví o sociologii jako o nedospělé, nezralé vědě, která se nemůže zatím měřit s úspěšnými přírodními vědami, poněvadž nesebrala dostatečné a uspokojivé množství materiálu pro širší teoretická zobecnění. Není však jasné, kdy bude určen a kdo určí okamžik, kdy se může a má v sociologii zobecňovat a nemáme také, kdy bude řečeno, zda je již nashromážděno dostatečné množství faktů a materiálu. Že vývoj vědy je také vývojem, který jde od obecných teoretických hypotéz neprokázaných a málo pravděpodobných k hypotézám prokázanějším a

pravděpodobnějším, to empirická sociologie nechápe a nechce chápat. Za vědu považuje takovou činnost, kdy se nashromáždí nejdříve ohromné a co největší množství faktů a pak se postupně vytváří teorie určitého stupně obecnosti. Že věda je také procesem vytváření obecných teoretických hypotéz, které jsou výsledkem vývoje vědy a vědců i jejich myšlenkového úsilí, že teorie je také produkt tvůrčího úsilí vědce, která vzniká jako hypotéza bez pevnějšího původního spojení s fakty, o tom nechce empirická sociologie ani slyšet. Proto se v praxi omezuje na třídění a klasifikaci materiálu, na jeho popis, na zjišťování pravidelností, opakovatelností či korelací. Nejvyšší stupeň zobecnění, které je vůbec ochotna přijmout, je takzvaná empirická generalizace, tj. v podstatě teorie vycházející z okruhu nashromážděných faktů, které jsou zobecněny na principu klasické indukce, tj. cestou subsumace každého jednotlivého případu pod obecné pravidlo či teorii.

3. Třetím rysem empirické sociologie je přeceňování a fetišizace metod a technik sociologického výzkumu. Ve vypracování a zdokonalování základních technik a procedur sociologického výzkumu je spatřována záruka exaktnosti a vědeckosti sociologie. Zdokonalování procedur a technik je povýšeno na hlavní úkol a smysl empirické sociologie, dochází až k samoučelnému perfekcionismu. Zdůrazňování a přeceňování technik a procedur sociologického výzkumu se samo stalo v empirické protideologicky zaměřené sociologii určitou ideologií, určitým profesionálním zatížením a apologetikou. Fetišizace nástrojů poznání úzce splývá s fetišizací faktů, které mají být prostřednictvím dokonalých technik a procedur získány. Vztah k technikám a procedurám sociologického výzkumu není v empirické sociologii filosoficky a logicky reflektován, nanejvýš se uvažuje o přednostech, či nedostacích jejich praktického uplatnění při výzkumu.

4. Empirická sociologie se zhlédla v obrazu či modelu přírodních věd. Věří, že i společenská věda může být budována podle modelu přírodní vědy. Společenské fakty chce zkoumat jako věci, absolutně exaktně a nezaopatřené. Zárukou exaktnosti jsou sociologické exaktní postupy, techniky a procedury (i když většina sociologů ví, aniž to upřímně přiznává, že sociologie

většinu technik a procedur, jež používá, převzala od jiných přírodních či společenských věd). Další jistotou objektivnosti a vědeckosti sociologie modelované podle obrazu přírodních věd je víra v možnost nezaujatého, odosobněného, objektivního poznání společenských skutečností sociologem. Předpokládá se či věří se, že sociolog se musí a může oprostít od všech osobních vášní, zájmů, antipatií, či sympatií a že musí a může nahlížet na společenské problémy tak chladně a nezaujatě jako přírodovědec na minerály či atomy. Z nesporného faktu nezávislosti zkoumaného objektu na zkoumajícím subjektu se dělá neoprávněný závěr, že poznání je nezávislé na subjektu a že proces poznání může být maximálně odosobněn. Této představě nevěří již ani mnozí moderní přírodovědci, kteří vědí, že proces poznání je závislý na poznávajícím a že je společensky, skupinově i osobně determinován.

5. S předcházejícími rysy či požadavnými vlastnostmi empirické sociologie souvisí přehnaný důraz na kvantifikaci sociologie. Určité dílčí úspěchy použití nejen statistiky, ale i matematiky ve společenských vědách jsou v empirické sociologii zdrojem jednostranné a přehnané víry v možnosti univerzální kvantifikace sociologického poznání. V této přehnané podobě mizí rozdíl mezi kvantitativním a kvalitativním, možné a úspěšné aplikace matematiky se prohlašují za jedinou vědeckou cestu v rozvoji sociologie a v souvislosti s tím jsou vznášeny požadavky univerzální kvantifikace všech sociologických poznatků jako záruka exaktnosti sociologie. Mlčí se o tom, že v mnoha případech jde často o pouhý přepis známých poznatků vyjadřovaných verbálně do přesnější a exaktněji vyhlížející matematické formy zápisu. Matematické způsoby a postupy jsou samoučelné a bez jakékoli představy a reflexe rozvíjeny odtrženě od sociologické problematiky zvláště těmi představiteli sociologie, kteří jsou málo vzděláni a školeni v sociologické a společenskovědní problematice. Dochází často k faktickému odtržení matematiky a sociologie, matematické postupy nepřinášejí v podstatě nic nového a doposud hlavní přínosy uskutečňované v sociologii jsou realizovány díly, v nichž je použito starých tradičních nematematických postupů. Určité nesporné úspěchy má kromě sta-

tistiky, která je tradičně úspěšná při zkoumání řady sociologických problémů, jen sociometrické měření či škálování. Použití matematických modelů a formalizačních postupů v sociologii je z hlediska přínosu velmi skrovné a velmi sporné.

6. Empirická sociologie je sociologií malých problémů, malých rozměrů a mikroskopického záběru, je v určitém slova smyslu mikrosociologií. Oprávněné rozšíření sociologického zájmu na množství otázek a problémů sociologií dříve nedotčených, vznik desítek sociologických specializací, které se zabývají problémy dříve opomíjenými, byl zaplacen zúžením pohledu a sociologické perspektivy, ztrátou zájmu o celospolečenské problémy. Empirická sociologie je přes svůj vnější kosmopolitní náter univerzální procedurální a technické hantýrky sociologií provinciálních problémů. Ztratila zájem o celospolečenské otázky, ztratila vědomí souvislosti mezi dílčími výseky společenské problematiky a celospolečenskou strukturou. Její pohled je pohled drobnohledný, parciální, detailizovaný. Pojem společnosti jako rozčleněné totality, jako celku vzájemně souvisejících částí, je empirické sociologii cizí. V této souvislosti se jistě naskytá oprávněná úvaha o myšlence, že pohled buržoazní třídy na vlastní společnost je dílčí, fragmentární, atomizovaný, kdežto poznávacím nutným principem dělnické třídy je přístup celistvý, uplatnění principu totality, jak to odpovídá zájmu této třídy měnit celou společnost, a ne jen dávat poznatky pro lepší fungování a hladký chod jednotlivých částí společnosti, která je v podstatě považována za dobrou a věčnou. Těmto přístupům odpovídá i atomizace sociologie v ohromné množství sociologických disciplín, ztráta smyslu pro celkový, společenský pohled i neschopnost sjednotit jednotlivé sociologické disciplíny určitým jednotným teoretickým a metodologickým principem. Jediné spojení poskytuje v tomto atomizovaném pojetí společný technický a procedurální žargon pro zkoumání jednotlivých izolovaných a osamostatněných výseků společenského celku.

7. Empirická sociologie je proto zákonitě nevývojová, statická, je živelním a neúmyslným, přesto však velmi přesvědčivým důkazem obnovy a rozvoje sociálně statického hlediska. Jednotlivé výseky společnosti jsou analyzovány jako nehybné

dané entity, kterým chybí vývoj, vznik, změna a zánik. Chybí historické, genetické hledisko. Není nahodilé, že na rozdíl od sociologie 19. století je empirická sociologie nejen statická a nevývojová, ale že je principiálně nehistorická a ahistorická. Kategorie jako vývoj, změna, pokrok, zaměření vývoje a podobně jsou prohlášeny za spekulativní, metafyzické a překonané.

8. Empirická sociologie je zásadně vědou nehodnotící. Opírá se údajně o koncepci Maxe Webera, o jeho pojetí sociologie jako nehodnotící vědy (*wertfreie Wissenschaft*). Zatímco u Maxe Webera lze pochopit jeho snahu o ochranu vědy před vlivem mimo-vědeckých soudů a hodnot, empirická sociologie ve své upravené verzi Weberovy koncepce v podstatě hlásá teorii o zásadním rozporu mezi soudy, které vypovídají o skutečnosti a soudy, které ji nějak hodnotí. Zatímco Max Weber uplatňuje vedle koncepce *wertfreie Wissenschaft* také metodologický princip hodnotové orientace a zdůrazňuje vnitřní hodnoty vědy a zodpovědnosti vědce, hlásá empirická sociologie lhostejnost, neutralitu a nezodpovědnost sociologie. Ze správné myšlenky o tom, že věda poznává a mocenské instituce rozhodují o jejím použití, dělá závěr, že sociologovi má být lhostejné, jaká je skutečnost, kterou nezaujatě zkoumá, a nemá mu také záležet na tom, kdo, jak a k jakým účelům sociologických poznatků používá. Jde o odtržení poznání od cíle poznání, o hlásání programové nezodpovědnosti, morální lhostejnosti a neutrality ve věcech společenských. Nehodnotící sociologie v empirické verzi je rovněž lhostejná k závažnosti a druhu problému, který zkoumá. Jako neteoretická sociologie neuznává žádnou významnou a hodnotovou interpretaci, formuluje jakousi profesionální apologetickou ideologii, jak správně ukazují kritikové nehodnotící sociologie. Konstruuje jakési zvláštní pojetí sociologa jako rozdvoulené bytosti. Sociolog jako profesionál je zásadně v této koncepci oddělován od sociologa člověka, sociologa občana. Jedině jako člověk či jako občan může být sociolog v pojetí empirické sociologie zaujat, mít zájmy, vášně, zaujímat postoje, být angažován či být stranický. Ve vědě samotné, jeho profesi, mu požadavek nehodnotící vědy všechny tyto

postoje zaujetí, angažovanosti, společenské a morální zodpovědnosti zakazuje.

9. Empirická sociologie zásadně vyhlašuje odklon sociologie od filosofie. Jejím heslem je „ pryč od filosofie“. Zrazuje tak svůj původ (vždyť sociologie vzniká a vy-
děljuje se z filosofie), vlastní velkou sociologickou tradici 19. století, pro niž je příznačné spojení filosofie a sociologie. Hlásá tím filosofickou bezstarostnost, vědomě chce být filosoficky nepoučená o svých základních filosofických, logických, světonázorových předpokladech. Bez filosofie není schopna uvažovat o svých mezích a o těch problémech, které překračují její hranice. Filosofické, ať již metodologické, logické či světonázorové, morální a ideologické otázky považuje za balast a za zbytečné pro sociologii. Bojuje proti údajné filosofické spekulaci a metafyzice a tím současně proti základním východiskům a předpokladům, z nichž vznikala. Je příznačné, že rozkvět a určitá dobová nadvláda empirické sociologie v USA znovu přivedla kritiky této sociologie ke klasickým staronovým filosofickým předpokladům sociologie.

10. Empirická sociologie je programově apolitická. Vyhlašuje požadavek neutrality a lhostejnosti k politickým hnutím, cílům a programům. To souvisí s jejím požadavkem nehodnocení skutečnosti i s lhostejností vůči tomu, kdo, jak a k čemu používá jejích poznatků. Chce být podle vzoru přírodních věd jakousi aplikovanou technikou, která umožňuje racionalizovat svět ve smyslu technické racionalizace, ve smyslu návodů a podkladů pro lepší přizpůsobování lidí systému a organizacím. Je proto nekritická, vědomě rezignuje na jakékoli tradice sociologie jako humanitní kritické vědy, která vědomě usiluje o sociální změnu, o přizpůsobení institucí a systému člověku a lidským potřebám, a ne naopak.

11. S předcházejícím rysem empirické sociologie souvisí i poslední požadavek či předpoklad. Empirická sociologie je úzce spjata s koncepcí konce ideologie. I když koncepci konce ideologie v soudobé industriální společnosti razili sociologové jako Aron, Lipset nebo Bell, které nelze řadit mezi představitele empirické sociologie, můžeme říci, že heslo o konci ideologie je do určité míry jakýmsi shrnutím některých základních východisek empirické

sociologie. Konec ideologie v západní industriální či postindustriální společnosti nastal právě proto, že všechny základní, palčivé a hluboké problémy společnosti byly vyřešeny. Soudobá konzumní společnost je dobrá společnost. Ideologie v ní nemají místa, ztrácejí svůj vliv (zvláště pak ideologie marxistického socialismu), protože již nejsou problémy, které ideologie vyjadřovaly. Tam, kde nejsou závažné a palčivé sociální problémy a konflikty, ztrácí ideologie smysl a vliv, není již zapotřebí její zápalné, mobilizující a inspirující síly, kterou působila na masy a jejich hnutí. Dobrá společnost potřebuje jen určité exaktní návody, poznatky a recepty, jak lépe, dokonaleji a bez poruch fungovat. Místo ideologií zaujímá empirická sociologie, přírodovědecká, neangažovaná, nehodnotící a neutrální sociotechnika, která prodává své znalosti a poznatky tomu, kdo je potřebuje, může si je objednat a zaplatit. Objektivně je teze o konci ideologie myšlenkou o konci dějin a tím i společenské vědy, jejichž úkolem je měnit svět a člověka pro člověka a jeho lidské potřeby. Je myšlenkou o konci sociologie jako humanistické, kritické a revoluční společenskovědní disciplíny, která vědomě dává své znalosti do služeb přeměny světa a jeho humánního zlepšování.

Uvedený ideální model empirické sociologie vyčerpává snad všechny podstatné rysy tohoto směru a tohoto pojetí, které se v určité době zdálo být dominující, takže bylo do určité míry oprávněné říkat, že buržoazní sociologie rovná se empirické sociologii nebo že v USA sociologie rovná se empirické sociologii.

Projevy empirismu v čs. sociologii

Jak vypadá skutečnost vývoje naší sociologie za posledních 10 let v konfrontaci s některými základními rysy či prvky modelu empirické sociologie? Je zřejmé, že přijetí nebo prosazování modelu empirické sociologie v jeho základních nebo jen některých hlavních částech by bylo odmítnuto. Také lze věřit, že většina československých sociologů by ani subjektivně nevyslovila s daným modelem výstavby a praxe empirické sociologie souhlas. V československé sociologii lze spíše vysledovat jen určité tendence či prvky empirismu, které v té či oné míře odpovídají

některým rysům uvedeného modelu empirické sociologie.

Především u nás došlo k určité recidivě empirismu již v základní otázce pojetí sociologie jako empirické vědy. Chápeme-li výraz empirická věda tak, že každá věda musí vycházet při svém rozvoji z faktů, z empirie, z nashromážděných dat, pak je možno říci, že sociologie je empirickou vědou. Není však nutno směšovat způsob získávání dat s vědou samotnou. Získávání a shromažďování dat není podstatou vědy, ale její nezbytnou podmínkou. I u nás došlo, zvláště v počátcích obnovené sociologie, k přehnanému přeceňování způsobu získávání dat; nebylo proto divu, že v široké veřejnosti byla sociologie ztotožňována se sběrem dat nebo s formou získávání dat, zvláště prostřednictvím dotazníků. Poněvadž bylo mnohokrát zdůrazňováno, že marxistická sociologie je teoretickou disciplínou, ustálila se u nás praxe, že v projektech výzkumu se vždycky uvádí teoretická a kategoriální část a že se také jako cíl výzkumu stanoví ověření určitých teoretických hypotéz a vytvoření základu pro určitá dílčí zobecnění. Teoretické části většiny projektů výzkumu jsou však deklarativní, pak se přejde velmi rychle k takzvané operacionalizaci pojmů a vlastní metodologická či procedurální část se absolutně ničím neliší od jakýchkoli postupů a technik, které se používají v kterémkoli sociologickém výzkumu bez ohledu na typ společnosti, v níž výzkum probíhá. Nesouvislé spojení obecné teorie, operacionalizační části výzkumu a části týkající se použitých technik či procedur je podle mého soudu také dáno základním nedorozuměním. Obecná teorie či velký teoretický systém základních kategorií či pojmů o společnosti není a nemůže být základem pro vlastní konkrétní dílčí výzkum. Například v marxismu v rámci materialistického pojetí dějin nesloužila obecná kategoriální síť (třeba u Marxe nebo Lenina) nikdy k provádění konkrétního sociologického výzkumu, ale jako určitá interpretační a významová síť, která umožnila teoreticky zpracovat, rozčlenit a analyzovat ohromný faktický materiál, nashromážděný nejružnějšími metodami a prostředky (statistikou, historií, jinými vědami, praktickými činy tříd a skupin apod.). Velké teoretické práce v rámci

marxismu nebo v rámci soudobé teoretické sociologie se nikdy pro šíři problémů a velký záběr neopírají a nemohou opírat o jeden nebo několik sociologických výzkumů (klasické formy). Jsou vždy syntézou a analýzou ohromného množství materiálu, který nemůže dát jeden nebo několik výzkumů. V tomto směru má empirická sociologie pravdu, že nelze provádět velká zobecnění na základě existujících výsledků několika sociologických výzkumů. Ovšem tento názor se opírá o nevyslovenou, přesto však velmi tvrdošíjně udržovanou představu, že sociologie je v podstatě věda, která nemůže zobecňovat, pokud neprovádí výzkum, pokud nebylo prostřednictvím výzkumu získáno dostatečné množství materiálu. Sociologie však nikdy nemůže žít jen z vlastního výzkumu nebo na jeho provádění čekat. Opírá se o výsledky vývoje dějin sociologie, konstruuje své teorie a hypotézy ještě na daném, byť nedokonalém stadiu svého vývoje (kdo může přesně říci, kdy je která věda dokonale rozvinuta a kdy ještě ne), opírá se o stav filosofického myšlení dané doby, zcela zákonitě čerpá z historie tam, kde zkoumá genezi, vývoj a zánik jevu. Teoretickou sociologickou vědu si také nelze představit bez spojení s ekonomikou a s řadou dalších věd, jako je etnografie, apod. Automatické převzetí pojetí sociologie podle empirického modelu je podle mého soudu jedním z projevů živelného empirismu v naší sociologii, i když si to třeba ti, kdo tento model v dané otázce převzali, ani neuvědomují, přesněji řečeno tato nevědomost je určitou nutnou podmínkou takového nekritického převzetí. Toto pojetí je zvláště v rozporu s klasickou marxistickou tradicí sociologie, která disponuje zatím nejlépe rozpracovaným systémem kategorií a pojmů o společnosti, o sociální a způsobech jeho interpretace. Provádění sociologických výzkumů v jejich navyklé podobě je jedna z forem a způsobů získávání dat a informací, není to a nemůže být celá sociologie, a zvláště pak ne sociologie v marxistickém pojetí.

Nekritické převzetí představy o sociologii, jak je zakotvena v praxi empirické sociologie, se současně i u nás projevilo v odtržení základních procedur a technik sociologického výzkumu od základních teoretických a metodologických východisek marxismu. Je pravda, že procedury a tech-

niky jsou samy o sobě neutrální, mohou být použity sociology nejrozličnějších směrů a orientace. Jsou to instrumenty. Jejich použití však je vždy v rámci daného směru konkrétní, dostává svůj přesný význam v rámci daného kontextu, má svůj smysl v určitém konkrétním referenčním rámci (máme-li použít oblíbeného termínu některých sociologů). I procedury a techniky sociologických výzkumů mají svou gnoseologickou i logickou problematiku a jejich různé použití v různých souvislostech implikuje velmi závažné praktické i společenské důsledky. O tom se přesvědčili ti naši sociologové, kteří jednoznačně neuvěřili myšlence o všemocnosti a o instrumentálnosti a neutrálnosti rysech metod a technik a zkoumali různé meze a nedostatky jednotlivých technik při aplikaci v různých výzkumech. Velkým nedostatkem naší sociologie je personální netotožnost těch, kdo se zabývají matematikou a technikami a procedurami v sociologii a většinou mají technické či matematické a přírodovědecké vzdělání s těmi, kdo jsou poučeni v klasické problematice filosofie a sociologie a přes svou snahu i dobrou vůli nerozumí moderním statistickým a matematickým metodám. Někteří příslušníci mladší generace sociologů sice prošli filosofickým školením, k filosofii se však nehlásí, buď protože je pro dobový dogmatismus a povrchnost zklamala, nebo protože ve specializaci technik a procedur spatřují vyšší vědecký status. Filosofie jim připadá jako polopoesie, jako vágní esejistické nepřesné vyjadřování. Dokonce by bylo možno paradoxně říci, že pro některé naše metodology by znalost filosofie vědy nebo logiky či moderní sémantiky byla pokrokem, poněvadž by znamenala alespoň určitý prvek filosofie a filosofické kritiky logické výstavby sociologie a zvláště pak jejích technik a procedur.

Nedostatečné spojení filosofie se sociologií považují za jeden z hlavních nedostatků naší sociologie, za objektivní projev empirických a empirizujících tendencí. Spojení filosofie a sociologie je v marxismu organické, přirozené a vnitřně nutné. Nejde snad o návrat ke starým zprofanovaným metodám filosofického imperialismu, kdy filosofie vnucovala zvenčí a naivně svá povrchní stanoviska. Jde o pochopení toho, že filosofická bezstarostnost, nedostatek teoretické reflexe vůči

vlastní výzbroji, vůči používaným postupům, metodám a technikám vede ke známým důsledkům sebevědomého pozitivismu, který v nereflektovaných, často odjinud přejatých postupech, technikách či pojmech zdvojuje fetišismus skutečnosti fetišismem nekritického a nereflektovaného scientismu. Tato nekritičnost a nerefektivnost se projevuje ještě více při přejímání běžné terminologie, sociologické hantýrky či žargonu. Naše sociologické statí, publikace se hemží desítkami a dnes již stovkami přejatých pojmů, kategorií, výrazů, které mají nejrůznější historický původ, význam a smysl, jsou nejednotně, mnohoznačně či mnohovýznamově používány. Pro empirickou sociologii, pro primitivní empirismus je příznačné, že neuvažuje o své terminologické výzbroji, že je unesená zdánlivým univerzalismem a kosmopolitismem sociologické terminologie a že ji přijímá bez odstupů, bez kritiky, bez výhrad, bez gnoseologické, sémantické, a dokonce ideologické kritiky. Této chyby se dopouštějí i ti naši sociologové, kteří uznávají význam obecné teorie, nutnost teoretického kategoriálního systému, nelámou si však hlavu tím, odkud tyto kategorie přijali. Nekritické přijetí kategorie struktury, systému, sociálního systému, funkce, pozice, statusu, role apod.¹ je příznačné jak pro publikaci *Československá společnost*, tak i pro naši průmyslovou sociologii, která po vzoru polských sociologů převzala strukturalistickou terminologii sociologie podniku a zcela stereotypně již začíná každou úvahu o podniku termíny sociální systém, pozice a role. Například pojem role je v soudobé sociologii snad ten nejspornější. Soudobá sociologická literatura, která je hlouběji a kriticky založena, přechází přes pojem role k základním otázkám smyslu a poslání sociologie vůbec a přes pojem role je tlačena přímo proti své vůli k filosofii. Zvláště pojem role názorně ukazuje, jak se filosofie vnucuje tam, kde sociologie chtěla původně tímto termínem vyjádřit jen určité dílčí problémy vztahu člověka a společnosti a pak byla logikou svého jednání a svého vývoje dotlačena k nejzákladnějším otázkám disciplíny a pak až filosofickým předpokladům sociologie jako společenské vědy.

Za projev empirických tendencí světonázorové a ideologické bezstarostnosti považují také opomíjení a podcenění staronové problematiky hodnocení a hodnotících soudů. Tato problematika, kterou zavedl v klasické podobě do sociologie Max Weber a kterou představitelé empirické sociologie dovedli až k apologetické karikatuře svého lhostejného neangažovaného a takzvaného neutrálního postoje, v sobě skrývá řadu klíčových problémů sociologie, které se dotýkají přímo jejího základního pojetí. Pod problematikou nehodnotící sociologie a nehodnotících soudů se skrývá otázka výběru a důležitosti tématu, způsobu jeho zpracování v rámci dané hodnotové a významové orientace, dále pak postoj ke skutečnosti, její hodnocení v kategoriích nejen morálních, ale i politických, zaujetí postoje, problém angažovanosti, odpovědnosti, vztahu sociologa ke své vlastní činnosti i ke společnosti, a zvláště k jejím mocenským orgánům. Nakonec jde vlastně o otázky stranickosti, objektivity a možné poznávací a praktické neutrality či neangažovanosti. Jde o složitý problém vztahu mezi poznáváním a jeho využitím, mezi vědou a politikou.

O otázkách hodnot a hodnocení se v naší sociologické literatuře spíše jen referovalo, chybou bylo, že neproběhly žádné zásadní diskuse. Kdo jiný než marxističtí sociologové by měli co říci k této otázce, jež znepokojuje soudobé sociology a soudobou sociologii? Zvláště pak Leninovo výročí by mělo dát větší impuls k řešení těchto a ostatních otázek, kterým se empirická sociologie vyhýbá nebo spíše negativně řeší ve smyslu lhostejnosti, neangažovanosti, nehodnocení dané společnosti ve jménu objektivní nezaujatosti a vědecké exaktnosti. Leninské pojetí stranickosti, rozvinuté Leninem již v devadesátých letech minulého století a později ještě doplněné v řadě studií, je již svým obsahem zaměřeno proti lhostejné, neangažované, popisné a neteoretické empirii, stejně jako proti abstraktnímu schematismu obecných pojmů, které nejsou naplněny reálným historickým obsahem.

Za živelné projevy empirismu v naší sociologii lze dále považovat přílišné metodologické, světonázorové oddělení jednotlivých sociologických speciálních disciplín.

¹ Viz. E. Urbánek, *O pojmu sociální role*, v: *Problémy soudobé sociologie*, AUC, Praha 1968, s. 59 až 70. O použití pojmu role v marxistické sociologii

viz: E. Urbánek, *Masky, role, charaktery*, v: *Marx a dnešek*, Praha 1968, s. 144–176.

Je nesporné, že je tu určitá nutná tendence odbornosti a specializace, která se nedá potlačit. Přesto však vidíme, že i mimo marxismus vznikají pokusy o integrační úsilí ve vědě. Je ironií, že integrující tendence ve vědě vzešly z empirických a novopozitivistických proudů. Byly to především tendence univerzálního fyzikalismu v období mezi dvěma světovými válkami, v soudobé sociologii je to Hans Albert, který tvrdí, že neexistují principiální překážky pro sjednocení všech věd na bázi základních principů soudobé logiky vědy. Lze oprávněně pochybovat o reálnosti Albertových předpokladů. V rámci marxismu je myšlenka sjednocení mnoha roztržštěných dílčích sociologických disciplín možná nikoli na bázi univerzálních technik a procedur, používaných ke zkoumání, nýbrž na bázi základních metodologických, teoretických a světónázevových východisek marxismu. Nejde snad o určité formální deklarování základních marxistických tezí na začátku výzkumu nebo v úvodu knihy, která je věnována teoretickému řešení nějakého významného problému. Příliš by to připomínalo některé postupy padesátých let v historii nebo literární vědě, kdy v úvodu knihy byly deklarovány základní principy materialistického pojetí dějin a dialektické metody a ve vlastní analýze se postupovalo tradičními faktografickými, pozitivistickými metodami nebo kdy umělecký jev byl analyzován podle schématu vulgárního sociologismu navzdory slovním deklaracím o věrnosti marxistické metodě. Marxismus není nutno deklarovat, ten musí být v každé jednotlivé studii nebo knize, ve způsobu provedení a zpracování znát a být obsažen.

Jednou z cest jak dosáhnout vytržení a sjednocení marxistických stanovisek v rámci marxistické sociologie je otevřená a jasná, zásadová polemika, která se nevyhýbá žádným palčivým problémům, která nazývá věci a problémy pravými jmény a která se snaží marxismus tvořivě uplatňovat všude tam, kde se setkává s aktuální společenskou problematikou i tam kde se konfrontuje s jinými, nemarxistickými směry a proudy, které překonává hlubokým rozvíjením svého lepšího a vyššího stanoviska, které je s to všechny dílčí pozitivní a užitečné přínosy protivníka absorbovat a zahrnout do svého

pojetí, které prakticky dokazuje svou metodologickou, teoretickou i ideologickou převahu.

Резюме

Эдуард Урбанек: Эмпиризм в чехословацкой социологии и его последствия

Сильный количественный подъем и рост чехословацкой социологии сопровождался рядом качественных отрицательных черт и недостатков. К ним относятся идейная и идеологическая непоследовательность, формальная проповедь марксистских положений и отсутствие последовательного и фактического указания преимуществ марксистской теории и метода в социологической работе, отсутствие принципиальных теоретических и методологических дискуссий, нездоровая коллегиальная терпимость, некритическое и поверхностное заимствование терминологии и понятий у разных школ и представителей социологии в капиталистических странах, стихийное и часто совсем несознательное подчинение некоторым направлениям западной социологии. Быстрый рост многих отраслей не сопровождался должным усилием сохранить объединяющую методологическую, теоретическую и мировоззренческую платформу основных начал материалистического понимания истории.

Одним из важнейших недостатков чехословацкой социологии можно считать проникновение эмпиризма и некритическое принятие отрицательных черт эмпирической западной социологии. С целью анализа и сопоставления автор создает своего рода идеальную модель основных черт эмпирической социологии, как они вводились и обосновывались прежде всего в социологии США. Речь идет прежде всего о переоценке и непонимании значения и места фактических данных, полученных через органы чувств, при строении науки, речь идет о неспособности справиться с процессами познания в сложной общественной ситуации. Эмпирическая социология нетеоретична, она решает неправильно соотношение между эмпирией и обобщением, переоценивает и фетишизирует количественные и математические модели, теряется в совершенствовании техник и процедур исследования, являющегося самоцелью. Она старается односторонне и преуменьшенно уподобляться модели минимума экзактных естественных наук, проповедует беспристрастность и объективное познание, опрошенное в максимальной степени от интересов, потребностей и ценностей. Эмпирическая социология — это социология мелких проблем и размеров; справедливое расширение интереса социологии к проблемам и вопросам раньше не решаемым сопровождается утратой интереса к общественным, крупным и макроскопическим вопросам. Следствием этого является раздробленность дисциплин, атомизация, утрата чувства общего, общественного подхода и взгляда. Эмпирическая социология лишена эволюции, она статическая, у нее отсутствует генетический и исторический примы. Она отмежевывается от истории и философии.

фии. Она должна быть и хочет быть неопенивающей, неангажированной и беспристрастной наукой, проповедующей конец идеологии и стремление освободиться от политических, идеологических и классовых конфликтов настоящего.

В развитии чехословацкой социологии речь идет не о сознательном или программном освоении основных черт модели эмпирической социологии. Это было скорее некритическое, а часто несознательное подчинение некоторым принципам; в практике исследования были допущены некоторые недостатки эмпирической социологии. Произошли переоценка эмпирических исследований и односторонний подход к ним, фетишизировались факты и оценивались односторонне квантификационные приемы и методы. В определенной мере была стихийно заимствована модель проведения эмпирических исследований и был принят взгляд, что социология — это в сущности лишь проведение исследования и обобщение фактов полученных в результате исследования. В силу этого социология была оторвана от философии и истории, значит от своих первоначальных философских, общих теоретических отправных пунктов. Незначительное внимание уделялось проблемам ценностей и оценки, вопросам ангажированности, партийности и общественной и политической ответственности социологии. Некритически, не рассуждая и без методологического, семантического и идеологического анализов заимствовались сомнительные, неоднозначные и многозначные категории и термины. Отдельные отрасли стали слишком самостоятельными, была забыта интегрирующая платформа марксистской общей теории и методологии. Все эти недостатки отразились в известной мере как при проведении конкретных исследований и в подходе к ним, так и в публикациях, книгах и статьях.

Для преодоления всех перечисленных недостатков является необходимым условием создание критической, требовательной обстановки и условий для открытой и принципиальной полемики. Дальнейшей предпосылкой является более глубокое, всестороннее и последовательное использование всех достижений марксистской общей теории и методологии, и в году, когда отмечаем сотую годовщину со дня рождения Ленина, также особенно последовательное применение ленинского принципа партийности и ангажированное отношение социолога и социологии при решении всех основных социологических проблем.

Summary

Eduard Urbánek: Empirism in the Czechoslovak Sociology and Its Consequences

The great quantitative upsurge and growth of the Czechoslovak sociology was accompanied by a number of qualitative negative traits and deficiencies. These include an inconsistency of ideas as well as an ideological inconsistency, a formal proclamation of the Marxist starting-points without consequentially and factually demonstrating the merits of the Marxist theory and method

in sociological work, few fundamental theoretical and methodological controversies, an unsound tolerance among colleagues, an uncritical and perfunctory acceptance of the terminology and conceptions from various schools and representatives of the sociology cultivated in the capitalist countries, an elemental and often utterly unconscious yielding to the influence of certain movements and trends asserting themselves in the western sociology. The rapid growth of many sectional disciplines remained unaccompanied by the necessary efforts to preserve the unifying methodological, theoretical and view-of-life basis of the fundamental principles of the materialistic conception of history.

The infiltration of empirism and the uncritical acceptance of the negative features of the empirical western sociology may be considered as one of the most serious deficiencies in the development of the Czechoslovak sociology. For the purposes of analysis and comparison, the author has worked out a certain ideal mode of the basic traits of empirical sociology as they were furthered and substantiated particularly in the US sociology. What is most relevant here is the overestimation and misunderstanding of the significance and place of factual sensorial data in forming science, the inability to cope with the cognitive processes required by the complex social reality. Empirical sociology is non-theoretical, it solves the relation between empirism and generalization incorrectly, it overestimates and fetishizes quantitative and mathematical models and gets entangled in a self-purposeful improvement of research techniques and procedures. It makes exaggerated and one-sided efforts to resemble the model of the allegedly exact natural sciences proclaiming freedom from prejudices and impersonal, objective knowledge freed of interest, needs and values to the greatest possible degree. Empirical sociology is a sociology of small problems and small dimensions; the justifiable spread of sociological interest in problems and questions hitherto unsolved is accompanied by the loss of interest in all-social, great macroscopic problems and questions. This leads to splitting up the disciplines, to atomization, to the loss of sense for the general social approach and view. Empirical sociology is non-developmental, static, lacking the historical, genetic approach. It is separated from history and philosophy. It should be and intends to be a non-valuating, uncommitted, unbiased science proclaiming the end of ideology and an endeavour to free itself from political, ideological and class conflicts of the present time.

In the development of Czechoslovak sociology there was no conscious or schemed adoption of the fundamental traits of the model of empirical sociology. It was rather an uncritical and often unconscious yielding to some principle that took place, and in the research practice some deficiencies of the empirical sociology were unreflectingly reproduced. Empirical research was overestim-

ated and one-sidedly conceived, facts were fetishized and quantification procedures and methods were one-sidedly evaluated. To a certain measure, the model of carrying out empirical research was spontaneously taken over as well as the view that, in substance, sociology means only carrying out research and generalizing the facts obtained by research. Thus sociology was separated from both philosophy and history, from its original philosophical, generally theoretical starting-points. Little attention was paid to the problems of values and valuation, to questions concerning involvement, the party spirit and the social as well as political responsibility of both the sociologist and sociology. Questionable, ambiguous and multisemantic categories and terms were taken over uncritically, unreflectingly and without any methodological, semantic and ideological analysis. The separate partial disciplines became too

independent and the integrating basis of the Marxist general theory and methodology was neglected. All these deficiencies became manifest to a varying extent in carrying out concrete researches and in their conception, as well as in publications, books and articles.

The necessary pre-condition for overcoming all the mentioned deficiencies is to create a critical, exacting atmosphere and conditions for open unambiguous and fundamental polemics. Another pre-requisite is a deeper, many-sided and consequential utilization of all the results obtained by the Marxist general theory and methodology and, in the year of Lenin's birth centenary, also a particularly consequential application of Lenin's principle of the party spirit and the biased, involved attitudes of the sociologist and sociology in solving all fundamental sociological problems.

Při rozvoji sociálního poznání se v základních rysech opakuje logika rozvoje vědeckého poznání vůbec. Je pochopitelné, že v sociologii, kde je na jedné straně zcela zřejmé specifikum předmětu a na druhé straně se výrazně projevují různé ideologické orientace, dochází ke značné modifikaci mnoha společných problémů historie vědy. Jestliže sociální význam má vyústit ve skutečnou vědeckou analýzu, pak musí nejen vymezit všeobecné zákonitosti metodologie výzkumu, nýbrž i správně postihnout specifikum toho kterého problému.

Specifikace mikropředmětu a makropředmětu výzkumu a příslušné rozdělení vědy na mikrooblasti a makrooblasti není v řadě vědeckých disciplín zcela běžné. Snad pouze ve fyzice je toto rozdělení vyjádřeno zvláštní terminologií. Do jisté míry je tomu tak i v biologii, kde si sféra mikrovýzkumů již vydobyla právo na samostatnou existenci. V sociologii se vzájemný vztah obou výše uvedených typů analýzy stává sám o sobě vědeckým problémem. Nahlédneme-li do historie sociologie, snadno se přesvědčíme o tom, že tento problém existoval prakticky vždy, i když byl terminologicky zahalován do nejrůznějších podob (připomeňme si třeba Tönniesovo dělení sociologie na sociální teorii, aplikovanou sociologii a sociografii; odvolat se můžeme také na Hiddingsovu klasifikaci, která uváděla všeobecnou sociologii a speciální sociologii atd.). Ovšem charakter současné diskuse je spojen se skutečností, že v sociologii byl již vytvořen pevný vzor empirického výzkumu. Celkový smysl této polemiky je tedy zřejmě prakticky přenášen do roviny vztahů mezi tímto vzorem sociálního výzkumu a tou částí sociologie, která je nazývána buď všeobecnou sociologií, teoretickou sociologií, velkou teorií či jinak.

Je možné vyjmenovat celou řadu příčin,

proč se právě v současné době tato diskuse stává středem nového zájmu. Na třech předcházejících mezinárodních sociologických kongresech bylo konstatováno, že svérázný „kult“ empirického výzkumu byl v sociologii již překonán. Sociologický empirismus nesplnil očekávané naděje ani z hlediska metodologie, ani z hlediska možností „zasahování“ do sociální praxe. Velká sociální hnutí dvacátého století vyžadují, aby jim byla věnována pozornost, což znovu staví do popředí otázky rozvoje teoretické sociologie.

Téma tohoto kongresu, který se zabývá problematikou plánování, prognóz a řízení sociálních procesů, přirozeně předpokládá, že bude projednán celý komplex otázek, majících vztah k prognózám chování. Z tohoto hlediska se zdá být tematika našeho jednání u kulatého stolu odůvodněnou za předpokladu, že stěžejním bodem naší výměny názorů bude právě otázka vzájemného vztahu empirického výzkumu a teorie v sociologii, a to tím spíše, že sám obsah pojmu *mikrosociologie* není určen jednoznačně. Abychom se přesvědčili o tom, že jím jsou označovány zcela různé věci, můžeme namátkově uvést několik definic.

P. Lazarsfeld v jedné ze svých prací navrhuje nazývat *mikrosociologickým* výzkumem takový výzkum, který „se zabývá lidským chováním v současných podmínkách, používá kvantitativní metodu všude tam, kde je to možné, a snaží se systematizovat kvalitativní procedury v těch oblastech, kde jsou nevyhnutelné“. Naproti tomu *makrosociologie* je spojena se „snahami o objevení obecných zákonů, jimž jsou podřízeny minulé nebo budoucí tendence společenského rozvoje“.¹ V této definici, jak je na první pohled patrné, se předpokládá několik kritérií k rozlišení *mikrosociologie* a *makrosociologie*, a to jak z hlediska používaných metod, tak

* Referát přednesený na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně.

¹ Paul F. Lazarsfeld, *Methodological Problems in Empirical Social Research*. – Transactions of the Fourth World Congress of Sociology. 1959, sv. 2, s. 228.

z hlediska charakteru zkoumaných zákonů. Tato definice pravděpodobně rovněž předpokládá rozlišení i z hlediska předmětu výzkumu („současné podmínky“ a „minulé nebo budoucí tendence“).

Ve zcela jiné souvislosti se těchto termínů používá v teoretických schématech vycházejících ze sociometrie. G. Moreno považuje *mikrosociologii* za jednu podoblast sociometrie (společně s mikroantropologií, mikrosociálními, mikroekologií a zoonologií)² a soustřeďuje pozornost na studium mikrostruktury skupin a na prostředky jejich mikroanalýzy. Moreno v podstatě souhlasí s výkladem mikrosociologie, který podává J. Gurwitch, i když v obou případech existují nepatrné odchylky. Ovšem pro nás je nyní důležité, že v kontextu sociometrie je mikrosociologie charakterizována zcela specifickým výběrem kritérií.

Mertonovo pojetí *mikrosociologie* a *makrosociologie* souvisí s koncepcí teorií středního dosahu. V souvislosti s charakteristikou těchto teorií Merton definuje „mikrosociologické problémy jako problémy malých skupin“ a „makrosociologické problémy jako problémy, objevující se při srovnávacích výzkumech sociální mobility, formální organizace a vzájemných závislostí mezi sociálními institucemi“.³ Toto pojetí nezdůrazňuje metodologický aspekt, ale spíše aspekt specifčnosti, můžeme-li to tak nazvat, nebo aspekt roviny zkoumání problému.

Don Martindale zavádí pojmy *mikrofunkcionalismus* a *makrofunkcionalismus*, přičemž předpokládá, že rozdíl mezi nimi je určován „velikostí zvolené jednotky systému, který je zkoumán v teorii“.⁴ To je důvodem proč je mikrofunkcionalismus, zabývající se systémy malých skupin, často ztotožňován se skupinovou dynamikou. Nový Martindalův přístup představuje možnost činit rozdíl mezi mikrofunkcionalismem a makrofunkcionalismem i z hlediska směru výzkumu osobnosti (makrofunkcionalismus: od společnosti k osobnosti, mikrofunkcionalismus: od osobnosti ke společnosti a jejím obecným problémům).⁵

Na základě výše uvedených příkladů je zcela zřejmé, že nejednotnost v používání

pojmu mikrosociologie a makrosociologie je příčinou mnohoznačnosti výkladu jejich vzájemných vztahů. Praxe sociálních výzkumů v současné době však přináší tolik zevšeobecnění, že prudce vzrůstá nutnost podrobněji formulovat všeobecné metodologické zásady. I když v marxistické sociologii není používání termínů „mikrosociologie“ a „makrosociologie“ tradiční, pokusíme se vyčlenit ty aspekty problému, které se zdají být zvláště důležité ve světle praxe konkrétních sociologických výzkumů, tak jak se v současné době vytvořila v sovětské sociologii.

Podle našeho názoru existují tři skupiny problémů, které — ať už je jakkoli interpretujeme termíny „mikrosociologie“ a „makrosociologie“ — nutně vyžadují, abychom se jimi zabývali: 1. předmět sociologického výzkumu; 2. rovina zobecnění dat; 3. metody analýzy.

1. Předmět výzkumu

Obecná sociologická teorie, jejíž funkci v systému marxistické sociologie plní *historický materialismus*, považuje za předmět výzkumu společnost, kterou zkoumá nikoli jako „společnost vůbec“, nýbrž jako daný integrální systém, jako „živý organismus, který se neustále vyvíjí“⁶ na základě svých vlastních zákonů fungování a rozvoje. Je přirozené, že pro široký předmět výzkumu není empirická metoda dostačující. Proto je nutno určit, jaký vztah má předmět vyčleněný v samostatném výzkumu k předmětu sociologie vůbec.

Sociolog může vždy použít schématu: společnost — skupina — jednotlivec. Logicky můžeme předpokládat, že empirický výzkum je možný v rámci výzkumu dvou posledních komponentů daného schématu. Jelikož však sama společnost tvoří souhrn určitých společenských vztahů, je možné při každém empirickém výzkumu provádět analýzu jen určité stránky těchto vztahů, jen určité formy jejich působení, jejich realizace při konkrétním chování a činnosti jedinců. Je všeobecně známo, že v dějinách sociologie existovaly pokusy absolutizovat ten či onen přístup. Naproti tomu současná praxe empirických výzkumů se

² D. Moreno, *Sociometrija. Experimentalnyj metod i nauka ob obščestve*, M., 1958, s. 278.

³ Robert K. Merton, *On the Theoretical Sociology*, Toronto 1967, s. 68.

⁴ Don Martindale, *The Nature and Types of So-*

ciological Theory, London, 1967, s. 465.

⁵ Ibid., s. 506.

⁶ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočiněnj, sv. I.*, s. 165.

pokouší v určitém smyslu tyto přístupy spojovat. Sociolog zabývající se výzkumem má prakticky vždy před sebou určitou empirickou činnost lidí, jejich reálné chování včetně motivů. Podrobuje-li však aspekty chování výzkumu, je omezen rámcem určitých skupin, konkrétních sociálních situací atd. Tímto způsobem je pak vymezen předmět empirického sociálního výzkumu.

Z hlediska metodologie (chápeme-li ji širše než jen pouhý souhrn metodologických technik) vyvstává v této oblasti první zásadní otázka: jaký je vztah takto vymezeného předmětu k předmětu obecné sociologické teorie? Teoreticky téměř všichni přiznávají nutnost „spojení“ mezi oběma typy předmětu sociálního výzkumu. Je však nutno vypracovat určité metodologické normy pro realizaci tohoto „spojení“ a určit, do jaké míry to či ono teoretické schéma může zabezpečit účinnost těchto norem.

Budeme-li vycházet z toho, že empirické předpoklady, s nimiž sociolog začíná pracovat při některém výzkumném úkolu (reální jedinci, jejich činnost a chování v konkrétních situacích), jsou vlastně elementy makrosystému, jímž je společnost (určitá společensko-ekonomická formace), pak je nevyhnutelně nutné provést analýzu souhrnu vztahů mezi těmito elementy a celým systémem. V této souvislosti je však nutno mít stále na zřeteli, že každý jednotlivý projev chování je determinován celým komplexem společenských vztahů, přičemž obecný rámec je vytyčován determinantami, které jsou zakořeněny v sociálně ekonomických vztazích daného společenského systému. Tyto determinanty však nemohou být zjištěny prostředky empirické analýzy v každé konkrétní sociální situaci. A navíc, v chování určité skupiny se mohou projevit třeba takové determinanty, které se zdají zcela odporovat linii vedoucí „od společnosti“. (R. K. Merton, jak známo, vysvětluje tento jev funkcionálně — vznikem latentních funkcí).

Proto empirická analýza jednotlivé sociální situace nemůže nikdy být vyčerpávající, je-li tato situace zkoumána izolovaně od celého systému faktorů, které ji zrodily. I když se tato myšlenka zdá tri-

viální, jen velmi obtížně se realizuje ve výzkumné práci. I když nebudeme brát v úvahu krajní stanovisko pozitivistické sociologie, která v podstatě tento problém ignoruje, a podíváme se na funkcionalisty, kteří jeho vyřešení věnují mnoho času i úsilí, můžeme konstatovat, že jejich snahy nebyly zatím korunovány úspěchem. Myšlenka, že každá skupina, která je předmětem empirického výzkumu, musí být „napojena“ na širší sociální strukturu a empirické chování jednotlivců musí být interpretováno z hlediska této širší sociální struktury, je velice užitečná. Odstupňovaná analýza předmětu každého empirického výzkumu může napomoci tomu, aby zkoumaný objekt byl chápán jako „člen“ určitého sociálního celku, jako element obecného sociálního procesu. K tomu je však zapotřebí, aby obsah sociologické teorie umožnil přiměřenou interpretaci předmětu v termínech této teorie.

V systému *strukturálně funkcionální analýzy* se z hlediska metodologie předpokládá prozkoumání každého takového předmětu jako elementu širší sociální struktury, ovšem sama tato teorie neposkytuje dostatečně zřetelnou základnu pro splnění tohoto úkolu. Zřejmě proto máme tak málo příkladů umožňujících zkoumat použití normativů strukturálně funkcionální analýzy v praxi empirických výzkumů. Ve svérázných „autorských referátech“ takových badatelů, jako je např. W. Good, G. Sjöberg, G. Simpson a J. Milton Tinger⁷ a také P. Blau⁸ se ne náhodou říká, že funkcionalismus snad umožnil použití zvláštního srozumitelného aparátu pro formulaci obecné koncepce výzkumu, ale nic víc.

Pokud jde o marxistickou sociologii můžeme říci, že v oblasti obecné sociologické teorie byla formulována řada důležitých pravidel, která umožňují organické začlenění předmětu empirického výzkumu do obecného pojmového rámce. To se vztahuje především k základní tezi teorie osobnosti, kde je podstata člověka interpretována jako *souhrn všech společenských vztahů*.⁹ Dále můžeme uvést koncepci *sociálních skupin*, jejichž hierarchie je určována z hlediska jejich začlenění do určitého výrobního systému. A konečně se zavádí klíčový pojem *společensko-ekonomická*

⁷ Viz *Sociology Today*, Ed. by Robert K. Merton, Leonard Broom, Leonard S. Cottrell, vol. 2, N. Y., 1965.

⁸ Viz *Sociology at Work*, Ed. by Ph. E. Hammond, Basic Books Inc. N. Y., London 1964.

⁹ K. Marx, B. Engels, *Sočineníja*, sv. 3, s. 3.

formace, který obsahuje charaktetristiku společnosti jako systému.

I zde je však dosti složité vytvořit mechanismus, který by umožnil začlenění každého jednotlivého předmětu do tohoto teoretického rámce. Hlavním integračním prostředkem zřejmě bude: jednak srozumitelný aparát, s jehož pomocí lze předmět popsat, a jednak hypotézy, formulující předpokládaná spojení a vztahy předmětu v obecném pojmovém rámci. Je přirozené, že problém převedení obecných teoretických pojmů na operativní zůstává velice aktuální.

Důležitou úlohu zde hraje i *jazykový problém*. Do značné míry ovlivňuje popis předmětu mikrovýzkumu i makrovýzkumu, a to zejména při vyjasňování otázky vztahů mezi těmito dvěma typy výzkumu. „Měřítka“ zkoumání předmětu závisí do určité míry na jazyku, jímž jej popisujeme; tím se relativita protikladu mikroobjektu a makroobjektu stává ještě zřetelnější. Důkazem této relativity jsou i určité těžkosti, které vznikají při hledání kritérií umožňujících oddělit mikroobjekt od makroobjektu. Hovoříme-li o malé skupině nebo o společnosti jako celku, pak je používání pojmů „mikroobjekt“ a „makroobjekt“ zcela na místě. Zabývá-li se však badatel velkými sociálními skupinami (třídy, profese, národy) nebo rozsáhlými sociálními procesy, je přesné vymezení hranic mezi sférou mikroanalýzy a makroanalýzy velmi obtížné.

To však nebrání tomu, abychom v praxi intuitivně dělili objekty na mikroobjekty a makroobjekty a výzkumy na empirické a teoretické. Jestliže zjišťujeme u určité skupiny televizních diváků vliv televize na příjem informací nebo u dělníků několika brigád jejich vztah k práci, považujeme specifikum předmětu za zcela samozřejmé a jsme si vědomi toho, že nezkoumáme společnost jako celek. Chceme tím říci, že je nutné formulovat přesné metodologické požadavky každého sociálního výzkumu — tj. zabezpečit použití teorie ve všech etapách konkrétního výzkumu tak, aby izolace mikroobjektu nebyla na překážku jeho objasnění.

Sovětské sociologové se v řadě výzkumů pokoušejí právě o takovou interpretaci předmětu a tam, kde se to podaří,¹⁰ je

možno do určité míry likvidovat „propast“ mezi empirickým výzkumem a sociologickou teorií.

2. Rovina obecnosti

Jedním z klíčových problémů vzájemných vztahů mezi mikrosociologií a makrosociologií je povaha sociologické explanace. Položme si otázku, zda lze vymezit specifické typy explanace pro empirický výzkum a pro výzkum v oblasti obecné teorie? Jinými slovy, jakou funkci plní různé roviny obecnosti empiricky získaného materiálu, s nímž se setkává badatel-empirik a badatel-teoretik?

Problém vzájemných vztahů mezi popisnou a explanační rovinou poznání skutečnosti vzniká v celé řadě vědeckých odvětví, jejichž součástí je empirický výzkum. Není proto náhodné, že je v logice vědeckého výzkumu věnovat zvýšenou pozornost povaze explanace. Pokud jde o oblast sociologie můžeme říci, že současně s komplexem otázek týkajících se explanace vystává ještě další úkol — určit, do jaké míry je model explanace použitelný pro různé typy sociologického výzkumu. Schéma kvalifikující mikrovýzkum jako popis a makrovýzkum jako explanaci je již dostatečně zkompromitováno. Kontrapozice může být provedena spíše v jiné rovině: mikrovýzkum poskytuje jednu úroveň explanace a makrovýzkum druhou. Pak je ovšem nutno najít kritérium rozlišení úrovně poznání skutečnosti v mikrovýzkumu a makrovýzkumu.

Jestliže přijmeme logické dělení předmětů explanace na fakty a zákony, bude pravděpodobně možné, abychom analogicky dělili předměty sociologického výzkumu na mikroobjekty a makroobjekty. S určitou benevolencí k přesnosti schématu můžeme připustit, že funkcí explanace v empirickém sociálním výzkumu je objasnění faktů, zatímco funkcí explanace v teoretickém výzkumu je objasnění zákonů. Jaký je vztah mezi těmito dvěma funkcemi? Jelikož základním typem faktů, s nimiž se setkává sociolog-empirik, jsou fakty zobecněné a zejména statistické údaje, můžeme říci, že tyto fakty mají do jisté míry charakter reprezentativnosti, tj. představují určitou *třidu* sociálních jevů.

¹⁰ Viz např. *Celovek i jeho rabota*, 1968; B. A. Grušin, *Svobodnoje vremja. Aktualnyje problemy*, M. 1967; V. N. Kudrjavcev, *Pričinnost v kriminologii*, M. 1968, a jini.

Explanace faktů podobného charakteru nezbytně vyžaduje určité odvolání na zákony. Ve společné práci s E. P. Nikitinem¹¹ jsme charakterizovali příčiny této nutnosti. Stručně je uvedeme: zaprvé, každý sociální fakt je determinován velkým množstvím faktorů a zapojen do složité sítě vztahů s jinými fakty; zadruhé (a v důsledku toho), při objasňování faktů je nevyhnutelně nutné brát na vědomí i velké množství původních podmínek, včetně sociologických zákonů; zatřetí (a v důsledku obou jmenovaných příčin), postižení podstaty takových faktů je možné pouze cestou použití souhrnu kvalitativně rozdílných typů explanace) nejen strukturní, funkcionální, ale také kauzální). Pouze za předpokladu, že jsou dodrženy uvedené podmínky, může objasnění určitého faktu splnit svoji základní funkci, tj. správně určit jeho místo v teoretickém systému. Jedině tak může být splněn úkol explanace — určení nutného spojení mezi vlastnostmi předmětu a některým zákonem.

Pak ovšem explanace v empirickém sociálním výzkumu, kde se pracuje s „mikroobjektem“, nemůže být izolována od teoretické explanace týkající se zákonů zjištěných v rovině „makroobjektů“. Použijeme-li jazyka empirických výzkumů, znamená to, že není možné objasnit charakter vzájemných vztahů ve skupině ani normy, kterými se reguluje chování jejích členů, zůstáváme-li pouze v rovině této skupiny nebo jakéhokoli jiného celku empiricky zkoumaného. Chování studentů, úroveň spokojenosti pracujících, orientace televizních diváků na určité typy programů — to vše může být v určitém smyslu objasněno pouze na základě studia vzájemných vztahů uvnitř skupiny nebo vzájemných vztahů mezi touto skupinou a nejbližším okolím. To jsou ovšem pouze „první kroky“ k takovému typu explanace, která by byla skutečným poznáním předmětu a odhalením jeho podstaty.

Vědecká explanace je vlastně proces přechodu od objasňování faktů k objasňování zákonů. Začlenění toho kterého sociálního faktu do systému sociologického

poznání nemůže být provedeno bez jeho interpretace z hlediska hlubších determinant, zjištěných analýzou celé série faktů. Popis série faktů sám o sobě dovoluje pouze empirické zobecnění. Moderní logika vědeckého výzkumu v souvislosti s analýzou struktury sociálních věd žádá explanaci i neempirických zobecnění (např. i E. Nagel).¹² Proto přechod od mikroobjektu k makroobjektu sociálního výzkumu konečně odpovídá přechodu od explanace vycházející z empirického zobecnění k explanaci v rámci určité teorie.

Je pravda, že je zde ještě problém dosahu vlastní teorie. Myšlenka R. Mertonova o možnosti použití teorií středního dosahu v sociologii je dobře známá. Základním znakem jeho definice těchto teorií je jejich umístění mezi pracovními hypotézami a „všeobecnými spekulacemi“.¹³ Jaká však je dolní a horní „hranice“ tohoto umístění? A jaká jsou kritéria explanace v této rovině?

V sovětské sociologické literatuře je v posledních letech tato otázka předmětem živého zájmu.¹⁴

Problematika roviny explanace v sociologii má ještě jinou stránku, která souvisí se silicí tendencí k interdisciplinárnímu přístupu. Praxe komplexního výzkumu se stává stále více populárnější nejen proto, že kořeny mnoha sociálních otázek leží v tzv. „mezích“ sférách sociální činnosti. Poznotek, že k vědeckým objevům dvacátého století velmi často dochází na „pomezí“ vědních oborů, platí i pro sociální výzkumy. Tím je vytvářen úkol vytvoření takového modelu explanace, který by synteticky spojoval přístupy charakteristické pro různé vědní disciplíny. Pro tento kongres byl připraven referát tří sovětských autorů E. V. Bělajeva, V. V. Vodinské a V. A. Jadova,¹⁵ týkající se použití takového modelu při objasňování vzájemných vztahů mezi hodnotovými orientacemi a projevovaným chováním. Tato práce se pokouší sestavit určitou hierarchii faktorů determinujících lidské chování: individuálně psychologických, sociálně psychologických a sociologických. Explanace z každého stupně této hierar-

¹¹ G. M. Andrejeva, E. P. Nikitin, *Metod objasně-níja v sociologii* v knize *Sociologija v SSSR*, sv. I, M. 1965, s. 135.

¹² Ernest Nagel, *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation*, N. Y., 1961, s. 14.

¹³ Robert K. Merton, *Social Theory and Social*

Structure. The Free Press of Glencoe, Ninth Prin-ting 1964, s. 5–6.

¹⁴ Viz např. O *strukture marxistskoj sociologičeskoj teorii*, M., 1970.

¹⁵ Viz referát E. V. Bělajeva, V. V. Vodinské, V. A. Jadova, přednesený na VII. mezinárodním so-ciologicalkém kongresu ve Varně.

chie odpovídá určité rovině poznání předmětu. Každý takový stupeň je zajišťován příslušnou vědeckou disciplínou: všeobecnou psychologií, sociální psychologií nebo sociologií. Je přirozené, že při sociologickém výzkumu získáváme neadekvátnější objasnění chování jedince jen za předpokladu, že postupujeme po této stupnici hierarchie směrem nahoru, což znamená vlastně „pohlcování“ stále širší a širší sféry vztahů jedince a „vyústění“ do zákonitostí rozvoje celé společnosti.

Je zcela zřejmé, že při explanaci mikroobjektu je nutno použít terminologie obecné sociologické teorie. Pouze tak je možno dosáhnout jednoty analýzy subjektivních a objektivních faktorů, které determinují chování jedince. Nutno podotknout, že nejvyšší rovinu explanace představuje v tomto případě právě sociologická teorie; interdisciplinární přístup nebrání, aby si zachovala svoji dominantní pozici. A navíc můžeme konstatovat, že i když v první etapě objasňování je možné poměrně značné sblížení např. mezi psychologickým a sociologickým přístupem, při dalším postupu poznávání podstaty sociálního jevu je nevyhnutelný přechod k sociální teorii, která má vztah zejména k makrosociologii. V tomto smyslu musíme rovněž přiznat, že přihlédneme-li k požadavkům moderní logiky vědeckých výzkumů, jejichž hlavním cílem v kterémkoli systému vědeckých poznatků je formulování zákonů ovládajících předměty zvoleného systému, je relativita dělení sociologie na mikrosféry a makrosféry na základě roviny explanace dat ještě zřetelnější.

3. Metody analýzy

Tato relativnost se projevuje i při rozboru metod empirického a teoretického výzkumu. Konstatování, že rozvoj praxe empirických výzkumů v sociologii vyvolal bouřlivý růst kvantitativních metod, můžeme již delší dobu považovat za triviální. Ovšem za stejně triviální můžeme považovat i konstatování, že pouze kvantitativní metody nejsou pro empirické výzkumy dostačující a že i při tomto typu výzkumů je nezbytně nutné sloučit kvantitativní a kvalitativní analýzu. V běžné praxi se

často setkáváme s dichotomií: empirický výzkum — kvantitativní metody, teoretický výzkum — kvalitativní metody. Přijmeme-li tuto klasifikaci, může se stát, že hranice mezi mikrosociologií a makrosociologií je vyznačena zcela jasně. Podstata věci však tkví v tom, do jaké míry je tato dichotomie oprávněná. Rozsah tohoto referátu neumožňuje provést detailní kritický rozbor uvedeného názoru — k tomu by bylo třeba analyzovat obecnou filosofickou koncepci neopozitivismu a celou řadu závěrů, jež vedou k takovému chápání metodologie sociálních výzkumů. Dotkneme se zde jen některých klíčových bodů.

První z nich má vztah ke specifiku empirického výzkumu právě v sociologii. Vzájemný vztah přesných metod a teoretických interpretací tvoří přirozeně problém i ve fyzice, biologii a jiných vědních oborech. Ovšem faktorem, který mimořádně komplikuje řešení tohoto problému v sociologii, je podle našeho názoru specifčnost povahy měření v sociálních vědách. Obtíž nevyplyvá pouze z okolností, že v sociologii chybí jednotka měření a že tedy sociologické měření není stejné jako měření přírodovědecké. Jedna z nejrozšířenějších forem měření v sociologii — škálování — se setkává i s jinou těžkostí — s nutností vědy znovu provádět formalizaci kvalitativních znaků škálovaného předmětu. Při takovém postupu je zcela možné vzdálit se od obsahové analýzy vyžadované sociologickou teorií; výsledek je pak neadekvátní a jemná technika matematického aparátu je používána k nahodilé interpretaci proměnných. Sovětské vědci ukázali, že úspěchů lze dosáhnout jen v tom případě, je-li cílem použití matematiky nikoli hledání formule pro popis kvantitativních vztahů mezi sledovanými sociálními fakty, ale formalizované určení kvalitativního znaku jako elementu některého pojmového systému.¹⁶

Jestliže ovšem operace formalizující předmět výzkumu je součástí vlastní procedury sociologického měření, dostává se sociologická teorie do zcela jiného vztahu ke škálovací technice. Dochází k „zákazu“ kontrapozice kvalitativní a kvantitativní analýzy a k „fúzi“ metod tradičních pro

¹⁶ J. B. Samsonov, *Problemy kvantifikací v sociologických issledovanijach*. Avtoreferat diss. M. 1968; J. A. Levada, V. N. Subkin, J. I. Gavrilce, *O zadačach i problemach ispol'zovantja količest-*

vennyh metodov v socialnyh issledovanijach, Inf. bjull. SSA 8/1967; G. V. Osipov, E. P. Andrijev, *Problema izmerenija v sociologii*, tamtéž.

matematiku a metod charakteristických pro teoretický výzkum v dané oblasti.

Druhá obtíž, která vzniká v sociologii při používání kvantitativních metod, je podmíněna organickým začleněním předmětů mikrovýzkumu do makrostruktury, o čemž jsme hovořili již výše. Je přípustná formalizace takových předmětů výzkumu, jako jsou globální sociální procesy nebo celé společensko-ekonomické formace atd.? Snahy o konstrukci modelů celých společností na základě strukturálně funkcionální analýzy nemůžeme považovat za vyhovující. Rovněž nemůžeme považovat za vyřešenou otázku, jaká rovina sociálního systému je vhodná pro formalizaci a kde je hranice, za kterou již plná formalizace není možná. Celý arzenál metod, které jsou tradiční pro teoretický výzkum, je tedy použitelný pro analýzu velkých systémů, rozsáhlých sociálních hnutí a společností jako takových. Marx poskytl vynikající příklad použití těchto prostředků analýzy ke studiu určité společensko-ekonomické formace tím, že kombinoval historickou a logickou analýzu a syntézu, indukci a dedukci, přechod od abstraktního ke konkrétnímu atd.¹⁷

Jestliže se nyní vrátíme k tomu, že rozdíl mezi empirickým a teoretickým výzkumem v sociologii je do značné míry relativní (neboť předmět jednoho je současně elementem předmětu druhého a rovina explanace jednoho je stupněm na cestě k explanaci druhého), pak musíme nutně přijmout i určitou normu, na jejímž základě mohou být tradiční teoretické metody analýzy nějakým způsobem začleněny do empirického výzkumu. V této souvislosti vzniká pro sociologii celá řada těžkostí. Slučování statistiky a intuice jako dvou krajních metod není jednoduchou záležitostí. A navíc takové slučování je do jisté míry „výzvou“ starým tradicím, které tyto dva přístupy staví proti sobě. Přesto se však zdá, že skutečné zdokonalování prostředků sociálního poznání je možné jen cestou dialektického slučování navenek protikladných přístupů.

Problematika vzájemných vztahů mezi metodami analýzy v empirickém sociálním výzkumu a v sociologické teorii se nyní ve značné míře projevuje v polemice, jež se týká vzájemných vztahů scientistických a humanistických tradic v sociologii. Filo-

sofií rozvíjená myšlenka,¹⁸ že konkrétně vědecké poznatky — v totalitě výsledků a způsobů jejich získání — jsou nejvyšší kulturní hodnotou, do značné míry přispívá ke zveličování úlohy empirického sociálního výzkumu, výlučně založeného na souhrnu přesných metod. Celková linie sociologického pozitivismu je vlastně zbudována na popření specifika sociálně humanistických vědomostí.

Filosofická pozice marxistické sociologie podmiňuje principiálně odlišné řešení této antimonie. Vzhledem k tomu, že každý sociální výzkum se přímo nebo nepřímo dotýká lidského chování, určitých druhů lidské činnosti, musí tento výzkum počítat s celým komplexem kritérií, které tuto činnost charakterizují.

Jsou-li do těchto kritérií zařazeny i hodnotící ukazatele, je sociolog i proti své vůli nucen brát zřetel na „koeficienty“, které musí být sledovány v souvislosti s tím, že jakýkoli druh lidské činnosti je vlastně částí velkých sociálních procesů, sociálních hnutí závisejících na ideologické orientaci. Přijmeme-li obě premisy, že celkové panorama takových hnutí je zkoumáno makrosociologií a hranice mezi makrovýzkumem a mikrovýzkumem je jen podmíněná, pak musíme přiznat i nutnost určité reflexe sociálně-humanistických charakteristik lidské činnosti v mikrorovině, tj. v empirických výzkumech sociálního předmětu menšího rozsahu. Antimonie vědeckost — humanismus se v sociologii udržuje pouze ve smyslu antimonie objektivních poznatků a hodnotové orientace, což však v žádném případě neznamená, že stavíme do protikladu empirický výzkum a sociologickou teorii jako dva typy intelektuální činnosti, které jsou orientovány na domněle zcela různorodé prostředky analýzy.

Prostředky sociálního poznání můžeme tedy jen stěží klasifikovat v souladu se striktní dichotomií: mikrosociologie — makrosociologie. Spíše můžeme hovořit o svérázné *hierarchii* sociálních předmětů a s tím související hierarchií či systémem metod jejich poznání. Tento fakt nám ponechává ještě méně důvodů k tomu, abychom důsledně stavěli do protikladu dvě navzájem organicky spojené oblasti jediného celku — sociologické vědy.

Z ruštiny přeložila G. Hynarová

¹⁷ K. Marx, B. Engels, *Sočinenija*, sv. 25.

¹⁸ V. S. Švyrev, E. G. Juĝin, *O tak nazývajemom scientizme v filosofii*, *Voprosy filosofii* č. 8/1969.

Cílem stati je ukázat, zejména srovnáním s teoreticko-ideologickými koncepcemi buržoazní a nemarxistické politologie a sociální vědy, pravou povahu řady publicistických interpretací jednoho ze základních fenoménů politiky, jímž je demokracie. Současně se pokouší naznačit dialektické východisko k posuzování této otázky analýzou rozporu participace a vládnutí.

V reakci na dogmatickou, schematizovanou metodologii a teorii se v několika minulých letech díky řadě nedostatků v teoretické průpravě zdůraznila taková podoba *zkušenosti*, jež byla objektivně doprovázena silnými prvky metafyzické filosofie určitých skupin a jednotlivců. Do popředí vystoupily hodnoty individualismu s jemu vlastními dimenzemi: racionalitou, etickými hodnotami, vzdělaností, výchovou. Zatímco buržoazní politologie začíná v těchto letech překračovat limity etnocentrismu a osvícenské tradice, naši političtí reformátoři se objektivně k této tradici vracejí a vytvářejí neskrývaně formální modely politických procesů. Zatímco přední představitelé buržoazní politologie objektivně usilují pomocí systémové koncepce o přiblížení k dialektičtější představě politických procesů, mnozí naši teoretikové se svým úsilím o povrchní dezintegraci praxe i teorie (vulgární pluralismus) překotně vracejí k metafyzice.

Jedním z problémů, který si vynucuje dialektickou interpretaci, je *problém demokracie* či rozporu participace a vládnutí (vlády).

Snaha o nápravu deformací tohoto vztahu, tj. převažujícího jednostranného toku informací sběrem dolů, vedla k naivním receptům obracejícím pouze povahu krajnosti: místo byrokratizované vlády a zmenšeného prostoru pro participaci se prosazoval *model slabé vlády a dominujícího významu participace*, aniž se hlouběji interpretovala sociálně politická a teoretická východiska. Výsledkem byla idea-

lizace participačních procesů, doprovázená objektivně vysokým stupněm *manipulace*, tolikrát slovně (formálně) odsouzené. Povrchnost úvah a navrhovaných i prosazovaných politických východisek neumožňovala faktické rozvinutí participace, ale vedla k vystupňování manipulačních praktik. Slovní zdůraznění racionality nezabránilo prohloubení iracionality celkového postupu.

Hledisko *efektivit*y politických a sociálních procesů, slovně zdůrazňované, bylo dále (dokonce velmi podstatně) oslabeno, takže se posilily a prosadily některé nové krizové prvky v naší situaci.

Hovoříme-li o *limitech* participace, máme na zřeteli nebezpečí nové krajnosti, která by z jednostranného důrazu na hranice participace mohla vzniknout. Snažíme se proto respektovat komplexnost procesu, tj. dialektiku participace a vládnutí, právě tak jako vlastní dimenze participace, které nejsou jen politické, ale také sociální a vnitřní, duchovní, psychické.

*

V teoretických a metodologických koncepcích nejmladší generace *buržoazních* politologů se objevují určité stopy snah o respektování moderních proudů ve světové vědě. S tím souvisí i zvětšený zájem o dialektiku. Nesporně ovšem převládají domyšlivé empirické orientace, jež mají typické spontánně metafyzické filosofické pozadí, tak často slovy empiriky znevažované.

Jsou ideologické hodnoty, jichž se empirická i další typy orientací jen velice nerady vzdávají a jež v té či oné formě trvale prosazují, i když obsahují silné normativní prvky. Schumpeter hovoří o „doktríně, nabalzamované ve svatých dokumentech národa“, ¹ H. McClosky tvrdí, že „americká demokratická ideologie disponuje pečlivě propracovanou teorií, útvarem vzájemně souvisejících předpokladů,

¹ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1950, 3. vyd.

axiomů, principů a řadou ideálů, které slouží jako vodítko pro akci“.²

Takovou ideologickou hodnotou je např. hodnota metafyzického *individualismu*, tj. ideál, podle něhož si osobnost sama určuje svou koncepci (Barker),³ i když reálnější výzkumy statusu individua hovoří proti takové krajní představě (některé práce empiriků). I empirikové však tuto koncepci opouštějí velice neradi a nahrazují ji jen postupně velmi abstraktně pojatým atomistickým pojetím houfu ovládaného intelektuální elitou. Z řady možných příkladů uvedme — z díla C. J. Friedricha⁴ např. označování křesťanský pojatého *já* jako univerzální normy. Podle jeho názoru je posláním politického systému ochraňovat důstojnost a zásluhy osobnosti.

Příkladem hodnoty, která je naopak s poměrně velmi lehkým srdcem opouštěna, je hodnota revoluční vzpoury proti vládě, která prošla velmi záporným vývojem od doby Locka a Jeffersona, přes Milla až k Durbinovi.

Nevolili jsme uvedené hodnoty náhodně. Ilustrují totiž některé základní procesy v politologii, podmíněné celkovým působením kapitalistického společenského řádu. Budeme se nyní věnovat omezením buržoazní politické teorie a metodologie poněkud podrobněji.

1. Hlavním rysem buržoazní politologie je přetrvávající *abstraktnost*, tj. torzovitost, neúplnost, jednostrannost, hrubost, všeobecnost (nekonkrétnost) pojetí. Nejzřejměji je tento nedostatek vidět na velmi *pomalém tempu „sociologizace“* i „*politologizace*“, tj. *na stupni odhalení souvislosti vztahu politického subsystému, na stupni zjištění specifika politiky*.⁵ Výrazným příkladem zaujetí pro formální koncepci politického systému je i vyloučení Marxe z řad tvůrců vědecké teorie demokracie, přestože rozpracoval zvláště vztah politického systému a prostředí na dosud metodologicky nepřekonané úrovni. Schopnost obyčejného člověka si vládnout, kterou teoreticky zdůvodňoval Locke, Rousseau, Jefferson, Lincoln a jiní, není totiž jen

dílem takových faktorů, jako je racionalita či etické kvality (dobrota), ale — jak uznávají dnes i empirikové normativně empirické orientace — také výsledkem vztahu člověka a *vlády* i konkrétního *sociálního* zařazení individua, tj. trendů, které toto zařazení doprovázejí.

Sebevědomí empirikové, kteří si cení „empiricky ověřitelné“ a odmítají „abstraktní a intuitivní“ skutečnosti (Rejai),⁶ dospívají v současnosti k respektu k řadě tzv. předpokladů demokracie, mezi něž řadí předpoklady fyzické (velikost politického útvaru), náboženské, sociálně ekonomické, politické a psychicko-kulturní. Někteří politologové (Plamenatz, C. V. Shields, Rejai aj.) provádějí jistou klasifikaci a vyčleňují vliv fyzických a náboženských předpokladů jako neprokazatelný. Vcelku však, přes nevrle popírání osvícenské tradice, je silně zakořeněna představa, že hlavní podmínkou demokracie je *vzdělanost* (Jefferson),⁷ dostatek inteligence, z níž vzniká dobrá organizace i dobrá vláda (Mill).⁸ V jaké míře tedy platí Almondův závěr, že americká politologie začíná překračovat limity etnocentrismu a francouzské revoluce, tj. osvícenské tradice?⁹

Takové překročení sotva lze spatřovat ve všeobecném doceňování sociálně ekonomického faktoru, který je „analyzován“ v podstatě eklektickým výčtem faktorů bohatství, urbanizace, industrializace, participace, masových komunikačních prostředků (Lipset, Lerner),¹⁰ neboť za integrativní faktor je koneckonců i nadále označován faktor vzdělanosti. McClosky má podle našeho názoru pravdu, když říká, že „byla velice silně přeceňována úloha idejí a intelektuálních procesů“, případně konsensu.¹¹

Hlavním předmětem zájmu v oblasti sociální a politické skupinové struktury je zvláště tzv. „střední“ třída, definovaná u Rejaie neúplným výčtem (obchodníci, kramáři a bankéři), přičemž se vyzdvihují zejména její „stabilizační“ účinky (Lipset). Takový postup má smysl jen v souvislosti

² H. McClosky, *Consensus and Ideology in American Politics*, American Political Science Review, červen 1964.

³ E. Barker, *Reflections on Government*, Oxford 1942.

⁴ C. J. Friedrich, *Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism*, Durham, N. C. 1964, s. 10 an.

⁵ M. Rejai, *Democracy, The Contemporary Theories*, New York 1967.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ J. S. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, New York 1910.

⁹ G. Almond, *Presidential Address*, American Political Science Review, září 1966.

¹⁰ S. M. Lipset, *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*, American Political Science Review, březen 1959.

¹¹ *Consensus and Ideology in American Politics*, American Political Science Review, červen 1964.

s omezenou metodologickou představou, že smyslem vědeckých diskusí není odhalit kritéria efektivity v sociálních a politických účincích (modernizace, revoluce), ale pouze vypracovat záruky reprodukce pravidel hry.

Přínosem nesporně je rozpracování politických předpokladů demokracie, zejména úvah o formální (politické) efektivitě a jejím vztahu k legitimitě (o mechanismech existence opozice a politických stran — Shils)¹² a konsensu (J. Roland Pennock, D. B. Truman)¹³ a diverzitě, nesouhlasu (C. J. Friedrich, Prothro, Grigg),¹⁴ výstupních a vstupních procesech (Almond, Easton)¹⁵ atd. atd. Zajímavé jsou úvahy o osobnostních předpokladech (psychokulturních), tj. integrativním a autoritativním chování (Mannheim, Adorno, Lasswell, Lerner, Inkeles aj.).¹⁶

Přestože považujeme za potřebné věnovat i nadále studiu tohoto přínosu velkou a soustředěnou pozornost, neskrýváme své výhrady vůči značné abstraktnosti, s níž je o těchto předpokladech pojednáváno. Sami západní politologové zaujímají často velmi protichůdná stanoviska (konsensus, dissensus, kritérium stability či efektivity, osobnost určuje společnost a opačně), která svědčí o nehluboké povaze postřehů.

2. Západní nemarxističtí politologové se uchylují k náhražkové „komplexaci“ v sociální i politické sféře, která nabývá díky subjektivisticky volenému integrativnímu faktoru *eklektickou* a *subjektivistickou* povahu. Obrazy skutečnosti jsou ovšem celistvé, málokterý teoretik dnes vědomě a důsledně pracuje s jednofaktorovou analýzou.

Za demokracii je označována např. odpovídající vláda (Durbin, McIver, aj.),¹⁷ kontrola lidu (Dahl, Mayo atd.),¹⁸ vedení a konkurence v pluralistickém prostředí (Schumpeter),¹⁹ dělba moci

v konstituční demokracii, spjatá s procedurálními zábranami v podobě uplatňované teorie kontroly a rovnováhy (C. J. Friedrich), polyarchismus (Sartori),²⁰ tj. pluralismus, konkurence, periodické volby, participace atd. (Dahl, Lindblom),²¹ socializace konfliktu (Schattschneider),²² konkurence vůdců a organizací, vymezení alternativ, účast veřejnosti, pravidelná změna vládnoucích osobností (Lipset), vláda diskusí (Lindsay),²³ zahrnující konkurenci, opozici, toleranci, lidovou kontrolu, či metoda vlády lidu (Barker), intelektuální, organizovaná, dobrá vláda (Mill), způsob výběru vlády a regulování jejího chování, oddělení a jistá harmonizace státu a společnosti (Dewey, MacIver),²⁴ vliv většiny zajišťovaný konkurenčními menšinami (Sartori), zdůraznění významu demokratických pocitů (Barbu)²⁵ atd.

Tato jednostrannost je často spojována se „zásadovým“ postojem, tj. přílišným a často spontánním sebevědomím, jež se nepříznivě odráží v povaze tolerance (intolerance) vůči partnerům. Všimněme si třetího základního rysu z tohoto hlediska.

3. Existující dialektické napětí mezi rozhodujícími dominantami (vnitřní podstatnou rozpornost) nahrazuje (zejména při reprodukování názorů partnerů) *metafyzická kontrapozice* svobody (Locke, Jefferson, Tocquevill, Mill), která dospívá až k intelektuálnímu elitismu (Lindsay, Barker aj.) a rovnosti (Rousseau, Lincoln, Ranney, Kendall, Sartori). Nelze ovšem tvrdit, že libertisté či rovnostáři jsou zcela jednoznačně jednostranní. Pouze agresivní elitisté výslovně označují tyto kategorie za kontradiktorné. Na příklad George J. Sabine se domníval, že „čím více svobody, tím méně rovnosti a čím více rovnosti, tím méně svobody“.²⁶ Klasikové a moderní teoretikové naopak trvale usilují o řešení vzájemného vztahu obou hodnot.

¹² E. A. Shils, *Ideology and Civility; On the Politics of the Intellectuals*, Sewanee Review, LXVI, červenec—září 1958.

¹³ J. R. Pennock, *Liberal Democracy, Its Merits and Prospects*, New York 1950.

¹⁴ J. W. Prothro, Ch. M. Grigg, *Fundamental Principles of Democracy, Bases of Agreement and Disagreement*, Journal of Politics, 1960, s. 276 an.

¹⁵ D. Easton, *The Political System*, New York 1953; G. A. Almond and J. S. Coleman (eds.), *The Politics of the Developing Areas*, New York 1960.

¹⁶ D. Lerner, *The Passing of Traditional Society*, New York 1958, s. 60—62.

¹⁷ F. M. Durbin, *The Politics of Democratic Socialism*, London 1950, s. 235 an., 271 an.

¹⁸ H. B. Mayo, *An Introduction to Democratic Theory*, New York 1960, s. 60 an.

¹⁹ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1960, 3. vyd.

²⁰ C. J. Friedrich, *Constitutional Government and Democracy*, Waltham, Mass., 1950.

²¹ R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago 1956.

²² E. E. Schattschneider, *The Semisovereign People*, New York 1960.

²³ A. D. Lindsay, *The Essentials of Democracy*, London 1961, 5. vyd.

²⁴ J. Dewey, *The Public and Its Problems*, New York 1927.

²⁵ G. Sartori, *Democratic Theory*, Detroit 1962; Zevedel Barbu, *Democracy and Dictatorship*, New York 1956.

²⁶ *The Two Democratic Traditions*, The Philosophical Review, 61, 1962, s. 452

Totéž platí o vztahu občana a společnosti, individua a obecné vůle (nesoulad Durbin, základní soulad Rousseau), participace (Mill) a ovládání, vlády a samovlády (Ranney, Kendall), stability a efektivity, empirismu (Durbin, Schumpeter, Friedrich, Dahl, Schattschneider, Lipset aj.) a normativismu (Halowell, Pennock, Ranney), metody (Downs) a efektu (smyslu, cíle), racionalismu (Halowell, A. Downs) a nonlogismu, iracionalismu (elitisté), individualismu (Locke, Jefferson, Mill) a kolektivismu (Rousseau, Lincoln), společenského blaha a vůle (Rousseau) a individuálního, skupinového zájmu (Durbin, Schattschneider aj.), suverenity státu a demokratické vlády (Rejai), většiny (Kendall, Ranney, Sartori aj.) a menšiny (elitisté), zastupitelství (Mill) a vlády lidu, elity a masy, humanismu a scientismu, pluralismu a monismu, ideologie a verifikovatelnosti a pozorovatelnosti, vědy (odborníků) a veřejného mínění atd.

4. Podle našeho mínění je zakreslen vztah obecného, zvláštního a jedinečného vytvořením *abstraktní a subjektivistické typologie*. V teoretické oblasti se např. staví normativismus proti empirismu jako hlavní metodologické pravidlo odlišení (Rejai). V rozboru objektivních procesů se zdůrazňuje evoluce struktur (tzv. evoluční sociologie — Hobhouse, Oppenheimer, I. Shaper, Bottomore, M. Ginsberg),²⁷ či typy authority (Weber), vliv prostředí (industria — agraria — Sutton, Riggs),²⁸ směr dynamiky, prostředí, stupně diferenciace (refrakce) rolí, nebo legitimita politického systému spojená s analýzou proměnných vzorců chování (Eisenstadt, Almond, Binder, Shils aj.),²⁹ převaha dynamiky nad strukturou (diferenciací a autonomií elementů — Kautsky, Apter, Pye aj.) atd.

Typologie typologií je úkolem komplikovaným. Nám postačí pouze konstatování, že k optimální typologii, zahrnující vzájemnou podmíněnost relativně autonomních jevů v politickém systému a třídní struktury, se západní nemarxistická politologie propracovává velmi pomalu. Nepopíráme možnost typologie na základě kteréhokoli kritéria, je-li respektována komplexní podstatná souvislost zvolených

komponent (např. podle stability a efektivity, stupně bezprostřednosti demokracie, stupně reálnosti demokratického procesu, stupně respektu k rovnosti či svobodě, individuu či kolektivu, etnocentrickým a subetnickým procesům atd.). Přední politologové dospívají k hierarchii modelů demokracie (Almond, Verba, ale i Lijphart aj.).³⁰ Někteří kladou důraz na sociálně kulturní charakteristiky, případně respektují objektivní existenci a nezbytnost politicko-ideologického zaujetí, „stranictví“.

5. V západních, nemarxistických koncepcích je *zkreslován vztah dynamiky a statiky* politických jevů. Podle našeho názoru je velice moderní ideou požadavek svrhnout revoluci či násilím vládu, která neodpovídá zájmům občanů, jak se domníval Locke. Jefferson dokonce označil vzpouru za velmi účinný lék pro churavější vládu.³¹ Mill podstatně tento nárok zmírnil formulací: „vytlačit je z úřadu a buď rychle či účinně jmenovat jejich nástupce“. V kontinuu, na jehož jednom pólu je stabilita a na druhém pružnost a efektivita, se těžiště zřetelně přesunulo k zárukám *stability*. Durbin např. konstatuje, že nejdůležitější není předmět sporu, ale metoda či metody, jimiž se má rozhodnout spor občanů, neboť demokracie podle jeho mínění „vyžaduje mírumilovnou změnu stran ve vládě“.³² Vysloví-li tedy v tomto století politolog ideu o revoluční povaze demokracie, má na mysli pouhé neustálé změny (Lindsay), neohrožující její aprioristicky vymezené kvality.

6. Takových výhrad lze uvést podstatně více, např. vůči pojetí vztahu subjektu a objektu apod. Důsledkem je teoretická bezvýhodnost; stranění „vědeckému“ individualistickému „pluralismu“ je objektivně spojováno s faktickou *necitlivostí* vůči partnerům i protivníkům. Existuje nedostatek skutečné vědecké skromnosti a *tolerance* vůči opozici v teoretické i praktické sféře.

Za příklad může posloužit zacházení s *klasickým dědictvím*, nepochopení jeho konkrétně historického omezení, ale i aktuálního dosahu, zejména živelně totálního a relativně realisticky strukturovaného

²⁷ H. W. Wiseman, *Political Systems, Some Sociological Approaches*, New York 1967, kap. Typologie.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ VII. kongres IPSA, Brusel, 1967; sekce Typologie.

³¹ To James Madison, 30. června 1787 (cit. podle M. Rejai, *Democracy, The Contemporary Theories*, New York 1967).

³² F. F. M. Durbin, *The Politics of Democratic Socialism*, London 1960, s. 235 an., 271 an.

obrazu prvotních vysoce integrovaných systémů v antice. Mnozí (např. Weldon)³³ kritizují abstraktnost antických autorů a klasiků, avšak sami zůstávají abstraktní a ahistoričtí. S historicky odlišnými, např. revolučně romantickými postoji (např. Jeffersona a Lincoln) se zachází jako s mysticismem, mytologií, intuitivismem (elitisté, Schumpeter, Lindsay), pohrdá se jimi a jsou přehlíženy, jejich teze jsou označovány za fráze (Mill), snášejí se „drtivé důkazy“ (Rejai) proti vládě lidu, obecné vůli, blahu, tvrdí se, že dynamika demokracie je velmi odlišná od všeho, o čem kdy Lincoln a Jefferson snili (Lindsay).

Kdyby došlo ke konkrétně historickému rozboru, ukázalo by se, že závěry o americké demokracii v minulém století nevyplývají pouze z nedostatku možnosti vidět optimálně fungující politický systém, ale postihují mnohé rysy objevující se jak v antických systémech (zvláště řeckém), tak v systémech průkopnických dob americké společnosti i některých rozvojových zemí dnes. Pokud jde o americký politický systém, svědčí o tom hodnocení Tocquevilla, Marxe i Deweye a zvláště uplatnění kritéria sociálně politické efektivity, jež je pro společnost tohoto vývojového stadia společné.

Pro elementární podobu interpretace politického systému ve všech těchto typech je typický živelně monistický přístup. Civilizační trendy tento přístup ulehčily i zkomplikovaly. Těm, kdož jsou zejména svým statusem zainteresováni na udržení daných typů společnosti, reálné vztahy sociálních a politických procesů zahálily. Těm, kdož strani pokroku, ukázaly tyto souvislosti mnohem názorněji, takže jim umožnily spojit moderní, antickou a „kulturně antropologickou“ zkušenost v dialekticko-monistický závěr. Takovým závěrem je však již Aristotelovo hodnocení konstitucionalismu jako celkového způsobu života v polis, jako výchovného zařízení rozvíjejícího racionální a morální potence občanů.

Jak bylo řečeno, jsou souvislosti mezi politickými fenomény podrobovány abstraktně pluralistické, ahistorické kritice. Rejai např. poukázal na „některé nedemokratické rysy řeckého myšlení“, patrně z toho, že polis „bylo nazíráno jako politická, morální a etická entita, bez moderního (?) oddělení národa, státu, společnosti, společenství, církve“. Svým tvrzením, že polis nedovolovalo existenci „nezávislých center autority“, popírá zejména objektivní hierarchizaci a sociální a politickou hegemonii existující v současných politických systémech kapitalismu.³⁴ „Pluralistické“ myšlení jako jeden z krajních typů sociálně politického myšlení má tedy k rané antické tradici velmi daleko, stejně jako k pochopení myšlení Rousseaua, Marxe a jiných monistů.

Také G. Almond, jak se zdá, docenil v jisté míře tyto skutečnosti, když připsal antické tradici sociálního myšlení sociologický a dokonce sociálně psychologický přístup. (Právem ovšem uvedl, že vnitřní vztahy v politickém systému nebyly dostatečně rozvinuty a v analýze popsány.)³⁵

Lze tedy říci, že antičtí autoři postihli řadu podstatných a nejpodstatnějších vazeb ve velmi „moderním“ duchu. S jistými výhradami vůči abstraktnímu pluralismu (např. Rejai) lze souhlasit také s hodnocením, že byly preferovány ideje závazku, odpovědnosti, oddanosti, případně nerovnosti.

*

Marxisticko-leninské dialekticko monistické představě o východiscích politické teorie a praxe je vlastní *organická tolerance*, tj. snaha i schopnost organicky včleňovat pozitivní politické hodnoty do systému marxisticko-leninské interpretace politického systému. Tato tolerance nemá ani eklektický, ani sektářsko-dogmatický ráz.

Jak jsme uvedli v krátkém náčrtu, má nemarxistická politologie řadu slabin v interpretaci demokracie. Nezapomínáme ovšem ani na její značnou heterogenost,

³³ T. D. Weldon, *The Vocabulary of Politics*, Baltimore 1953, Penguin Books, s. 978.

³⁴ Většina nemarxistických politologů nezkoumá dostatečně efektivně specifika konkrétní historické situace v historické komparaci (ostatně, jak si stěžuje Sartori, ani při častém srovnávání rozvojových a rozvinutých zemí není komparační politická strategie rozvinutá). Nevšímá si fakticky závěrů např. psychologie myšlení, v tom ohledu významných. Přehlíží význam úvah o tzv. pralogickém myšlení, jež je podle J. Plačeta „neproniknutelné pro zkušenost“, egocentrické, spontánní. L. K. Nau-

menko (*Monizm kak princip dialektičeskoj logiki*, Izd. Nauka Kazachskoj SSR, 1968, s. 21 pozn.) připomíná v této souvislosti zkoumání L. S. Vyotského, který hovoří o „komplexním myšlení“, které „simultánně obchvacuje věc spolu s jejím situačním prostředím v jednom tvaru – komplexu“. „Komplex není mystický předpoklad, je nerozčleněným, neanalyzovaným, bezprostředním obrazem prakticky nerozčleněné skutečnosti.“

³⁵ G. Almond, *Presidential Address*, *American Political Science Review*, září 1968

tj. na hodnocení krajně apologetická a krajně reakční i relativně objektivní, racionální, kritická. Jde o to, abychom navazovali na objektivní, racionální, sociálně a politicky kritické prvky v těchto teoriích. Zdá se, že jde o triviální požadavek. Ve skutečnosti však řada komplikovaných motivací způsobuje, že faktický výběr má často ke skutečné racionalitě velmi daleko.

Nehodláme v této souvislosti podrobněji zkoumat teoretické a zejména taktické motivace. Při bližší nezaujaté analýze se však ukazuje, že naši teoretikové a publicisté v nedávné minulosti navazovali mnohdy *spíše na slabiny* než na přednosti současné nemarxistické politologie. Všimněme si podrobněji hlavních tendencí:

1. Buržoazní politologie se ve špičkových projevech pokouší překročit hranice nejvulgárnější formalizace politických procesů (sociologizace politologie, odpor vůči právnímu formalismu, systémové pojetí sociálního a politického i psychologického prostředí). Mnozí naši teoretikové se fakticky na úroveň abstraktní interpretace sociálně politického prostředí politického systému vrátili, někteří propadli právnímu formalismu, někteří obešli nároky dialektického monismu a spokojili se s polovičatou, tzv. sociologickou interpretací politiky, neumožňující optimální koncentraci politologie ani sociologie a vědeckého komunismu. Je žádoucí rozvinout konkrétní představu o sociálně třídních dimenzích sociálního a politického prostředí politického systému.

2. V západní nemarxistické politologii se projevuje metafyzická představa o variabilitě a integračních procesech, doprovázená subjektivismem ve vymezování dominujících procesů (hlavních zákonitostí). V systémové větvi politologického myšlení se však objevují některé postřehy, které svědčí o přibližování k analýze základního rozporu politického systému (např. Almond, Verba aj. v pracích o vztahu veřejné moci a veřejnosti) v sociologicky interpretovaném prostředí (abstraktně vůči politologickým nárokům). Někteří naši politologové, společenší vědci a publicisté však navazují na metafyzický subjektivismus při volbě „integrativní“ komponenty. Považují za ni: (demagogicky se odvolávající na autentický marxismus) nedialekticky pojatou hodnotu a ideu participace,

tj. interpretovanou v podstatě individualisticky a elitisticky, s formálními modifikacemi ve prospěch tzv. skupinového (zájmového) zastoupení. Jestliže totiž skupiny nefungují v prostředí dostatečně uvolňujícím racionální aspekty jejich aktivit, zvyšují se (mnohdy ve značné míře) spontánně vlivy úzkých vedoucích skupinek či individuů, schopných vnutit jim své orientace a představy. Tento proces je dostatečně přesvědčivě popsán i v teoriích malých skupin a má své makrosociální obdoby. Faktický přesun k individuálnímu pojetí participace dokládá i důraz na dimenze individuální participace, jimiž jsou hodnoty etické, racionalizace, osvěta atd.

3. V západní nemarxistické politologii se objevuje metafyzická kontrapozice různých fenoménů politického života a procesů systému. Do metafyzického protikladu se např. staví svoboda a rovnost, ovládání a participace atd. K pozitivním tendencím patří snaha postihnout vztah těchto kategorií, nepřekračující ovšem většinou hranici eklektiky, sofistiky a dualismu. Někteří naši publicisté a společenší vědci objektivně navázali na slabiny tohoto přístupu zdůrazněním „absolutní“ hodnoty svobody a participace, přičemž (přínejmenším) neuvážili takticko-politické a strategické důsledky takové kontrapozice. Obdobně se zachovali i při interpretaci ideje participace. Absolutizace těchto hodnot byla doprovázena nejen negací jejich přirozeného politického pólu (rovnost, vládnutí), ale také abstraktní interpretací sociálního prostředí.

4. Západní nemarxistická typologie dospívá ve špičkových tendencích k abstraktně sociálně kulturním charakteristikám typů politických systémů, pracujícím navíc s dosti subjektivně a libovolně volenými (s výjimkou relativně objektivnějších systémových explanací) komponentami politického systému. Někteří představitelé naší politologie a zejména publicistiky se pod záminkou podstatné proměny sociálně třídního prostředí (zejména v ČSSR) na tato abstraktní východiska vraceli. Stupeň rozvoje socialismu v ČSSR byl předmětem hluboké kritiky, hraničící s nedialektickou skepsí, současně se však velmi ochotně, bez dalšího ověřování, přejímala subjektivistická politická hodnocení tohoto stupně k prosazení určitých apriorních metodologických postupů. Jak kva-

lifikovat tuto rozdvojenost v hodnocení naší situace?

5. Západní nemarxistická politologie prošla velmi negativním vývojem, obražejícím vývoj historických funkcí kapitalistického systému a dokládajícím její apologetickou funkci vůči tomuto systému. Také někteří naši politologové se odvrátili od hledisek racionálně pojaté revoluční efektivity (účelnosti) k abstraktním hlediskům, jmenovitě k požadavku pouhých záruk rozvíjení a prohlubování pravidel (metod) politického života. Zdánlivě přijatelný a dokonce sympatický požadavek stabilizace (např. demokratických) funkcí politického systému byl v důsledku celkového neujasnění podstatně zkreslen v neprospekch revolučních nároků.

6. Jak se ukazuje, je heterogenost západních politologických teorií jednak podmíněná (viz apologetické funkce vůči kapitalismu), jednak je doprovázena procesy, které její negativní aspekty prohlubují, např. intolerance, dosahující v častých případech přímo krajních podob. Zatímco špičkoví teoretikové Západu jsou si vědomi těchto slabin (Almond aj.), někteří naši publicisté a teoretikové vězí hluboko v představě o mesiášství svého receptu na léčení sociálně politické krize a na zdokonalení socialistické společnosti. Také oni sdílejí metafyzickou představu o temné minulosti a spásonosné přítomnosti, představu, vlastní všem nekritickým mesiášským ideologiím.

Jestliže, jak konstatuje Almond, se přední politologové Západu snaží překročit bariéru francouzské revoluce a (např. amerického) etnika, někteří naši publicisté učinili vše, aby se před tuto bariéru vrátili.

Vyšší úroveň neměly ani představy strategicko-taktické. Vzhledem k zmíněné heterogenosti lze o strategických koncepcích v nemarxistické politologii říci alespoň to, že existuje jistá snaha o preferenci systémové teorie a rozvinutí její integrační funkce, o preferenci analýzy třetího světa se záměrem vyhnout se ožehavé komparaci kapitalismu a socialismu.

Strategicko-taktické představy některých našich teoretiků ovládla idea *návratu*. Návratu zprvu k Leninovu, později k „autentickému“ marxismu, k mladému Marxovi, ale pak již přímo ke zdroji marxismu

a nemarxistické tradici i ke kritikům Marxe, přičemž se z interpretace postupně vytrácel (někdy i dosti překotně) kritický prvek. Návratem byla i dodatečná snaha vyrovnat se se soudobou nemarxistickou politologií, doprovázená určitým objektivismem a nedostatečnou schopností kritického nadhledu. Předmětem naší kritiky není samotný návrat k východiskům, ale *povaha* tohoto návratu, oprašování praxí dávno zdiskreditovaných ideologických iluzí v neprospekch marxismu a leninismu, opomíjení dimenze přítomnosti a budoucnosti.

Jak jsme uvedli, předpokladem ofenzivní strategie a taktiky v teoretické i praktické sféře je konkrétní analýza sociálně politických procesů a soudobé vědy. Sem patří i konkrétní interpretace možností současných světových koncepcí demokracie a participace.

*

„Jestliže odmítají naslouchat minění, protože jsou si jisti, že je falešné, znamená to, že se domnívají, že jejich jistota je totéž jako absolutní jistota. Veškeré opomíjení diskusí vychází z předpokladu neomylnosti.“ (Mill)

O tom, jak chápe „starého, dobrého Milla“ (jak se vyjádřil jeden z publicistů v tzv. pražském jaru na stránkách slovenského deníku Smena) dnešní západní politologie, svědčí např. stanovisko Kautského.³⁶ Kautsky začíná zkoumáním zájmových skupin. Politikou je konflikt zájmů; lidé soutěží o takové zdroje, jako jsou blahobyt a prestiž, dosažitelné prostřednictvím vládní arény. Vládu tvoří soutěžící reprezentanti různých konfliktních zájmových skupin. Je tedy kompromisem konfliktních zájmů, docíleným dohodnutými procedurami, současně však reprezentuje i veřejný zájem. Kautského stanovisko je v sociální sféře abstraktní, respektuje však vztah participační (dokonce skupinově participační) a vládní sféry. Demokracie je podle jeho představy politický systém, v němž všechny či nejvýznamnější skupiny populace participují na politickém procesu a mají přístup k efektivní reprezentaci v procesu tvorby vládních rozhodnutí, tj. při rozdělování zdrojů. Uvědomuje si také, že strany, volby atd. jsou spíše víceméně důležité sympto-

³⁶ H. W. Wiseman, *Political Systems, Some Sociological Approaches*, New York 1967.

my existence demokracie, než faktory, které ji produkují.

Samuel H. Barnes³⁷ se pokouší začlenit fenomén demokracie do širšího koncepčního rámce, zejména analyzovat vztah demokracie a totalitarismu. „Všechny organizované státy,“ píše, „obsahují tradiční, demokratické a totalitní jednotky. To, co nám umožňuje dávat systému pokusná označení, je převaha jedné nebo druhé formy ve vládní sféře. Klasifikovat systém jako totalitní a pak se domnívat, že vykazuje veskrze rysy totalitního ideálního typu, je obyčejný intelektuální omyl.“

Představa o tzv. smíšených typech či přesněji o podstatné odlišnosti mezi ideálním (weberovským) typem, odrážejícím některé podstatné aspekty objektivních procesů, a „smíšené“ skutečnosti je typická pro řadu předních světových politologů (Almond a Verba, Sartori). Pro nejprogresivnější tendence v západní politologii je charakteristické, že nezdůrazňují ani pouhou masovou participaci, ani pouhou „silnou“ vládu, ale snaží se postihnout jejich dialektické sepětí. Jde o snahu, která z řady důvodů zůstává na poloviční cestě. Je však zahanbující, že někteří naši publicisté schematicky vyvzdvihováním participčních požadavků v neprospekch vládních funkcí klesli mnohdy i pod úroveň této interpretace.

Angličtí politologové (Batley a kol.)³⁸ neváhají podrobit hodnotu ideje *participace* kritickému zkoumání. Jsme si ovšem vědomi specifika motivací, jež toto rozhodnutí ovlivňují. McClosky zdůrazňuje, že hodnocení participace závisí na povaze samotné politiky, na jejím smyslu.³⁹ Podle našeho názoru musí participace přispívat k procesům reálné humanizace, spjatým s revoluční kritikou kapitalismu a výstavbou socialismu.

Máme na mysli zejména participaci dobrovolnou, přičemž jsme si však vědomi vzájemné podmíněnosti dobrovolné a nedobrovolné participace i pestrosti forem, v nichž se stýkají a podmiňují. Jde o odstupňovanou, víceméně spontánní, či uvědomělou aktivitu v nejrůznějších sférách politického života (systému), počínaje vyhledáváním informace a konče pestrými formami komunikace s politickými repre-

zentanty (počínaje volbami a konče soužitím o politické pozice).

Participační idea je spjata s principy demokracie (suverenity lidu). Je vynucována i limitována reálnými podobami těchto principů. Jde o limity formální (vyloučení z důvodu rasy, náboženství, vlastnictví, morálky, politiky, stupně vzdělání atd.), ale zejména neformální, jež jsou obtížněji postižitelné, ale pro vědu významné, zejména v případě mesiášských „demokratických“ typů. Společensko-politický systém je totiž pro vymezení hranic a trendů participace rozhodující. Totální participace je nemyslitelná, vyskytuje se v některých oblastech politického života po krátké údobí a je vždy plodem rozsáhlé manipulace. Nese vždy stopy značné iracionality.

Revoluční, spontánní politické hnutí celých rozsáhlých vrstev, jejichž aktivita je odstupňovaná a diferencovaná a jež si vytvářejí složité komunikace s vedením hnutí, má v tomto smyslu málo společného s totální participací. Totální, nediferencovaná participace je fenomén, který je v ostrém rozporu s polydimenzionalitou politického i sociálního života, a jako cíl je problematická i nežádoucí. Oč usilujeme, je zvýšení úrovně participace v reálných, žádaných dimenzích a tendencích politického systému, spojené s preferencí určitých forem participace, s jejich tříděním, klasifikací.

Diference participace je respektována také nemarxistickou politologií. Jak uvádí H. McClosky (uvědomuje si přitom, že lidé ve svých výpovědích o vlastní politické aktivitě přehánějí), více než 50 % dotázaných ve výzkumech považovalo za participaci diskusi o politice, zejména v době volebních kampaní, 50 % účast ve volbách, 15 % psalo či telefonovalo poslanci, 10 % přispělo finančně, 7 % se zúčastnilo schůzí a jiných podniků, 3–5 % se zúčastnilo aktivně těchto podniků, 2–3 % jsou členy klubů a politických organizací, zlomek % pak se uchází o určitý politický úřad (údaje z USA).

Ke konkrétnímu rozvoji socialistického politického systému přispěje pouze politologická analýza, která ukáže (aktuálně a perspektivně) žádanou formu participace,

³⁷ Mobilization and Political Conflict, A Theoretical Inquiry into the Structural Bases of Consensus and Dissent; VII. kongres IPSA, 1967.

³⁸ VII. kongres IPSA, Brusel, 1967.

³⁹ International Encyclopedia of the Social Sciences, New York, London, Volume 1–9; heslo Participace.

jejich dosavadní reálnou frekvenci, její příčiny a cesty rozvinutí. Trvale rozhodující je pochopitelně participace v oblasti hospodářsko-politické. Respektuje složité dimenze této sféry a neomezuje se na problém pouhého výkonu hospodářské funkce, či naopak formálně pluralitně pojatého vládnutí.

Pro úvahy o participaci jsou významné — vedle kritérií klasifikace a preference jejích forem (a v závislosti na tom i celkového rozsahu) — i úvahy o *předpokladech* participace.

Participace je v závislosti na své formě (dimenzi, s níž je v politickém a sociálním systému spjata) a také na konkrétních podmínkách časových a místních (země, oblast, místo) podrobena řadě výkyvů. Významný je i subjektivní aspekt, tj. víceméně uvědomělá motivace účasti, či naopak nezáúčastnosti, na niž působí řada vlivů, počínaje individuálními a konče sociálně politickými. Jak uvádí McClosky, může být nezáúčastnost motivována nejen nezájmem, či dokonce neschopností (potřeba učit se participovat), ale také vědomou volbou, vyvolanou např. negativním postojem k politickým vůdcům, nebo sociálně psychologickými i ryze individuálními procesy (nespokojenost s vlastním životem atd.). Některé systémy preferují, jak jsme uvedli, neúčast určitých skupin, a to i uvědomělou neúčast (pozitivní oceňování nezáúčastnosti).

Účast je spjata s vnitřními procesy, tj. s úrovní politického zájmu a uvědoměním (alienace, sebedůvěra atd.), s nároky na čas, na úsilí a zájem, ale zvláště s objektivními procesy v sociální a politické sféře, které rozhodujícím způsobem zájmovou sféru modifikují.

Beze škod nelze ani redukovat žádoucí formy participace na formy subjektivisticky zvolené, ani idealizovat povahu vnitřních motivací (zejména stupeň uvědomělosti) a motivací daných zájmy a potřebami.

Ve vystoupeních některých publicistů a společenskovědních pracovníků byl v minulých letech mnohdy preferován názor, který je blízký stanovisku McCloskyho, tj. názor o významnosti vnitřních psychologických předpokladů podmiňujících schopnost poznávat, jenž je kombinován s poměrně eklektickou představou o sociálně politických vlivech. McClosky uvádí ne-

hierarchizované ukazatele práce, vzdělání, povolání, příjmu, vědy, náboženství, pohlaví, mobility, bydliště. Je pochopitelně možné, aby vzhledem k rozsáhlé korelaci mezi sociálními jevy bylo i sociálně třídní zařazení vyváženo aktivitou vyvolanou jinými činiteli či aby úloha vzdělání byla ovlivněna citlivostí k vlastním zájmům a efektivní socializací prostřednictvím politické kultury; avšak typické sociálně třídní determinanty se v tomto komplexním působení koneckonců projevují. Zmíněné křížení vlivů rozhodně nenahrazuje potřebu kvalitativní, revoluční změny společensko-politického systému.

Pokud jde o politický systém a jeho působení, je třeba věnovat pozornost nejen bariérám institucím (např. počtu, velikosti, povaze institucí), ale také formálním bariérám právním a organizačním (častost povinností atd.), a zvláště kvalitativním ukazatelům spjatým s rozhodujícím významem sociálně třídní struktury. Toto hledisko zůstává rozhodujícím také pro charakteristiku cest vedoucích ke zvýšení úrovně participace ve vývoji socialistickeho politického systému. Rozhodně nelze přistoupit (pod záminkou podstatné změny sociálně třídní struktury uvnitř země) na obracení pořadí významnosti těchto jednotlivých předpokladů, případně na jejich redukci na předpoklady politicko-právní či na úvahy o počtu a velikosti stran apod.

Pro stimulaci žádoucí i zbytně (neefektivní) participace má značný význam povaha stimulačních kampaní. Jak je zřejmé ze sociologie malých skupin a sociální psychologie i z oblasti sociologie „společností“ (Tönnies, Dewey aj.), neúčinnější jsou kampaně neformální, využívající vztahů face to face, přátelských, intimních, využívající neformálních tvůrců mínění, popularity, charismatu atd. Marxisté se však orientují zejména na analýzu objektivní struktury potřeb a zájmů, diferencují zájmy z hlediska žádoucí sociálně politické dynamiky, preferují jednoznačně třídní zájmy dělnické třídy a jejich spojenců proti protilidovým zájmům buržoazie. Měli by ovšem také lépe postihovat stimulační význam metod a technik politické socializace, vedoucích k žádoucímu rozsahu a frekvencím preferovaných forem participace. V žádném případě není možné stavět proti sobě metody vedení

mas na základě jejich vlastních zkušeností, tradičně rozvíjené v politické strategii a taktice marxistů, a metody, vyplývající z procesů politické socializace, zejména významné v malých skupinách a neformálních strukturách. Rozhodně by byla iluzorní představa, která by se pokoušela nahrazovat klasické marxisticko-leninské metody probuzení mas k politické činnosti metodami odvozenými z procesů v malých skupinách.

Samostatná úvaha o předpokladech silné vlády (efektivního působení vládního systému) by naši úvahu neúměrně zatížila. Poukazujeme proto alespoň na diskuse o cestách modernizace, které odhalily dvě protichůdné pozice — pozici zastánců neustálých institucionálních inovací, reagujících na každý nový projev sociálních a politických zájmů a pozici zastánců prohloubení účinnosti komunikací uvnitř daného politického systému, zejména komunikačního dosahu vlády. Úvahy o cestách intenzifikace politické komunikace, o vztahu legality a stability vlády mohou vhodně doplnit základní marxisticko-leninské hodnocení vztahu zájmové a vládní struktury.

*

Konkrétní analýza východisek demokratizace tedy vyžaduje její hodnocení: 1. v kontextu sociálních, osobnostních a kulturních jevů; 2. jako imanentního, relativně autonomního systému; 3. z hlediska míry vztahu podstaty tohoto procesu (jeho základní vnitřní rozpornosti) a podstatných složek prostředí (hluboce dialektických souvislostí dominant sociální struktury a povahy participace a vedení, veřejné moci a správy a veřejnosti atd.); 4. z hlediska angažovanosti společenské vědy, zejména sociologie a politikologie; 5. z hlediska praktické politiky, využívající vzniklých vědeckých alternativ realizace těchto principů při koncipování a prosazování strategicko-taktických záměrů. Jinými slovy řečeno, je třeba věnovat nikoli rovnoměrnou, ale uváženou a rozvrstvenou pozornost všem vnitřním složkám, prvkům tohoto fenoménu, právě tak jako charakteristice úrovně podstatnosti jejich vzájemných (vnitřních) vazeb. Nelze vytrhovat systém demokracie z kontextu politického systému, společnosti, reálné dialektiky vedení a účasti, dominant sociální struktury, z kontextu typické osob-

nostní struktury a převládající hmotné a duchovní kultury.

Jestliže vnitřním rozporem demokracie je rozpor mezi participací jedince (homo politicus) a vedením, inspirovaným podstatnými aspekty sociálních statusů skrývajících se za dominující politickou elitou, jestliže jsou základní rysy tohoto rozporu determinovány hierarchizovanou strukturou komponent politického systému, dominujícím charakterem osobnostním, dominací určité třídy a také vzorů jednání, je třeba se v analýze možností a potřeb demokratizace věnovat zejména tomuto uzlu problémů.

Nejpodstatnějším *kritériem* demokracie je kritérium sociální a politické efektivity. Toto kritérium završuje řadu kritérií demokracie, tvořících kontinuum, na jehož protilehlém pólu jsou kritéria ověřující účinnost *prostředků* dosahování efektivních sociálních a politických cílů. Politika v žádném z obou soudobých základních typů politických systémů nemůže být stavěna proti zásadním efektivně dosahovaným cílům, jež jsou podmiňovány povahou obou systémů, nemá-li se zhroutit. Právě odtud vyplývá závěr o celkově neprogresivní, reakční politice produkované kapitalistickým systémem. Vývoj ovšem nemá lineární, fatálně determinovanou povahu. Složitě a rozporně se utvářejí nejen prostředky, ale i samotné cíle a vytvářejí tak např. možnost vzniku deformací v socialistickém demokratismu.

Nelze proto přeceňovat spontánní důsledky změn sociálního prostředí (vytvoření vlády dělnické třídy) a vůbec schematizovat reálné vzájemné působení vývoje sociální a politické struktury.

Jak jsme uvedli, spojuje demokracie elementy lidové účasti a odborného politického (i mocensko-politického) ovládání v konkrétně historickém systému ve zcela konkrétní a empiricko-teoreticky zjiitelné míře. Je potud ve vyšší míře demokratickou, pokud zajišťuje přesnou analýzu potenci lidu, diferencovaného v konkrétní sociální struktuře, pokud formuje a vytváří prostředky, jež umožňují a zajišťují využívání těchto potenci. Taková demokracie respektuje povahu vztahu teoretické a praktické sféry, danou i žádoucí, usiluje o její optimalizaci prostřednictvím relativní autonomizace a nutné vzájemné podmíněnosti. Základním kritériem v tom-

to případě je hledisko sociální i politické efektivity, jež koneckonců vede k rozvoji lidské osobnosti, umožňuje procesy reálné humanizace.

Závěr o hlediscích sociální a politické efektivity je v příkrém protikladu ke stanovisku, které formalizuje celý tento proces a vyzdvihuje z něho pouze pravidla hry, tj. abstraktně pojatou alternativu rozhodování a volby, manipulaci, participaci, existenci více stran, neautoritativní osobnosti atd. Je však také v protikladu k tomu typu metafyzického uvažování, které absolutizuje prostředky, ať již hrají v reálné hierarchii institucí jakkoli významnou úlohu (strana, revoluce, stranickost atd.).

Marxisté tedy modifikují „klasickou“ osvícenskou tezi o prosté, svobodné a rovnoměrné (rovné) účasti všech na politických procesech v ideu o podstatném rozporu mezi participací, podmíněnou specifickou sociálně ekonomickou a třídní strukturou i politickými předpoklady (včetně osobnostní struktury), a ovládním, v němž se prosazují předpoklady obdobné, jinak ovšem institucionálně filtrované.

Jaký je jejich vztah k lincolnovské tezi, že demokracie je vládou lidu, pro lid a lidem?

Abstraktní koncepce některých západních politologů se vyrovnává s tímto problémem: 1. popřením teze jako celku (jako náhrada se nabízí např. idea o kontrole lidu nad politickými rozhodovateli); 2. popřením teze, že demokracie je vládou lidem. V tomto případě se trvá na termínu demokracie buď díky nedůslednosti, či z pietety vůči klasické tradici, či ze zřejmého úzkého politického utilitarismu.

Marxisté respektují základní rysy zmíněné klasické koncepce, včetně nejspornější teze o vládě lidem. Konkrétní sociální struktura ovšem podmiňuje objektivní sociální a politickou hegemonii, jež se v participaci a vládní sféře nutně projevuje. Hlavním předvídaným trendem je prohlubování bezprostřední komunikace mezi jedincem (*homo politicus*) a politickým systémem, tj. jak růst autonomie politické osobnosti, tak rostoucí prostupování organizací a skupin při optimalizaci procesů reálné a nutné sociální a politické hegemonie a konečně růst preferencí pro participaci v *efektivních* sociálních a politických institucích, procesech, na základě rozvíjené sociální a politické zkušenosti

a odborné teoreticko-metodologické průpravy.

Tento proces lze sotva subjektivisticky urychlit, ve skutečnosti se nevhodným postupem dosahuje právě opačných účinků (oportunismus a sektářství).

Prostor pro politickou svobodu jedince (*homo politicus*) se vytváří nejen orientací na racionální (vědecké) postoje, ale také jeho spojením s progresivně orientovanými sociálními (třídními) a politickými skupinami a organizacemi (stranami, masovými organizacemi). Nemarxistická politologie dospívá k poznání, že politická svoboda jedince je limitována svobodou ostatních, marxisté je však překonávají zdůrazněním aktivní angažovanosti na progresivních sociálně politických procesech, přičemž jsou si vědomi konkrétní determinovanosti této angažovanosti.

Nejde o abstraktní pluralismus, ale o nutnost respektovat relativně určité vymezený stupeň progresivity různých politických subjektů. Závažným problémem je ovšem otázka stupně určitosti vymezení progresivity sociálních a politických jevů a trvalých (institucionálních) záruk jeho přezkoumávání. Dospíváme tak k problému *reálné alternativy a volby*.

Podstatnou alternativou kapitalistického systému je systém likvidující soukromovlastnickou povahu této společnosti. V kapitalismu je svoboda politických subjektů limitována hranicemi soukromého vlastnictví, pokroku jsou stanoveny hranice, vyznačené absolutizováním a idealizováním kapitalistických vztahů jako završení civilizačního procesu. Pro ty politology, kteří tuto souvislost nechápou, se jeví problém alternativy jako problém „volné“ hry sil uvnitř tohoto ideálního a konečného prostředí. Socialistická politologie je naopak obviňována z netolerance vůči alternativám, zejména takovým, jež znamenají návrat ke kapitalismu. Ve skutečnosti oba systémy stanoví tvorbě alternativ limity, a tuto jejich činnost lze soudit a hodnotit pouze z hlediska kategorie pokroku, velmi pečlivě konkrétně historicky propracované.

Tvorba alternativ v socialistickém systému také ovšem nemá nespornou a bezrozpornou povahu. Má například existovat rovná možnost popularizace alternativ?

Sociologicky a politologicky zdůvodnitelný, skutečně *rovný* nárok na tuto mož-

nost neexistuje. Alternativy nemají stejnou hodnotu. Protože však proces konečného ověření jejich hodnoty je složitým sociálním a politickým procesem, pokoušejí se různé politické systémy vytvářet různé soustavy záruk rovnosti, jež však neznamenají absolutní protiklad principu jednotné akce. Mohou mít povahu politických norem regulujících např. vnitrostranickou demokracii (stanovy), povahu norem právních atd. Na *normativní* aspekt je třeba položit značný důraz, nemá-li dojít k vážným deformacím. Tyto deformace by mohly být dílem zvludgarizovaného pojetí „revoluční účelnosti“, tj. dílčí, mocensky preferované představy o potřebách pokroku. Formální politologie proklamuje abstraktně rovný nárok alternativ na popularizaci a současně podceňuje jejich důsledky pro povahu soustředěné akce.

Alternativy musí být vědecké, tj. limitovány nanejvýš procesy, které jsou relativně autonomní sociálněvědní tvorbě vlastní. Do příslušných mezí by přitom měla být vykázána neodborná politická angažovanost, jejíž nároky mnohdy překračují hranice odbornosti společenského vědce. Jde o to, že v politické sféře je v podstatě řadovým občanem nejen např. sociolog, ale i politolog, protože mezi politickou a politologickou kvalifikací zůstávají významné rozdíly. Deformace ovšem mohou vznikat jak díky nekritickým a neodborným vystoupením společenských vědců, tak díky pragmatickým politikům. Proces politické angažovanosti je v případě společenských vědců nesporně specifický a současně velmi žádoucí, neboť má bezprostřední význam pro orientaci (konkretizaci) společenskovědního bádání.

Alternativy, jejichž hodnotu nelze zvážit pouze prostředky vědecké komparace (takových je naprostá většina), vstupují dříve, či později do politických procesů a jsou jejich prostřednictvím zhodnocovány, zejména v sociálně ekonomických oblastech. Rozhodující je tedy vytvoření takové soustavy politických i právních norem a sankcí, jejichž výsledkem by bylo zefektivnění procesu tvorby a verifikace hypotéz a alternativ. S tímto nárokem není souměřitelná naivní apolitická představa o rovné možnosti pro jakoukoli „politickou“ alternativu.

Marxistická představa o vládě lidem není tedy abstraktní, respektuje přirozené hra-

nice možnosti lidu. Nemarxistická politologie se také k pochopení těchto hranic propracovává. Taková představa není nutně scientistní, tj. vede k vládě osvětlené obšťastňující oligarchie pouze v důsledku řady deformací žádoucích vztahů.

Konkrétní člověk se bude (subjektivně) svobodně politicky rozhodovat na základě vědomé participace v oné podobě sociální a politické struktury, kterou mu pomohla zformovat společenská věda, a jeho účast v progresivních politických hnutích a institucích. Kritériem objektivně svobodného rozhodnutí je kritérium sociální a politické aktivity, jejíž povaha je vymezována politickou a sociální vědou a praxí hegemonních politických institucí (strany).

Svoboda politického rozhodování zahrnuje i svobodnou vůli přenechat kompetentní rozhodnutí v detailních, sporných, příliš komplikovaných, zkrátka pro daný politický subjekt neúměrných politických problémech určitým politickým specialistům. V tom smyslu považujeme za naivní představu o čisté antikabinetní politice.

Tyto procesy jsou někdy interpretovány jako procesy, jež podmiňují a vynucují samosprávu. Idea samosprávy se objevuje jak v klasických, tak moderních nemarxistických a marxistických koncepcích demokracie. Zatímco však v nemarxistické politologii zůstává na velmi abstraktní úrovni (normativisty je často ztotožňována s tezí o vládě lidu), marxisté považují samosprávu za vyšší vývojový stupeň, nezbytný i žádoucí pro překonání „starých“ stranických a nátlakových institucí, a zvláště institucí státních. Idea samosprávy vyžaduje sladení sociální a politické odbornosti v horizontální i vertikální sociální (ekonomické, kulturní, etnické aj.) rovině. Současně vyžaduje organické sepětí s mechanismem vládnutí a participace.

Může být idealizována představou o rychlém tempu nahrazování všeobecných institucí politického zastoupení institucemi samosprávnými, může však být také neprávem znevažována v důsledku obav z „dezintegračních“ procesů. V prvním případě se mnohdy neadekvátně řeší vztah špičkové sociálně politické a dílčí (ekonomické, technické) odbornosti a kvalifikace na jedné straně a samosprávných procesů na druhé straně. Konkrétní váha celospolečenských a „tradičních“ institucí je ideologicky zkreslována. V druhém případě se

naopak neúměrně zdůrazňuje úloha starých, tradičních nástrojů odborného a politického řízení a zmenšuje váha participčních mechanismů.

Marxisticko-leninská interpretace demokracie a procesu demokratizace (rozvoje demokratických forem politického života) se ostře liší od abstraktní a apologetické nemarxistické a politické vědy. Je faktem, že mnozí publicisté a společenští vědci navazovali v minulých letech spíše na slabiny, na konzervativní a regresivní tendence v buržoazní politologii než na tendence objektivnější, sociálně a politicky kritické.

Problém demokracie má své přirozené sociálně třídní, ekonomické a vnitropolitické dimenze a limity (vedle dimenzí a limitů osobnostních a kulturních). Může být racionálně posuzován pouze v kontextu sociálně třídní struktury jako produkt působení rozporu participace a vládnutí. Jak požadavky absolutní participace, tak požadavky „silné“ vlády jsou abstraktní a sociálně i politicky neefektivní. Jde o silnou vládu dělnické třídy jako rozhodující záruku efektivního společenského rozvoje, který zajišťuje socialistický typ výstavby společnosti.

Požadavky svobody osobnosti a potřebné frekvence žádoucích forem participace různých sociálních skupin a vrstev jsou řešeny v duchu klasického požadavku demokracie jako vlády lidem, s respektem k přirozeným limitům možností lidu a odpovědnosti politicko-řídících činností. Idea samosprávy musí navazovat na konkrétní analýzu východisek (předpokladů a struktury demokracie a demokratizačních procesů. Jen v takovém případě zaručuje její politické uplatnění efektivní sociální rozvoj.

Резюме

Милослав Форманек: К диалектике демократии
Марксистско-ленинская интерпретация демократии и процессов демократизации (развитие демократических форм политической жизни) резко отличается от абстрактной и апологической немарксистской политической науки. В прошлом многие публицисты и общественеды исходили скорее из слабых мест — из регрессивной и консервативной тенденции буржуазной политологии, — чем из ее более объективной, социально и политически критической тенденции.

Проблема демократии имеет свои естественные социально-классовые, экономические и внутривнутриполитические размеры и лимиты (кроме личностных и культурных размеров и лимитов).

Ее можно рассматривать рационально только в контексте классовой структуры, как продукт воздействия противоречия между партиципацией и властью. Требования как абсолютной партиципации, так и „сильной“ власти являются абстрактными, с точки зрения социальной и политической неэффективными. Речь идет о сильной власти рабочего класса как основной гарантии эффективного общественного развития, обеспечивающего социалистическую модель строительства общества.

Требования свободы личности и должной частоты желательных форм партиципации разных социальных групп и слоев решаются в духе классического требования демократии как власти народа, с учетом естественных лимитов возможностей народа и ответственности политической управляющей деятельности. Идея самоуправления должна исходить из конкретного анализа отправных пунктов (предпосылок) и структуры демократии и демократизационных процессов. Лишь в таком случае политическое применение его обеспечивает эффективное социальное развитие.

Summary

Miloslav Formánek: Comments on the Dialectics of Democracy

The Marxist-Leninist interpretation of democracy and democratization processes (development of democratic forms of political life) markedly differs from the abstract and apologetical non-Marxist political science. It is a fact that, in the past years, many publicists and social scientists proceeded rather from the weak points, from the regressive and conservative tendencies in the bourgeois politicalology, than from more objective, socially and politically critical tendencies.

Besides the personal and cultural dimensions and limits, the problem of democracy has its natural social, class, economical and political dimensions and limits. It may be rationally considered only in the context of the social class structure as a product of the effect of the contradiction between participation and government. Both the demands of absolute participation and the demands of a strong government are abstract, socially and politically ineffective. It is the strong rule of the working class that represents a decisive guarantee of an effective social development which ensures the socialist type of building up society.

The postulates of the liberty of the personality and of the necessary frequency of the desirable forms of participation applied by various social groups and strata are solved in the spirit of the classical postulate of democracy as the government by the people with respect to the natural limits of the people's possibilities and the responsibility of political managerial activities. The idea of self-government must proceed from a concrete analysis of the starting-points (pre-conditions) and the structure of democracy and of the democratization processes. It is only in such a case that its political application guarantees an effective social development.

Historické předpoklady

Americká sociologie vojenství je mladou společenskovědní disciplínou. Nemá ani zvlášť pozoruhodnou historii, ani vlastní teoretické zdroje. Její vznik je spojován s explozí empirických výzkumů za druhé světové války. Profil americké vojensko-sociologické produkce neodpovídá charakteru a intenzitě vojenskopolitické aktivity USA, zvláště přihlédneme-li k historickým dimenzím.

Američtí autoři někdy odůvodňují „zpoždění“ vojenské sociologie antimilitarismem společenských věd a institucionálními bariérami, kterými se polofeudální, konzervativní armáda tradičně bránila intervenci civilních, byť vědeckých autorit. Hlubší příčiny najdeme ve specifických sociálně ekonomických podmínkách vývoje americké společnosti.

Úspěšná ekonomická expanze dlouhou dobu vytvářela živnou půdu pro liberalismus, který byl až do poloviny 20. století v USA převládající ideologií. Kapitalistická industrializace však neprobíhala bez sociálních konfliktů a krizí, zejména v 80. a 90. letech minulého století. Sociologie, která od počátku plnila sociálně terapeutickou funkci, zákonitě obracela svou pozornost především k otázkám společenského vývoje. H. Speier právem zdůraznil, že objev sociální struktury v 19. století odvrátil pozornost sociologů od ozbrojeného násilí a místo ohrožení fyzické bezpečnosti se do popředí dostaly problémy ekonomické a právní jistoty.¹ Sociologie průmyslu, chudoby, sociálních konfliktů a meziskupinových vztahů musela předcházet vzniku sociologie vojenství.

Mimořádně příznivé podmínky v USA navíc způsobily, že po 150 let neměly Spojené státy na dosah vážnějšího nepřítele. Alexis de Tocqueville již v polovině minulého století postřehl, že Amerika má

zvláštní štěstí, protože nemá nebezpečné sousedy a k obraně jí stačí jen několik tisíc vojáků. Tato okolnost se projevila i v americké ústavě, podle které byla funkce obrany země svěřena milici. Armáda, která se zasloužila o vítězství v revoluční válce, byla téměř rozpuštěna a odsouzena ke geografické, politické, sociální i kulturní izolaci v uzavřených enklávách vojenských základů. V politických zápasech s konzervativními politiky usilujícími o vybudování velké, pravidelné armády měli vždy větší vyhlídky liberálové, kteří bojovali za zachování miličního systému v duchu usnesení kongresu z 2. 6. 1784:

„...stále armády jsou v době míru neslučitelné s principy republikánské vlády, nebezpečné pro svobodu lidu a všeobecně směřují k vytváření destruktivní mašinérie, která vede k nastolení despotismu.“²

Tato koncepce odpovídala i mentalitě lidových mas. Na americkém tržišti, v klimatu individuální honby za ziskem, se vojenské instituce s přísně formalizovanou strukturou jevily jako cizorodá tělesa ohrožující svobodu, demokracii, hospodářskou prosperitu i mír.

Američtí sociologové se na přelomu 19. a 20. století věnovali vojenské problematice jen okrajově. Zajímala je především válka jako specifická forma sociálního konfliktu. Konečnou podobu jejich úvah formovaly evropské vlivy, zvláště sociální darwinismus, psychologismus a evolucionismus. K nejatraktivnějším patřila optimistická konstrukce mírové industriální společnosti, jejíž počátky lze sledovat již u A. Fergusona a Saint-Simona a která vyvrcholila v sociologickém systému A. Comta a H. Spencera. Někteří autoři, jako např. W. G. Sumner a R. E. Park, se pokusili o umírněnou interpretaci sociálního darwinismu a integraci německé sociologie konfliktu, anglo-amerického empirismu a spencerovské evoluční teorie. S postupující

¹ Speier H., *Risk, Security and Modern Hero Worship*; v *Social Order and the Risk of War*, New York, G. W. Stewart, 1952.

² Cit. podle: Huntington S. P., *The Soldier and the State*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957, s. 144.

diferenciací věd se objevují i práce orientované psychologicky a antropologicky. Sociologie války se však vždy opírá spíše o abstraktní typologii. Armádní instituce jako specifická forma sociální organizace zatím stojí zcela mimo zájem společenských věd.

Ani katastrofická zkušenost první světové války nebyla natolik silným podnětem, aby vzbudila systematický zájem sociologické vědy. Armádní velení poskytl podporu především těm vědním oborům, které byly prakticky použitelné. Ke slovu

se dostala psychologie, jejíž poznatky bylo možno aplikovat při testování schopností a vloh amerických branců. Ani sociální důsledky první světové války (migrace černošského a venkovského obyvatelstva do měst, přesuny v ekonomické a kvalifikační struktuře i politické změny v mocenské struktuře USA) zatím neprobudily hlubší zájem sociologů. Jedinou výjimkou byl projekt „ekonomické a sociální historie světové války“ inspirovaný Carnegieho mírovou nadací.³

Tabulka 1: Přibližné početní stavy amerických ozbrojených sil v letech 1916-1968

1916	1918	1933	1939	1945	1948	1952	1960	1968
179 376	4 315 239	243 845	334 473	12 124 418	1 398 726	3 685 054	2 476 435	3 400 000

Zpracováno podle:

- K. Lang: *Technology and Career Management in the Military Establishment*; v M. Janowitz (vyd.): *The New Military*, cit.dílo, s. 42
- C. C. Moskos, Jr.: *The American Enlisted Man*, cit.dílo, s. 209

³ Carnegie Endowment for International Peace: *Summary of Organization and Work 1911-1941*, Washington, D. C., 1941.

K mobilizaci sociologie do služeb vojenských institucí bylo třeba mimořádně silného impulsu. Tím se stala druhá světová válka. Od čtyřicátých let tohoto století lze v americké historii zaznamenat novou etapu, která se vyznačuje:

- a) existencí několikamiliónové, stále armády, která se stala trvalým elementem sociální struktury USA a hluboce ovlivňuje společenský vývoj v zemi (tab. 1);
- b) existencí permanentních, velkých vojenských základů v zámorí, na nichž žije trvale 30—35 % všech příslušníků amerických ozbrojených sil (tab. 2).

Vojenská otázka se i ve Spojených státech stala integrální součástí otázky so-

ciální. V americké literatuře lze pozorovat snahu ospravedlňovat tuto změnu přírozenými důsledky druhé světové války a studené války. Ve skutečnosti však jde o prostou kontinuitu amerického expanzionismu, tentokrát na vyšší kvantitativní úrovni.

Na počátku 19. století neměl americký kapitál ještě důvody k dobývání kolonií, protože vlastní území poskytovalo dostatečný prostor pro rozšířenou reprodukci. Přesto již tehdy hledal trhy, pozice a opěrné body, zvláště na Dálném východě. Přejít na cestu imperialistického vývoje a ekonomické obtíže koncem 19. století byly již podnětem k otevřené expanzi. Za zády

Tabulka 2: Geografické rozmístění amerických ozbrojených sil v lednu 1968

	Geografická oblast	Počet příslušníků ozbrojených sil	Celkem
Západní polokoule a Atlantik	Karibská a Latinská Amerika Panama Kanada Island a Grónsko	30 000 10 000 5 000 5 000	50 000
Evropa	NSR Velká Británie Španělsko Ostatní Evropa 6. flotila (Středomoří)	230 000 25 000 10 000 35 000 30 000	330 000
Blízký Východ	Turecko Severní Afrika	15 000 15 000	30 000
Dálný Východ	Vietnam Jižní Korea Okinava Thajsko Japonsko Filipiny Tajvan Guam Ostatní Asie 7. flotila (Pacifik)	480 000 55 000 45 000 40 000 40 000 30 000 15 000 15 000 15 000 85 000	820 000
Celkem mimo území USA			1,230 000
Na území USA			2,170 000
Americké ozbrojené síly celkem			3,400 000

společnosti oddané demokratickým ideálům dokázali již tehdy američtí politikové ocenit vojenskou sílu. V roce 1854 obsadilo americké námořnictvo několik japonských ostrovů a přístav Napu, v roce 1864 bombardovaly válečné lodi USA japonský přístav Simonosaki, v roce 1871 korejskou pevnost Kanhua. Za španělsko-americké války obsazují americká vojska Filipíny, v roce 1900 vstupují do Číny. V roce 1902 okupují oblast Panamy a část Kolumbie. V letech 1906—1909 přichází na řadu Kuba, 1916—1924 Dominikánská republika, 1922—1923 Nicaragua, 1915—1934 Haiti. V roce 1908 demonstruje americké válečné loďstvo svou sílu u břehů Japonska a Číny a konečně v letech 1918—1920 se 8000 Američanů účastní protisovětské intervence v Rusku a v letech 1918—1923 zřizují Spojené státy vojenské základny v poraženém Německu. Pro americký lid bylo odhalení tohoto nebezpečného vývoje, který započal již před 100 lety, o to obtížnější, že až do druhé světové války stačily americkým imperialistickým kruhům k realizaci expanzionistických zájmů početné nevelké ozbrojené síly.

V předvečer druhé světové války se situace podstatně změnila. Americká vláda si byla vědoma toho, že blížící se válečný konflikt dosáhne netušených rozměrů a že Spojené státy budou potřebovat velkou, moderní armádu. Proto již v červnu 1941 provedla částečnou mobilizaci a zvýšila počet ozbrojených sil na 1,600.000 mužů. Přízrak budoucí války a s ní spjatých sociálních konfliktů probudil i zájem spolenčenskovědních kruhů. V *The American Journal of Sociology*, č. 3 (1941) byl poprvé publikován větší soubor studií o morálních a ideologických aspektech bojové činnosti vojsk. Sociologie, která v této době již překonala své spekulativní stadium a měla značné metodologické zkušenosti z průzkumu trhu a veřejného mínění, byla již s to nabídnout armádním autoritám aplikovatelné techniky empirického výzkumu důležitých oblastí života vojenské instituce.

⁴ *Studies in Social Psychology in World War II*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press: I. sv.: Stouffer S. A., Suchman E. A., De Vinney L. C., Star S. A., Williams, Jr. R. M., *The American Soldier; Adjustment During Army Life*, 1949. — II. sv.: Stouffer S. A., Lumsdaine A. A., Lumsdaine M. H., Williams, Jr. R. M., Smith M. B., Janis I. L., Star S. A., Cottrell, Jr. L. S.: *The American Soldier; Combat and Its Aftermaths*, 1949. — III. sv.: Hovland C. I., Lumsdaine A. A., Sheffield F. D.: *Experiments on Mass Communication*, 1950. — IV. sv.: Stouffer S. A., Guttman L., Suchman E. A.,

Institucionální základna vojensko-sociologického výzkumu v USA

Několik měsíců před přepadením Pearl Harboru byl při oddělení informací a výchovy americké armády zřízen výzkumný odbor, mezi jehož zaměstnanci a spolupracovníky se objevily i známé osobnosti americké empirické sociologie, jako S. A. Stouffer, R. Likert, L. Guttman, P. F. Lazarsfeld a další. Od prosince 1941 do srpna 1945 uskutečnila tato instituce 195 výzkumných akcí, při nichž bylo dotazováno přes 500 000 vojáků. Výzkumný odbor zpracoval přes 300 zpráv pro příslušné armádní instituce. Nejčastěji používanou metodou byl systematický výzkum reprezentativního vzorku respondentů (nejčastěji 2000—3000 dotazovaných osob), přičemž nebyly výjimkou případy, kdy bylo dotazováno 10 000—23 000 vojáků. V letech 1949—1950, po sekundární analýze dat získaných na frontách druhé světové války, se objevilo na trhu monumentální dílo americké empirické sociologie *Sociálně psychologické výzkumy za II. světové války*.⁴ Současně v r. 1950 vydávají dva ze spolupracovníků S. A. Stouffera, R. K. Merton a P. F. Lazarsfeld, sborník statí *Kontinuity společenského výzkumu; studie o předmětu a metodách Amerického vojáka*⁵, jehož cílem bylo posunout rovinu analýzy na vyšší stupeň a přispět i ke zklidnění vlny kriticismu, která se v odborné veřejnosti proti *Sociálně psychologickým výzkumům* zvedla.

V ozbrojených silách sloužila řada sociologů a psychologů, kteří v roce 1946 publikovali své poznatky ve vlastním čísle Amerického sociologického časopisu.⁶ I mezi těmito autory najdeme známá jména, jako G. C. Homans, A. B. Hollingshead, R. C. Stone, A. Rose a další. K významným publikacím z období druhé světové války patří i práce E. A. Shilsa a M. Janowitze, *Soudržnost a dezintegrace wehrmachtu za II. světové války*,⁷ která se opírala o výzkum zajatých příslušníků nacistické armády a sehrála vý-

Lazarsfeld P. F., Star S. A., Clausen J. A.: *Measurement and Prediction*, 1950.

⁵ Merton R. K., Lazarsfeld P. F. (vyd.), *Continuities in Social Research; Studies in the Scope and Method of The American Soldier*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1950.

⁶ *The American Journal of Sociology*, March 1946, vol. LI, No. 5.

⁷ Shils E. A., Janowitz M., *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II*, Public Opinion Quarterly, 12, 1948, s. 280—311.

znamnou roli při studiu primárních vojenských skupin.

Těsně po válce zájem sociologů o vojenskou problematiku poněkud ochabl. Avšak pokračující vojensko-politická aktivita USA a postupná militarizace americké společnosti brzy pomohly překonat vzájemnou nedůvěru vojenských a univerzitních kruhů. Od r. 1947 postupně vznikají při ministerstvu obrany i u jednotlivých druhů vojsk vědecko-výzkumné základny, které spolupracují i s polovojenskými organizacemi, jako je The Rand Corporation, Special Operations Research Office, i s vědeckými nadacemi. Koncem padesátých let se stále častěji objevují i požadavky vládních a legislativních orgánů USA na výzkum specifických otázek vojenské politiky. Jsou zřizovány týmy, v kterých pracují sociologové z amerických universit. Americká sociologická společnost i další vědecko-výzkumné korporace přejímají patronát nad rozvojem sociologie vojenství s tím, že tento vědní obor může být užitečný nejen pro armádu, ale i pro testování obecné sociologie a sociologických metod a technik. V roce 1960 dochází k ustavení Meziuniverzitního semináře při chicagské universitě, který si vytyčuje tyto hlavní úkoly:

- a) hodnotit vojenskoso sociologické výzkumy,
- b) podněcovat zájem vědeckých pracovníků o účast na těchto výzkumech,
- c) získávat absolventy univerzit pro obor sociologie vojenství,
- d) orientovat dizertační práce k vojenskoso sociologické problematice.
- e) poskytovat podporu osobám, které se zabývají sociologií vojenství,
- f) pomáhat při zpracování společenskovědních učebních pomůcek potřebných k výuce na vojenských akademiích, v kursech záložních důstojníků i na civilních univerzitách.

Integrace zájmů armádních, pedagogických a vědecko-výzkumných pracovišť se projevila ve zvýšení počtu i kvality vojenskoso sociologických studií, přičemž z několika set prací vystupují do popředí

především díla několika autorů, která profilují zaměření vojenskoso sociologické výzkumné koncepce.⁸ Rozvoj vojenskoso sociologického výzkumu v USA je produktem imperativů vyplývajících z momentálních potřeb americké vojenské politiky, konkrétní sociální objednávky i individuálního zájmu a erudice.

Druhá světová válka, válka v Koreji a zavedení všeobecné branné povinnosti orientovaly pozornost především k psychosociálním aspektům adaptace jedince ve vojenském prostředí. Vzhledem k stále trvajícím sociálním konfliktům uvnitř ozbrojených sil se průběžně zaměřoval zájem sociologů i ke strukturálním a funkcionálním otázkám vojenské organizace, zvláště od druhé poloviny padesátých let. V posledním desetiletí se dostávají do popředí problémy postavení armády ve společnosti, což zřejmě souvisí s postupující militarizací americké společnosti.

Rozvoj vojenskoso sociologického výzkumu není tedy produktem subjektivní vůle společenské vědy, ale je diktován potřebami americké společnosti řešit krizové a konfliktní jevy vojenského systému a vojenské politiky. Americká armáda nikdy nesplňovala představy o moderní, společensky angažované armádě, vyznačující se vysokým stupněm odpovědnosti a harmonickými sociálními vztahy. Naopak, i za druhé světové války musil S. A. Stouffer na základě empirických poznatků konstatovat nedostatek pozitivních bojových motivací:

„Průměrný americký voják neměl dostatek jasných, dobře formulovaných idejí a koncepcí, které by válku situovaly do souvislostí, v nichž by měla smysl a které by jí vtiskly ještě jiný význam než uznání nezbytnosti sebeobranu a nutnosti ukončit nepřijemnou práci a dostat se domů tak rychle, jak jen bylo možno...

...z řady důvodů neposkytuje postoj vojáků, zvláště k mnoha tradičním praktikám armádního života, příliš pěkný obraz.“⁹

Chování amerických vojáků za druhé světové války skutečně ukázalo příliš mno-

⁸ K nejvýznamnějším vojensko-sociologickým studiím z novějšího období patří: Janowitz M., *Sociology and the Military Establishment*, New York, Russell Sage Foundation, I. vyd. 1959, II. vyd. 1965. — Janowitz M., *The Professional Soldier*, The Free Press of Glencoe, 1960. — Lang K., *Military Sociology: A Trend Report and Bibliography*, Basil Blackwell, Oxford, 1965. — Huntington S. P., *The Soldier and the State*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957. —

Huntington S. P. (vyd.), *Changing Patterns of Military Politics*, The Free Press of Glencoe, 1962. — Janowitz M. (vyd.), *The New Military; Changing Patterns of Organization*, New York, Russell Sage Foundation, 1964. — Moskos C. C. Jr., *The American Enlisted Man*, New York, Russell Sage Foundation, 1970.

⁹ Stouffer S. A. a kol., *The American Soldier*, sv. II. cit. dílo, s. 593 a sv. I, cit. dílo, s. 4.

ho konfliktů nejen v jejich osobnostech, ale i v jejich sociálních rolích a v celkovém systému amerických ozbrojených sil. S. L. A. Marshall byl dalším z autorů, kteří nastavili zrcadlo americkému vojenskému systému,¹⁰ jehož principy se opíraly o názory osmnáctého století a který dával vojákům do rukou zbraně dvacátého století. Ostatně i obsáhla studie kolektivu autorů v čele s E. Ginzbergem *Nebojeschopný voják* z r. 1959¹¹ zpracovaná z podnětu prezidenta D. Eisenhowera, znovu potvrdila psychicko-morální slabost amerických ozbrojených sil za druhé světové války. Spojené státy musily za války z různých důvodů propustit z armády kolem 2,354.000 mužů, přičemž 500 000 z nich pro psycho-neurotický šok. Současně se vojenské operace v Evropě protahovaly mimo jiné i proto, že se americkému velení nedostávalo asi 15 divizí.

Korejská válka znamenala úplné fiasko sociálního systému amerických ozbrojených sil. Válka se stala profesionálním byznysem zbaveným jakýchkoli ušlechtilých motivací. V Koreji došlo k masové demoralizaci amerických ozbrojených sil, jak dokazují studie E. Kinkeada a A. D. Bidermana.¹² Americký voják zde neobstál ani jako bojovník, ani jako zajatec. Na frontě byl na pokraji zhroucení, nebyl schopen obětavosti a celkově se vyznačoval nízkou morálkou. V zajetí pak zcela ztrácel smysl pro vojenskou čest a disciplínu, každý třetí zajatec „kolaboroval“ s nepřítelem, každý sedmý se dopouštěl „těžké kolaborace“. Nikdo ze zajatých Američanů se nepokusil o útek. Americké výzkumy potvrzují, že tyto negativní jevy nebyly způsobeny brutalitou zajateckých táborů, ale inherentními rysy amerického občana v uniformě.

Zatím nejsou známy komplexní výsledky sociologických výzkumů z vietnamského bojiště. Dílčí informace však naznačují, že destrukce jakýchkoli pozitivních hodnot, známá z korejské války, se zde reprodukuje na vyšší úrovni, což je mimo jiné způsobeno krajně nepopulárním charakterem této agresivní války i masovou negativní odezvou na toto dobrodružství v americké veřejnosti.

Voják a armáda

Jestliže první cesta za poznáním amerického vojenského systému vedla k výzkumu postojů, veřejného mínění a adaptačních procesů, nešlo o náhodu. Kromě zmíněných obav z akceschopnosti vojsk zde působily i tyto faktory:

- a) neopozitivistická, subjektivně idealistická koncepce americké sociologie,
- b) zkušenosti získané při průzkumu trhu a veřejného mínění v třicátých letech,
- c) přitažlivé podněty americké mikrosociologie, zejména školy skupinové dynamiky, která poskytovala soubor poznatků o chování malých sociálních skupin,
- d) okolnost, že americká sociologie vojenskosti vznikala bezprostředně na „válečném poli“, kde se jevové stránky individuálního i skupinového chování jeví jako nejsnáze měřitelné prvky sociální reality.

S. A. Stouffer sám zdůrazňuje, že k hlavním teoretickým zdrojům v práci výzkumného odboru patřily:

1. dynamická psychologie, vycházející z klinického výzkumu deviantního chování,
2. teorie učení, která navazovala na původní Pavlovovy objevy o podmíněných reflexech a která se cestou laboratorních výzkumů konstituovala v kompaktní teorii odměn a trestů,
3. sociální antropologie, která se zabývala výzkumem plastičnosti lidského organismu a přinesla cenné poznatky o vztazích lidského chování ke specifickým hodnotám daného sociokulturního prostředí,
4. sociologie, která výzkumný odbor inspirovala především svými poznatky ze skupinového chování, sociální stratifikace a mobility a zejména svou koncepcí sociálních rolí.

Tyto okolnosti současně vysvětlují, proč S. A. Stouffer rezignoval na analýzu hlubších sociálních procesů, strukturálních a ekologických faktorů a proč jeho dílo je spíše sociologií vojáka než sociologií armády.

Výzkumný odbor se věnoval především výzkumu adaptace civilisty ve vojenském prostředí a výzkumu jeho bojových moti-

¹⁰ Marshall S. L. A., *Men Against Fire*, William Morrow et Co., New York, 1947.

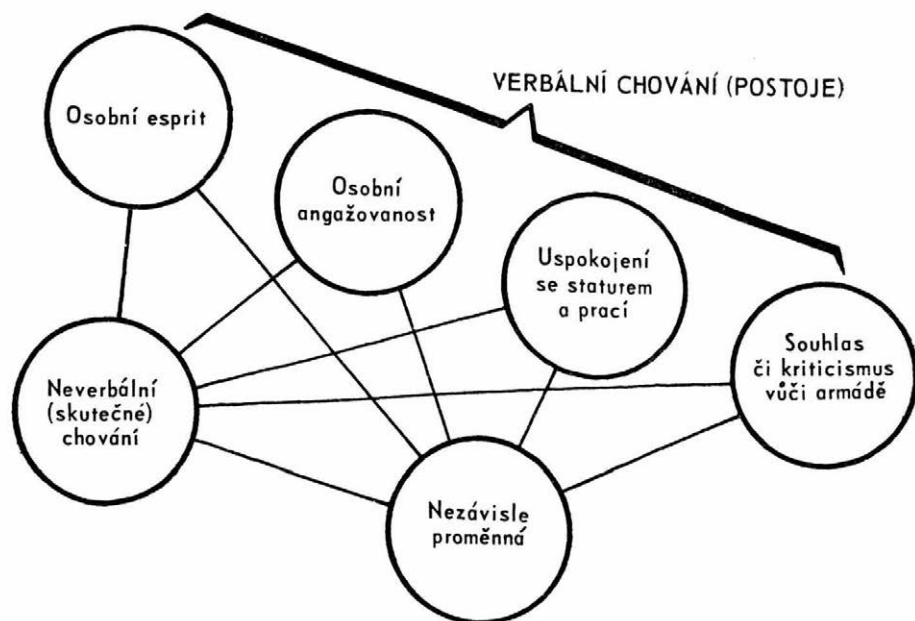
¹¹ Ginzberg E. a kol., *The Ineffective Soldier*, Columbia University Press, New York, 1959.

¹² Kinkead E., *In Every War But One*, New York, 1959, Biderman A. D., *March To Calumny*, New York, 1963.

vací. Na těchto faktorech se pokoušel řešit i složitější a odvozené problémy, jak to dokazují přehledy o sociální stratifikaci, sociální mobilitě, rasové otázce, experimenty s prostředky masové komunikace i pokusy o vědeckou predikci chování vojsk v různých bojových situacích. Výzkum měl i svůj politický význam, zejména tam, kde se dotýkal postojů k válečné politice USA, ke spojencům a k nepříteli.

Výzkumy, prováděné s neobyčejnou metodologickou důkladností, pomohly odhalit difference mezi jednotlivými kategoriemi vojáků, příčiny jejich averze vůči armádnímu autoritativnímu systému, některé významné problémy sociální mobility, vztah k technikám sociální kontroly i statutární a mocenské bariéry, které rozdělovaly důstojníky a mužstvo na dvě oddělené sociální kasty.

Tabulka 3: Schéma výzkumného modelu postojů vztahujících se k adaptaci vojáka

Zpracováno podle:

S. A. Stouffer a kol.: *The American Soldier*, sv. I., cit. dílo, s. 210

Tým S. A. Stouffera používal výzkumného modelu (tabulka 3), který při konečné interpretaci výsledků pomocí korelací v podstatě umožňoval postihnout jak poznávací, tak i emocionální a behaviorální složku postoje (i když nepracoval s příliš přesnou definicí „postoje“). Vedle verbálního chování (postojů) bylo zkoumáno i neverbální chování a jednotlivé faktory uváděny do souvislosti s nezávisle proměnnou, kterou většinou tvořilo vzdělání, věk, délka a charakter dosavadní vojenské služby, rodinný status apod. Teoretickým základem tohoto modelu byla skupinová koncepce morálky, chápáná jako produkt skupinového chování, verbálního i neverbálního, směřujícího ke korporativnímu úsilí k dosažení určitého společného cíle.

Při experimentech s prostředky masové komunikace, zvláště s filmovým seriálem *Za co bojujeme*, byl prokázán pozitivní vliv filmu na obohacení faktografických znalostí vojensko-politické situace v Evropě, nepotvrdila se však hypotéza, že by film měl podstatný vliv na politické postoje vojáků a jejich bojové motivace.

Výzkumy S. A. Stouffera pomohly identifikovat i řadu proměnných, které působily na chování vojáků přímo na bojišti. Z analýzy postojů a mínění se zrodil první komplexní psychologický portrét bojové činnosti jako extrémní stressové situace. V době války se výzkumný odbor zcela orientoval na rychlé poskytování informací armádnímu velení, což někdy bylo i na úkor kvality. Při poválečném zpracování empirických údajů bylo zkušeno z te-

rénního sběru informací využito k precizaci sociologických metod a technik. Patří sem především upřesnění výzkumného schématu postojů a mínění, aplikace interpretativní proměnné, rozlišení marginálního a parciálního typu interpretace výsledků, definování interpretace, explanace a specifikace výsledků apod. K teorii empirického výzkumu podstatně přispěla Guttmanova koncepce kumulativních stupnic, Suchmanova skalogramová technika a teorie výzkumu intenzitního komponentu postojů a Lazarsfeldova teorie latentních struktur. Tyto zkušenosti rozšířily sociologickou výzbroj sloužící k verifikaci zjištěných výsledků. Později se staly armádní výzkumy i podnětem k prohloubení teorie referenčních skupin (R. K. Merton) a orientovaly sociologický výzkum k problematice formální a neformální struktury ozbrojených sil.

S. A. Stouffer se s většinou svých spolupracovníků zařadil mezi přední reprezentanty neopozitivismu lundbergovského typu. To dokazuje i jeho vlastní teoretické krédo:

- „1. Společenská věda potřebuje teorie alespoň omezené platnosti, které lze operacionálně formulovat tak, aby byla možná verifikace, z které by bylo možno úspěšně odvozovat predikce nových specifických problémů.
2. Takové teorie vyžadují, aby objekty výzkumu byly izolovány a přesně popsány, nejlépe měřením.
3. Jakmile identifikujeme proměnné, musí být test adekvátnosti teorie ve srovnání s alternativními teoriemi rigorózní, nejraději prokazatelný kontrolovaným experimentem, či dokonce opakovatelný.“¹³

Pro pracovníky výzkumného odboru byla typická neochota zabývat se hlubšími sociálními procesy, rozvíjet teorii vojenské organizace, nechuť akceptovat pro svou „čistou“ vědu jakoukoli filosofii. Hlavním požadavkem byla operacionalizace všech pojmů, kategorií i hypotéz a snaha abstrahovat od všeho, co je „nepozorovatelné“ a naopak akcentovat jevy, které je možno měřit pomocí matematicko-statistických modelů. Tak se často za tabulkami a grafy *Sociálně psychologických*

výzkumů ztrácí komplexnost a proměnlivost společenských jevů, společenské jevy se redukují na jevy přírodní a člověk jako subjekt společenského vývoje přestává existovat. Extrémní neopozitivistická koncepce týmu S. A. Stouffera dala zbraně i do rukou početné řady kritiků, kteří autorům vytýkají, že jejich objevy ve skutečnosti neodhalily, proč Američané bojovali tak dobře, jak bojovali (H. Speier), proč Američané mohli vůbec vyhrát tolik bitev s tak nízkou morálkou (C. W. Mills). R. S. Lynd kritizuje zvláště eklektickou teoretickou orientaci S. A. Stouffera a někteří publicisté se především pozastavují nad tím, jak statistické metody vyhánějí amerického člověka z dějin a ponechávají jej v bezútěšném statistickém vakuu (A. M. Schlesinger).

Neopozitivistická koncepce týmu S. A. Stouffera patří k stinným stránkám jinak významného činu amerických vědců, kteří za druhé světové války položili základy k systematickému sociologickému výzkumu vojáka a jeho sociálního prostředí. Přispívá mimo jiné i k tomu, že obrovské, monumentální dílo empirické sociologie — *Americký voják* — se brzy zařadilo k archívním dokumentům, jež vzbuzují na nejvyšší zájem vojenských historiků.

Stoufferovy výzkumy představily amerického občana v uniformě jako vojáka nepolitického, jako pasivní objekt válečné mašinerie, který nedisponuje ani silnou vírou ve spravedlnost válečných cílů, ani se nevyznačuje smyslem pro osobní angažovanost. Současně však upozornily na faktor, který za jistých okolností může vysvětlit bojeschopnost vojsk i tam, kde se nedostává individuálních motivací. Tímto faktorem jsou primární vojenské skupiny. Po druhé světové válce došlo v americké sociologii vojenství přímo k horečnatému studiu malých vojenských skupin. Sociologové, žurnalisté i psychiatři objevují, že hlavní silou v boji je přítomnost kamaráda (S. L. A. Marshall), že lidé spíše bojují za někoho než proti někomu (R. R. Grinker, J. P. Spiegel), že mužstvo si zákonitě vytváří neformální „podzemí“ pro svou sebeobranu (A. Rose).

„Jako v případě jiných sociálních organizací je nezbytné vstoupit za formální strukturu do říše emocionálních a interpersonálních vztahů, abychom viděli, jak

¹³ Stouffer S. A. a kol., *The American Soldier*, sv. I. 4t. dílo, s. 51.

armáda opravdu funguje,¹⁴ upozorňuje neznámý autor v r. 1946. E. A. Shils a M. Janowitz v již citované práci o nacistickém wehrmachtu přímo definují schopnost vojáka k odporu jako „funkci jeho bezprostřední primární skupiny, čtyři nebo družstva zabránit sociální dezintegraci“.

Tato, do značné míry módní vlna způsobila, že až do poloviny padesátých let byl výzkum vojenské instituce pro mnohé autory synonymem výzkumu primárních skupin. Armáda se stala téměř přirozenou laboratoří a atraktivním objektem zájmu. Skupinová struktura byla zkoumána takřka v klinických podmínkách, avšak ne vždy bez simplifikací, impresionismu i vědecké nekázně. V tomto období byly měřeny osobnostní faktory ovlivňující sociální soudržnost, vlivy konkrétního sociálního prostředí, v kterém skupina žije i vlivy pramenící z konkrétní sociální situace. Ve výzkumech se angažovaly desítky autorů, mezi nimi E. A. Shils, M. Janowitz, P. L. Berkman, R. W. Little a další. Vojenskopsychologický výzkum se tak postupně vymaňoval ze zajetí deskriptivního empirismu a stereotypních anket a dotazníků a orientoval se na některé hlubší sociální vazby, struktury a funkce, i když zatím v mikrostrukturálních dimenzích. Tato etapa vojenskopsychologického výzkumu přispěla k identifikaci některých významných faktorů, které ovlivňují sociální soudržnost primárních skupin, jako je např. charakter bojové činnosti, význam bojového poslání, typ vojenské organizace, způsob nahrazování ztrát, charakter bojové techniky, činnost velitelů malých jednotek a homogenita vojenského prostředí.

K zvlášť podnětným patřily studie, které se zabývaly funkcemi a rolami primárních skupin v systému formální vojenské organizace. E. A. Shils a R. W. Little prokázali, že ačkoli si primární vojenské skupiny vytvářejí vlastní protektivní standardy chování, projevují současně tendenci k integraci a ke splývání s institucionální armádní strukturou. Obecně vzato, mohou primární vojenské skupiny:

a) plnit funkci protiváhy vůči formální vojenské organizaci a vyznávat defenzivní, protektivní hodnotový systém;

- b) akceptovat cíle formální vojenské organizace, transformovat je ve spektru vlastních potřeb a přispívat k syntéze zájmů obou sociálních struktur;
- c) doplňovat a posilovat vliv formální vojenské struktury.

Empirické výzkumy pomohly odhalit i mechanismus vzniku, fungování i zániku primárních skupin a odhalily i limity očekávaného chování jednotlivců, které sankcionovala jak formální, tak i neformální vojenská struktura. Jedinci pohybující se za hranicemi těchto limitů („hrdinové“ a „ulejváci“) se dostávali na pozice sociálních izolantů a ohrožovali sociální soudržnost skupin.

Přes některé pokusy se však nepodařilo americkému sociologickému výzkumu uspokojivě vyřešit otázku interakce primárních vojenských skupin se sociálním systémem a hodnotovou orientací globální společnosti.

Americké vojenské velení i společenská věda měly zájem i na poznání dynamiky sociálních procesů v primárních vojenských skupinách za extrémní stressové situace. Při těchto výzkumech byla odhalena řada činitelů útočících na sociabilitu a sociometrický status primárních skupin. Avšak konečné poznatky, k nimž dospěl R. W. Little v Koreji a které byly v r. 1960 ověřovány při tzv. grónském experimentu, již předznamenávaly konec intenzivního zájmu o výzkum vojenské mikrostruktury. Ukázalo se, že primární skupiny v mezích situací rychle podléhají rozkladu a původní skupinová solidarita se mění v „zrntou“ strukturu pozůstávající z dyadických vazeb dvou osob. Lze předpokládat, že ani výzkumy prováděné ve Vietnamu nekladou tak velký důraz na význam primárních skupin, jako tomu bylo těsně po válce, kdy docházelo k extrémnímu zveličování jejich role. Primární skupiny byly pokládány za základní, ne-li jediné stavební kameny bojeschopnosti vojsk, přičemž docházelo k naprosté negaci civilních a celospolečenských hodnot, cílů formální vojenské organizace i individuálních pudů sebezáchovy. Z tohoto hlediska je přijatelnější nová koncepce, kterou ve své studii o americkém vojáku formuluje C. C. Moskos:

¹⁴ Anonymous: *Informal Social Organization in the Army*, v *The American Journal of Sociology*, March 1946, vol. LI, No. 5, s. 365.

„Bojová motivace vyvěrá ze spojení individuálního sebezájmu, primárně skupinových procesů a přesvědčení, které vojáci sdílejí. Ideologická a primárně skupinová explanace nejsou v rozporu.“¹⁵

Období, kdy v americké sociologii vojenství převládal zájem o mikrostrukturální problematiku, bylo neobyčejně plodné. Přineslo však současně příliš mnoho otazníků, na jejichž vyřešení americká sociologie dosud čeká. Absolutizace významu primárních skupin vedla k negaci konkrétně historických jevů a k podceňování makrostrukturální problematiky. Tato invaze psychologismu a behaviorismu do amerického vojenskociologického výzkumu byla vedle teoretických stimulů (tradice americké mikrosociologie) podporována i rozpaky nad nedostatkem etických a ideových hodnot, které by mohly výrazněji podpořit bojové motivace amerického vojáka. Empiricky prokázaný nedostatek pozitivních motivací za druhé světové války a morální bankrot v Koreji nutně inspirovaly velení i společenskou vědu k hledání náhradních mechanismů upevňování bojového ducha vojsk. Faktická existence primárních vojenských skupin byla jednou z variant řešení tohoto problému.

Armáda

Koncem padesátých let měla americká sociologie vojenství již k dispozici větší počet studií o dílčích otázkách života armádní instituce. Psychosociální orientace však poskytovala jen malý prostor pro analýzu krizových a konfliktních jevů ozbrojených sil jako sociálního systému. Vyrstl požadavek změny v zaměření vojenskociologického výzkumu směrem k hlubším strukturálním a funkcionálním aspektům vojenské organizace. Tuto změnu umožnily i dva podněty teoretického charakteru:

- a) poznatky, k nimž dospěla průmyslová sociologie při analýze sociálních struktur a rolí ve výrobním procesu a při výzkumu sociálních důsledků vědeckotechnické revoluce,
- b) vliv strukturálně funkcionalistické koncepce T. Parsonse, který za ohnisko sociologické vědy označil společenské instituce a jejich elementy.

Pod vlivem těchto poznatků přestává být armáda objektem pouhého „fotografování“ a stává se objektem systematické sociologické analýzy. Tato změna není výsledkem jednorázové teoretické intervence, ale je umožněna postupnou kumulací dílčích poznatků, z nichž postupně vyrostly obrysy sociologického portréту armádní instituce. V americké sociologii je možno rozlišit v podstatě trojí přístup k řešení tohoto úkolu:

1. Výzkumy komparativního typu, které se zaměřují na odhalení identických, či odlišných rysů vojenských a civilních organizací a svými závěry spíše přispívají k rozvoji sociologie organizace než k rozvoji sociologie vojenství. Avšak i pro tyto účely byla armáda přitažlivým objektem, neboť elementy formální organizace jsou v ní snáze pozorovatelné, zjevné a plně rozvinuté, zatímco v organizacích civilního typu mohou být latentní a méně vyhraněné.
2. Výzkumy, které se zaměřují na rozdíly mezi vojenskou organizací a civilními organizacemi a které jsou typické pro poválečné období a svým způsobem reagují na zavedení všeobecné branné povinnosti a těžkosti a strádání vojenské služby. Tato orientace, podobně jako u S. A. Stouffera, nutně vedla k zdůraznění jevových stránek vojenské donucovací struktury a k preferování procesů adaptace a socializace ve vojenském prostředí.
3. Výzkumy vycházející z předpokladu, že vojenská organizace je funkčně adaptovaným systémem řízeného násilí. Taková koncepce byla krokem vpřed, protože opouštěla rovinu formálního měření markantních znaků vojenské instituce a kladla otázky jejich funkční či disfunkční hodnoty.

Již S. A. Stouffer, i když se omezoval na jevové stránky vojenského života, zdůraznil, že „...osobní motivy a vztahy samy o sobě neurčují organizaci v boji... vyjádřeno jinak, nejlepším prediktorem bojového chování jednotlivce je prostý fakt jeho institucionální role: vědomí, že člověk je spíše voják než civilista.“¹⁶

Obdobně řada dalších sociologů již těsně po druhé světové válce zdůrazňuje klí-

¹⁵ Moskos C. C., Jr., *The American Enlisted Man*, cit. dílo, s. 135.

¹⁶Stouffer S. A. a kol., *The American Soldier*, sv. II., cit. dílo, s. 101.

čový význam institucionálních faktorů v boji. H. Speier volá po analýze pravidel a praktik, které ovládají život organizace, R. C. Stone zjišťuje, že i malá jednotka, letecká eskadra, je totálním sociálním systémem, H. Brotz a E. Wilson definují armádu jako společnost založenou na rozkazu, přísně stratifikovanou, soběstačnou a atomizovanou. Od konce války se objevují charakteristiky, které — jak lze sledovat i u C. H. Page, R. H. Turnera, H. Elvina — zařazují vojenskou organizaci do kategorie byrokratických organizací (ve smyslu Maxe Webera, K. Mannheima i T. Parsonse). Nechybí ani hlasy akceptující Goffmanovu koncepci „totálních institucí“.

Nejdůležitějším úkolem však nebylo podat úplnou definici armádní organizace, ale postihnout hluboké sociální procesy, které bylo možno pozorovat v armádní organizaci zvláště v padesátých letech. Tyto procesy byly vyvolány řadou objektivních faktorů:

1. trvalým růstem početních stavů amerických ozbrojených sil,
2. sociálními vlivy, které vstupovaly do vojenského organismu s každým novým brancem a projevovaly se v přezíravém postoji k formální autoritě, v očekávání jednání „rovného s rovným“ a respektování kvalifikace a výkonu,
3. důsledky vědeckotechnické revoluce ve vojenství, spjatými se zaváděním nových systémů bojové techniky vyžadujících kvalifikovaný, manažerský typ řízení,
4. vlivy vojenskostrategickými, které vyplývaly z charakteru nukleární války i z americké vojenskostrategické koncepce atomového zastrasování.

Při řešení těchto otázek se střetávaly v podstatě dva rozdílné přístupy: Prvý spočíval v obraně tradičních představ o armádě jako polofeudální organizaci s rysy zcela neslučitelnými s jakoukoli civilní institucí. Hlavním argumentem zastánců této koncepce byly funkční aspekty bojové situace, které byly zvláště patrné v bojových a pohotovostních jednotkách a které vyžadovaly přísnou, centralizovanou, hierarchickou strukturu. Zdá se, že i strategie omezených válek zastávaná J. F. Kennedym posilovala pozice této sociologické teorie. Druhý přístup spočíval v hypotéze,

že v důsledku uvedených sociálních a technologických přeměn dochází ke konvergenci vojenských a civilních struktur.

Iniciátorem tohoto směru v americkém vojenskociologickém myšlení byl M. Janowitz, který koncem padesátých let formuloval pět hypotéz, v jejichž světle se klasický model vojenské byrokracie stává anachronismem.¹⁷ Podle M. Janowitze dosáhla éra institucionální diferenciace ozbrojených sil v 19. století svého limitu a nastává epocha splývání civilních a vojenských struktur. Důsledky tohoto procesu se projevují:

- a) ve změně vojenské autority založené na dominanci v autoritu opírající se o skupinový konsensus a přesvědčení,
- b) ve stírání kvalifikačních rozdílů mezi vojáky a civilisty v důsledku stále rostoucí potřeby takových odborností, které mají svůj protějšek ve výrobní sféře,
- c) ve změnách rekruční základny velitelského sboru, která se z úzké, relativně výše postavené sociální vrstvy mění v širokou, společensky reprezentativnější základnu,
- d) v nových typech životní dráhy vojáků z povolání,
- e) ve stoupajícím významu politických aspektů vojenské aktivity.

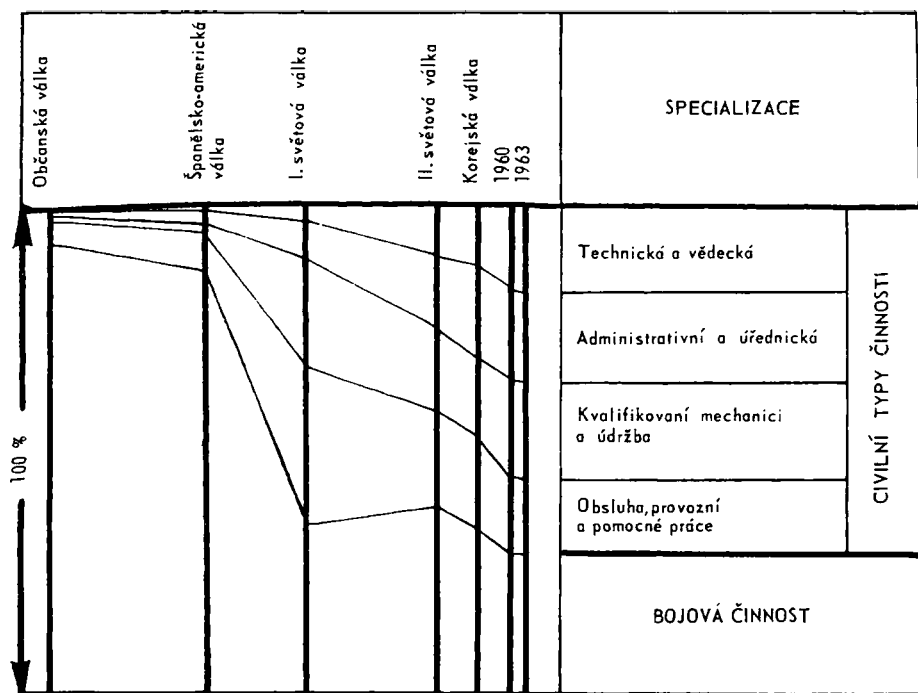
M. Janowitz opřel své úvahy o analýzu velkého množství sociologických studií z minulého období. Výchozím momentem pro něho byla analýza změn ve struktuře vojenských činností (tab. 4). Svým pojetím analýzy armádní instituce dlouhodobě ovlivnil zaměření vojenskociologického výzkumu, přestože nejnovější údaje naznačují, že konvergence vojenských a civilních struktur dosáhla již koncem padesátých let svého maxima.

Změny ve struktuře vojenských činností vedou k pronikavým změnám v sociální struktuře armádní organizace. Dochází k inflaci speciálních technických a štábních funkcí. Tradiční vertikální linie velitelské autority se mění a síť velitelských vztahů, která dříve měla klasický tvar pyramidy, se přibližuje tvaru broušeného diamantu. Tradiční autorita je oslabována nezbytnou účastí expertů v procesu rozhodování. Celý proces vyvolává inflaci vojenských hod-

¹⁷ Viz Janowitz M., *Changing Patterns of Organizational Authority: The Military Establishment*, Adm. Science Quarterly, vol. 3., March, 1959, 473–493;

a dále *Sociology and the Military Establishment* (cit. dílo) a *The Professional Soldier* (cit. dílo).

Tabulka 4: Odborná specializace mužstva armády USA od občanské války do roku 1963

Zpracováno podle:

a) M. Janowitz: *Sociology and the Military Establishment*, cit. dílo, s. 31

b) C. C. Moskos, Jr.: *The American Enlisted Man*, cit. dílo, s. 202

ností, zejména na středních stupních velitelské hierarchie. Vertikální výkon autority ustupuje do pozadí a je nahrazován kooperací a výměnou činností. Tyto změny hluboce zasahují i do oblasti prestiže a statutárních vztahů. Vedle formálních komunikačních kanálů vzniká neformální komunikační síť, která je pro svou rychlost a přesnost akceptována i nadřízenou autoritou. Technologické změny navíc volají i po nové koncepci kázně, neboť v soudobé válce stoupá závislost organizace na iniciativě jednotlivců a malých vojenských skupin. Tyto hluboké sociální procesy se prosazují jen v boji s vojenským tradicionalismem a konzervatismem, vedou k vleklým konfliktům sociálních rolí, které destruktivně působí na totální systém armádní instituce.

„V období fantastických přeměn stojí vojenské velení tváří v tvář téměř nepřetržité organizační krizi.“¹⁸

Zaujetí M. Janowitz a dalších sociologů pro radikální společenské přeměny armád-

ní organizace vedlo u jiných autorů k zdůraznění skutečnosti, že vliv techniky na sociální organizaci má své limity a armáda zejména pro svou bojovou funkci, element válečného heroismu, iracionální tradice a sentimenty trvale musí odolávat změnám ohrožujícím podstatu její organizační efektivity.

Diskuse kolem této otázky pokračuje ve formě dílčích monografických studií zabývajících se různými stránkami života vojenské instituce. Sociologický výzkum zastihuje v této etapě vojenskou organizaci v pohybu hlubokých sociálních přeměn a konfliktů, jejichž důsledky nelze dohlédnout. V tom je bezesporu přínos systemologického přístupu k výzkumu armádní instituce. Současně tato etapa výzkumu přináší i regresivní stránky strukturálně funkcionalistické koncepce, především zdůrazňováním kontinuity daného sociálního systému, apologetikou sociálního statu quo a hledáním univerzálních scientistních zákonitostí vývoje moderních ozbrojených

¹⁸ Janowitz M., *Sociology and the Military Establishment*, cit. dílo, s. 24.

sil. Sociologie se sice již dostala do makrostrukturálních dimenzí vojenského systému, avšak pro teleologické zaujetí a pro neochotu akceptovat závislost vojenských struktur na dané společenskoeconomické formaci zbývá z bohaté sítě sociálních vztahů pouze technologicko-funkční skelet. A tak pouze tam, kde sociologové sahají k analýze objektivních, materiálních procesů, odhalují dialektické vztahy uvnitř daného systému a akceptují i historicko-genetickou metodu, lze sledovat teoreticko-metodologické přednosti tohoto institucionalistického pojetí vojenskociologického výzkumu.

Armáda a společnost

Vztahy armády a společnosti patří k nejfrekvencovanějším objektům vojenskociologického výzkumu v šedesátých letech. Zahrnují pestrou škálu problémů, počínaje výzkumem rekručních systémů a konče studiemi o funkcích vojenských režimů v zemích třetího světa. Z metodologického hlediska lze akceptovat typologii K. Langa, který rozlišuje:

- a) funkcionální integraci armády a společnosti, která zahrnuje tu rovinu sociálních vztahů, které odhalují funkční závislost ozbrojených sil jako jednoho z elementů sociálního systému na jiných elementech a na společnosti jako celku,
- b) normativní integraci, která zdůrazňuje vztahy mezi normami a činností jednotlivých elementů sociálního systému a umožňuje určit stupeň harmonie, disharmonie, deviaci či integrace ve vztazích armády a společnosti.

„Bojeschopnost armády (definovaná z hlediska organizačních rolí) jistě není klíčem k vojenské moci společnosti. V dějinách a bezesporu i dnes je pravděpodobně rozhodující úroveň techniky spolu se schopností mobilizovat, udržovat a mít ve stavu pohotovosti odpovídající bojovou sílu a zdroje, ať již při výchozích úvahách respektujeme jejich potenciální užitečnost či nikoliv... Způsob, jakým se bojová síla a ostatní zdroje zabezpečují a rozdělují mezi oba sektory, může být chápán jako širší

systém, v kterém jsou ozbrojené síly funkčně integrovány.“¹⁹

Z tohoto hlediska jsou také vojenské systémy chápány jako „úplná soustava opatření, jejichž prostřednictvím se mobilizují bojové síly i zdroje pro eventuální použití násilí, přičemž tato soustava může být pokládána za systém funkčně integrovaný ve společnosti jako celku.“²⁰

V této rovině výzkumu zajímají sociologii především sociální mechanismy rekrutace a výběru vojsk, sociální stratifikace, diferenciací funkcí mezi vojenským a civilním personálem a zpětný vliv těchto faktorů na společnost. Vedle prací opírajících se o empirická data dochází v této oblasti v některých případech i k sociologické abstrakci, jako je tomu u M. D. Felda,²¹ který dělí vojenské systémy podle více méně formalistických hledisek na:

- a) systémy založené na dominanci (systémy vnitřní a vnější dominance),
- b) systémy založené na rovnosti (uzavřené, otevřené nebo ideologické).

V empirickém pojetí převládá analýza konkrétních typů vojenských systémů, jako např. praetoriánského státu, státu občansko-vojenského a systému „národ ve zbraň“ (D. C. Rapoport) nebo fungování systémů povinné vojenské služby, dobrovolnických, miličních a smíšených systémů.

Značná pozornost je věnována prestiži vojenského povolání a vojenské služby v očích americké veřejnosti. Výzkumy z Cornell University z r. 1952 prokázaly, že 83 % z 2975 studentů zaujímá negativní postoj k praktikám amerického vojenského systému. Gallupovy výzkumy z r. 1955 odhalily velmi nízkou prestiž vojenského povolání, které je hodnoceno níže než tradiční civilní profese. Národní středisko pro výzkum veřejného mínění provedlo v letech 1947 a 1963 reprezentativní výzkum prestiže 90 povolání. V obou případech poddůstojník s hodností desátníka je situován na počátku poslední třetiny povolání s nejnižší prestiží, důstojník v hodnosti kapitána uzavírá první třetinu povolání s nejvyšší prestiží.

Klesající prestiž vojenské služby povzbuzuje i zájem armádního velení o sociologické výzkumy rekruční politiky, která

¹⁹ Lang K., *Military Sociology*, cit. dílo, s. 13.

²⁰ Lang K., *Military Sociology: A Preliminary Report on a Bibliographical Survey*, Conference on Armed Forces and Society, London, Sept. 14th, 15th and 16th, 1967, cyklostyl. výtisk, s. 2.

²¹ Feld M. D., *A Typology of Military Organization* v Public Policy, vyd. Friedrich C. J. a Harris S. E., Harvard School of Public Administration, 1955, s. 3–40.

trpí hlubokými vnitřními konflikty. Rekrutační systém je sám o sobě raritou, neboť umožňuje asi 30 způsobů, jak „splnit“ vojenskou povinnost. Vzhledem k postupující profesionalizaci a stoupajícím nákladům spojených s výcvikem specialistů hledají americké ozbrojené síly za pomoci sociologického výzkumu i různé pobídkové systémy, které by umožnily účinně dosáhnout cíle s minimálními náklady.

Do této sféry výzkumu patří i výzkumy personalistiky, charakteru a řízení vojenské kariéry, sociálního a důchodového zabezpečení. apod. Problematika vojenských systémů je navíc komplikována i rostoucími kvalifikačními požadavky a ubýváním méně rozvinutých geografických oblastí, které tradičně byly rezervou bojové síly.

Z hlediska civilní společnosti je neméně závažným činitelem vliv demobilizovaných nebo propuštěných vojáků v sociální struktuře Spojených států. V roce 1969 měly USA 26,000.000 válečných veteránů. Od r. 1946 do r. 1970 strávilo přes 7,000.000 Američanů část svého života na vojenských základnách v zámoří (nepočítaje v to Koreu a Vietnam). Nejzávažnější problém však naznačil A. D. Biderman, který se dlouhodobě zabýval sociologickou problematikou penzionovaných vojáků z povolání. Bude-li vývoj pokračovat tak rychle jako dosud, budou mít USA v roce 1979 přes 1,000.000 civilistů, kteří ztrávili ve vojenských stejnokrojích 20–25 let svého života. Tato skutečnost nastoluje nejen tíživou otázku důchodového zabezpečení, ale i problém tzv. druhé životní kariéry, a souvisí s celkovým trendem stále stoupajícího vlivu vojáků v hospodářském, politickém i kulturním životě USA.

Vztahy armády a společnosti v „normativní“ rovině jsou sledovány ze dvou hledisek:

- a) z hlediska „normální“ účasti ve společenském a politickém systému,
- b) z hlediska násilných intervencí ozbrojených sil v politice.

S. P. Huntington, který se zabývá těmito problémy i teoreticky, chápe vztah armády a společnosti jako „systém složený ze vzájemně závislých komponentů“. K hlavním komponentům patří:

- a) formální, strukturální pozice vojenských institucí ve vládě,
- b) neformální role a vlivy vojenských skupin ve společnosti,
- c) charakter ideologie vojenských i nevojenských skupin.

Interakce těchto elementů kmitá kolem equilibria, momentu rovnováhy autority, vlivu a ideologie vojenských a civilních skupin. Podle autora je cílem vojenské bezpečnostní politiky:

„vytvořit na institucionální úrovni takový systém vztahů armády a společnosti, který by maximalizoval vojenskou bezpečnost při minimálním obětování ostatních hodnot.“²²

Optimálního řešení lze dosáhnout neustálým vyrovnáváním moci a postojů vojenských a civilních skupin, neboť vojenské systémy se konstituují na průsečíku a) funkcionálního imperativu, který vyplývá z ohrožení národní bezpečnosti a b) společnostního imperativu, který je produktem sociálních sil, ideologií a institucí dominujících v americké společnosti. Tato aplikace „parsonsovského“ schématu ve vojenství funguje i jako metodologický princip empirických výzkumů, kde se v popředí objevuje především problematika tzv. civilní kontroly nad ozbrojenými silami a militarizace americké společnosti.

Obavy z rostoucího vlivu militaristů vedly H. D. Lasswella již v roce 1937 k formulování politologické hypotézy „kasárenského státu“.²³ Jeho teoretická konstrukce, k níž se později několikrát vrátil, je reakcí liberála na znepokojivý růst vlivu vojenských elit v sociální struktuře. Je svéráznou aplikací spencerismu v podmínkách nové bojové techniky. „Kasárenský stát“ představuje takový typ koalice, ve které se vojenské skupiny přímo, či nepřímo podílejí na předem nepředpokládané politické a administrativní moci a ohrožují společnost svým autoritativním, centralizovaným despotismem.

Rostoucí vliv mocenských skupin disponujících dříve nepředstavitelnými prostředky donucení ostatně vzbuzoval pozornost i řady dalších autorů, především C. W. Millse:

²² Huntington S. P., *The Soldier and the State*, cit. dílo, s. 2.

²³ Viz: Lasswell H. D., a) *Sino-Japanese Crisis: The Garrison State versus Civilian State*, China Quarterly, XI, 1937, s. 643–649; b) *The Garrison*

State, v *The American Journal of Sociology*, vol. XLVI, No. 4, 1941, s. 455–468; c) *The Garrison State Hypothesis Today* v Huntington S. P. (vyd.): *Changing Patterns of Military Politics*, cit. dílo, s. 51–69.

„Nikdy předtím tak málo lidí nečinilo tak osudová rozhodnutí pro tak mnoho lidí, kteří sami jsou tak bezmocní. Diktátorství je pouze jedním projevem této skutečnosti. Masové armády po celém světě jsou jejím živoucím ztělesněním... Moc je impersonálním příznakem: ti, kdož se jí chápou, znají jen její techniky, ale ne konce.“²⁴

I když tito autoři ignorují třídní podmíněnost ozbrojeného násilí a jeho konkrétní historické role v dějinách a chápou násilí jako „prvotní hřích“ a absolutní zdroj zla, obrazejí pozornost ke krizovým oblastem společenského vývoje. Situace je ještě nebezpečnější tam (a k tomuto názoru dospěl C. W. Mills v *Mocenské elitě*), kde vojáci nejsou pouhým nástrojem impersonální moci, ale sami se derou k moci nebo alespoň usilují o adekvátní podíl na tvorbě rozhodnutí. Taková je americká skutečnost v druhé polovině dvacátého století, jak dokazují i empirické údaje shromážděné C. W. Millsem, M. Janowitzem, S. P. Huntingtonem a dalšími autory. Ve světle amerického „vojensko-průmyslového komplexu“, vojenského pojetí skutečnosti, se pak i Huntingtonovy subjektivistické konstrukce o ideálním, „rovnovážném“ uspořádání vztahů mezi prezidentem USA, ministrem obrany, kongresem a sborem náčelníků štábů stávají pseudovědeckou fikcí.

Podle údajů J. J. Corsona a J. P. Harrise²⁵ kontrolovalo americké ministerstvo války do roku 1940 zhruba 400.000 osob. V r. 1962 bylo ministerstvu obrany přímo podřízeno 3.750.000 osob, k nimž je nutno přičíst dalších 8.500.000 lidí pracujících v institucích zabezpečujících americké ozbrojené síly a 8–10 miliónů dalších občanů, kteří se dostali do nepřímé závislosti na vojenské politice USA. Vojenská exekutiva prolíná prostřednictvím svých dvanácti hlavních institucí celým ekonomickým, politickým i kulturním životem země. Stále větší počet vojáků vstupuje do zaměstnaneckých vztahů k výrobním, politickým i vzdělávacím organizacím. Nad Spojenými státy se vznáší přízrak militarismu, jehož nositeli nejsou jen vojáci, ale i „civilní militaristé“, jak na toto nebezpečí upozornil již před válkou A. Vagts i M. Janowitz.

M. Janowitz rozlišuje 4 základní typy uspořádání vztahů armády a společnosti:

- aristokratický model, typický pro západoevropské státy před zánikem feudalismu,
- demokratický model, v kterém jsou civilní a vojenské struktury ostře odděleny,
- totalitní model, spočívající na subjektivní, ideologické formě civilní kontroly a
- model kasárenského státu.

Tato formalistická typologie, která zdůrazňuje jevové stránky vztahů armády a společnosti a odmítá třídní determinanty ozbrojeného násilí, má jen omezenou gnoseologickou platnost. Přesto ve spojení s výsledky empirických výzkumů ospravedlňuje závěr, že americká společnost spíše vstříc „kasárenskému státu“, zvláště je-li tento vývoj podporován takovými politologickými koncepcemi, jaké předkládá S. P. Huntington:

„Podle dějinného vývoje byly ctnosti West Pointu nectnostmi USA a zlozvyky armády ctnostmi Ameriky. Avšak dnes se může Amerika více naučit od West Pointu než West Point od Ameriky. Na vojácích, obráncích pořádku spočívá velká odpovědnost. Největší službou, kterou mohou prokázat, je, aby zůstali věrni sami sobě, sloužili mlčenlivě a statečně jako praví vojáci. Jestliže se zřeknou vojenského ducha, zničí nejprve sami sebe a potom i svůj národ. Dovolí-li civilisté vojákům, aby zůstali věrni vojenskému standardu, mohou národy nalézt samy spásu a bezpečí tím, že přijmou tyto zásady vojenského standardu za své.“²⁶

Spojené státy nemají podle výsledků své vlastní sociologické vědy na vybranou mnoho variant. Buď Janowitzovu koncepci splývání civilních a vojenských struktur, která by koneckonců vedla k přeměně amerických ozbrojených sil v profesionální armádu „strážního typu“. Nebo postupující integraci zájmů velkoburžoazie, politických a vojenských skupin, tedy další upevňování „vojensko-industriálního komplexu“, jehož výsledkem by bylo akceptování vojenských principů jako základního opěrného sloupu existence americké společnosti.

²⁴ Mills C. W., *The Social Role of the Intellectual* v Horowitz I. L. (vyd.): *Power, Politics and People*, New York, 1962, s. 295.

²⁵ Corson J., Harris J. P., *Public Administration*

in *Modern Society*, Mc Graw-Hill, New York, 1963.

²⁶ Huntington S. P., *The Soldier and the State*, cit. dílo, s. 466–467.

O budoucnosti však nerozhodnou teoretické konstrukce vědy, ale objektivní společensko-ekonomické procesy v USA a ve světě spolu s aktivním bojem lidových mas proti militarismu, imperialistické expanzi a válce.

Z tohoto hlediska je nutno označit za realistické především ty ojedinělé hlasy amerických sociologů, kteří si jako C. C. Moskos, Jr. uvědomují dilemata americké budoucnosti:

„Je třeba důrazně podtrhnout, že stojím v totální opozici vůči národní politice, která vede k americkému dobrodružství v zámoří. Z jakéhokoli hlediska – morálního, fyzického, pragmatického nebo symbolického – americká intervence ve Vietnamu nemá nic společného se svědomím a je neospravedlnitelná... místo odsuzování vojáků v uniformě, měli by se předmětem našeho kritického zájmu stát civilní militaristé, kteří podněcují oheň antikomunismu... Válka ve Vietnamu je poslední intervencí Spojených států proti sociální revoluci. Naše národní zájmy, tak jak byly definovány, nás již dovedly k intervencím proti sociálním revolucím v Guatemale, v Íránu, na Kubě, v Dominikánské republice, právě tak jako ve Vietnamu. Je nutno podrobit kritice sociální systém, který plodí takovou kontrarevoluční koncepci národního zájmu.“²⁷

Celkový pohled na sociologický výzkum vztahů armády a společnosti v USA potvrzuje, že sociologie je zde vystavena většímu riziku mystifikace a subjektivismu než v předchozích oblastech. Makrostrukturální oblast ztěžuje aplikaci exaktních výzkumných metod, výzkum má před sebou složitější síť obtížněji identifikovatelných vztahů a nezbytný interdisciplinární přístup k těmto komplexním sociálním jevům otevírá snáze prostor nejen pro eklekticismus, ale i scientismus a formalismus. Výzkum vztahů armády a společnosti je navíc natolik citlivou otázkou politiky, a v tom smyslu i politické moci, že lze jen ztěžii eliminovat politické a ideologické intervence. Celkový sociologický portrét vztahů armády a společnosti v USA poskytuje řadu cenných empirických poznatků. Ve svém komplexu však zatím nedává adekvátní odpověď na osudovou otázku dalšího vývoje americké společnosti.

Předmět a funkce sociologie vojenství v USA

Americká sociologie vojenství disponuje rozsáhlým souborem poznatků. Netvoří však ucelený teoretický systém. V ovzduší amerického pragmatismu ani problematika předmětu vojenskociologického výzkumu příliš neznepokojuje jednotlivé autory. Za třicet let výzkumné činnosti se vyhranily určité obrysy, které tvoří referenční rámec sociologie vojenství:

- a) sociologie vojáka,
- b) sociologie vojenského povolání,
- c) sociologie vojenského systému,
- d) sociologie vojenské organizace,
- e) sociologie vztahů armády a společnosti,
- f) sociologie války.

Obecně je předmět sociologie vojenství chápán v širokém slova smyslu jako „soubor všech struktur a situací, v kterých použití organizovaného násilí nebo ozbrojených sil vystupuje jako prvotní faktor. buď jako předpoklad nebo překážka k dosažení určitého společenského cíle“ (K. Lang). Sociologie vojenství je pokládána za aplikovanou disciplínu jako kterýkoli jiný obor sociologie.

V povědomí amerických sociologů vystupuje tento vědní obor především v podobě „čisté“, neutrální vědy. Základní filosofii se stává požadavek „objektivity“.

S. P. Huntington deklaruje tento princip i pomocí tautologické definice sociologické teorie:

„Jedním z měřítek teorie je stupeň, na jakém je teorie s to zvládnout a vysvětlit všechna relevantní fakta. Jiným a důležitějším měřítkem je stupeň, na jakém je teorie schopna zvládnout a vysvětlit tato fakta lépe než jiná teorie.“²⁸

Stejně tak M. Janowitz zdůrazňuje objektivistickou koncepci vojenskociologického výzkumu:

„Sociologie vojenských institucí byla a je zahalena otázkou hodnot, zvláště hodnot sociologa. Základním předpokladem, kterým se řídím ve své práci je, že výzkum vojenských institucí musí být předmětem vědecké analýzy; aby se stal předmětem vědecké analýzy, musíme k výzkumu přistupovat na realistické základně. Bylo nezbytné usilovat o odstranění zkomolenin,

²⁷ Moskos C. C., Jr. *The American Enlisted Man*, cit. dílo, s. 184.

²⁸ Huntington S. P., *The Soldier and the State*, cit. dílo, (předmluva).

které pramení ze skrytých, i když explicitních jednostranností nebo z nátlaku politických cílů. Sociologie vojenství se stane významným počinem jedině tehdy, budou-li vědci schopni projektovat sami sebe do institucionálního života armády.²⁹

Avšak celkový obraz americké sociologie vojenství vypovídá spíše o silných vazbách vědecko-výzkumných pracovišť k mocenským a armádním autoritám než o vědecké autonomii.

S. A. Stouffer byl první, kdo se dostal do palby kritiky právě pro byrokratické, účelové zaměření své výzkumné činnosti. Humanisticky orientovaní sociologové a publicisté projeví obavy nad tím, že jeho výzkumy se mohou změnit ze služby občanům v demokracii ve službu těm, kteří kontrolují americkou společnost (A. M. Lee). R. S. Lynd se rovněž pozastavuje nad sociální funkcí vojenskociologického výzkumu:

„Tyto svazky ilustrují (týká se publ. *Americký voják* — pozn. aut.) jak je věda obratně využívána k výběru a řízení lidí pro účely, které nevyplývají z jejich vlastních záměrů... jak přeměnit ustrašené rekruty v neurvalé vojáky, kteří mají vybojovat válku, vedenou pro cíle, kterým nerozumějí.“³⁰

C. W. Mills dokazuje na příkladu S. A. Stouffera, jak je „možné administrativně použít společenského výzkumu, aniž bychom se zabývali problémy společenské vědy“.

Byrokratizace vědy a její vstup do zaměstnaneckého poměru k hospodářským, politickým a v Stoufferově případě i k vojenským institucím znepokojovaly zastánce akademické svobody již ve třicátých a čtyřicátých letech. Není tajemstvím, že již činnost armádního výzkumného odboru za druhé světové války sloužila k formulování zcela konkrétních sociotechnických opatření — ke zpracování demobilizačních plánů, k přípravě návrhů vojenských zákonů, k formování zahraniční politiky USA a pomáhala velitelům amerických ozbrojených sil i v jejich praktické činnosti. S. A. Stouffer si sám toto dilema uvědomoval: „Jako vedoucí profesionálního štábu jsem vždy stál tváří v tvář dilematu.

Abych pomohl armádě nebo pomohl „prodat“ výzkum armádě, musel jsem se především nejvíce zaměřovat na to, co se žádalo a co bylo prodejné. Když jsem usiloval o dlouhodobé výzkumy, podstupoval jsem riziko, že budu podezírán z pokusů využívat situace pro společenskou vědu a v některých případech jsem byl podrobován cenzuře ze strany nadřízených. Když jsme kooptovali naše nejlepší teoretiky pro vedení operativních průzkumů, které po praktické i politické stránce měly velkou faktickou důležitost, setkávali jsme se s odporem těchto teoretiků, protože tyto průzkumy pro ně znamenaly frustraci. Nervy byly často napjaté na obou stranách.“³¹

Po 25 letech, které uplynuly od té doby, se zdá, že tyto problémy již nikoho nevzrušují. Převaha sociotechnické funkce vojenskociologického výzkumu se stala nezvratnou skutečností a prostor pro specifické zájmy základního vědeckého výzkumu zbývá pouze na okraj vědeckovýzkumného úsilí. V této sociální roli se americká sociologie vojenství nemůže zbavit odpovědnosti za svůj podíl na budování válečné mašinerie a na formování vojensko-politických a strategických koncepcí Spojených států. Hledají-li někteří autoři východisko v koncepci „čisté“ vědy a věří-li v sociologii nezávislou na hodnotovém systému americké společnosti a její třídní struktuře, jde o iluze postrádající jakékoli racionální zdůvodnění. Cesta není v scientismu, ale ve spojení s těmi proudy americké angažované sociologie, které vyjadřují zájmy progresivních sil americké společnosti.

Резюме

Йозеф Грабе: Социологические исследования в вооруженных силах США

Американская социология военного дела вплоть до второй мировой войны отставала от военно-политической активности США. Специфические социально-экономические и географические условия были причиной того, что ни военная экспансия, ни участие в первой мировой войне не привели к более глубокому интересу к социологическому исследованию вооруженного насилия. Только в течение второй мировой войны были созданы социальные

²⁹ Janowitz M., (vyd.), *The New Military*, cit. dílo, s. 8.

³⁰ Lynd R. S., *The Science of Inhuman Relations*, New Republic, 27. 8. 1949, cit. podle Mills C. W.: *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press, 1959, s. 115.

³¹ Stouffer S. A., *Some Afterthoughts of a Contributor to the American Soldier* v Merton R. K., Lazarsfeld P. F.: *Continuities in Social Research*, cit. dílo, s. 201.

в институциональные условия для экстенсивного развития социологии военного дела.

Исследовательский отдел армии под руководством С. А. Стауффа занимался в первой очереди адаптацией солдат и их боевым поведением. Неопозитивистская теоретическая концепция не дала возможности обнаружить более глубокие социальные процессы военной институции, но все-таки она способствовала приобретению широкого комплекса эмпирических знаний и совершенствованию методов и техник социологического исследования. В связи со сведениями разных авторов, полученными в течение войны в Корее, стала на первом плане военного исследования основная проблема: отсутствие положительных, благородных боевых мотиваций у американского солдата.

В послевоенное время интерес социологов сосредоточился на исследовании микроструктуры армии. Динамика первичных групп, их функции и роли считались часто основным конститутивным фактором военной эффективности. Этот плодородный период психологизма и бихевиоризма привел к подробным знаниям неформальной структуры вооруженных сил, но он не дал возможность указать знания в связи с социальной системой военной институции и глобального общества.

Влияние структурно-функциональной школы и до того времени приобретенные знания сделали возможным в конце пятидесятых годов подойти к систематическому анализу армии как социальной организации. Концепция М. Джановица, исходящая из анализа технологических и социальных изменений американских вооруженных сил, содействовала обнаружению серьезных социальных конфликтов и кризисных явлений современной военной институции и вызвала интерес к монографическому исследованию отдельных областей военной формальной структуры и военной профессии. Несмотря на положительные результаты, этот период несет знаки регрессивной стороны функционализма, сциентизма и универсализма; он отказывается от анализа классовых и социально-экономических детерминантов вооруженного насилия.

Эта теоретическая ограниченность выступает на первый план особенно при обследовании положения армии в обществе в шестидесятых годах. С одной стороны социологи обращают внимание на функциональную интеграцию армии и общества (проблемы военной системы), с другой стороны на нормативную интеграцию, которая заводит их в область политологического изучения интеракции военных и гражданских учреждений. Для американской общественной науки представляют большое значение в первой очереди эмпирические сведения, обнаруживающие милитаризацию общества. Теоретические конструкции Х. Д. Ласвела, С. П. Хантингтона и М. Пновича из-за своего субъективно-идеалистического и формалистского характера не дают, как правило, соответствующего ответа на роковой вопрос о дальнейшем развитии американского общества. Наоборот, некоторые из них являются прямой аналогией военного духа США.

Американская социология военного дела не составляет цельную теоретическую систему. Она является прикладной социологической дисциплиной, охватывающей широкие референционные рамки структур и ситуаций, в пределах которых ангажируется вооруженное насилие. Иллюзии о «чистой науке» заводят многих авторов на подвожде камин объективизма. На самом деле американское военно-социологическое исследование припадает с самого начала участие в строительстве американской военной машины и в концепции военной политики. Будущее американской социологии не состоит в «сциентизме», но в связи с ангажированной общественной наукой, выражающей интересы прогрессивных слоев американского общества.

Summary

Josef Hrabě: Sociological Research in the USA Armed Forces

Until World War II, the American military sociology lagged behind the military-political activity of the USA. Due to the specific socio-economic and geographic conditions, both the military expansiveness and the participation in World War I failed to excite greater interest in the sociological research into armed violence. It was as late as World War II that the social and institutional conditions for an extensive development of military sociology took their rise.

S. A. Stouffer's Army Research Branch dealt particularly with the adjustment of the soldiers and with their fighting behaviour. The neo-positivistic theoretical conception did not contribute to the discovery of deeper social processes taking place in the military institution; nevertheless, it helped acquire an extensive collection of empirical findings and improve the methods and techniques of sociological research. Together with the findings of other authors concerned especially with the Korean war, the war researches placed to the fore the key problem: the lack of positive, noble military motivations on the part of the American soldier.

In the post-war period, the sociologists' interest was focused on the research into the micro-structure of the Army. The dynamics of primary groups, their functions and roles were often considered to be the basic constitutive factor of military efficiency. This fertile period of psychology and behaviourism led to a detailed knowledge of the informal structure of the armed forces but did not provide the possibility of establishing connections between the findings and the social system of the military institution and the global society.

At the end of the fifties, the influence of the structurally functionalistic school and the previous findings provided the possibility to start with the systematic analysis of the army as a social organization. M. Janowitz' conception based on the analysis of the technological and social transformation of the American armed forces contributed to the

discovery of significant social conflicts and critical phenomena of the modern military institution and also inspired the interest in the monographic research into partial areas of the formal military structure and the military profession. In spite of positive results, this period is stigmatized by the regressive aspect of functionalism, scientism, universalism and by resigning the analysis of class and socio-economic determinants of armed violence.

This theoretical limitation has come to the fore especially in the sixties on the occasion of the research into the status of the army in society. On the one hand, the sociologists are concerned with the functional integration of the army and society (problem of military system) and, on the other hand, with the normative integration leading them to political studies of the interactions between military and civil institutions. It is the empirical findings revealing the militarization of the society that are of a special significance for the American social science. As a rule,

H. D. Lasswell's, S. P. Huntington's and M. Janowitz' theoretical constructions, owing to their subjectively idealistic and formalistic character, do not offer an adequate answer to the question as to the further development of the American society. On the contrary, some of them represent a direct apology of the military service prevailing in the USA.

The American military sociology does not form any complete theoretical system. It is an applied sociological discipline covering a broad reference frame of structures and situations involving armed violence. The illusions of a "pure" science lead many authors to the reefs of objectivism. In reality, the American military-sociological research has participated, since its beginning, in the construction of the American war machinery and in drafting the military policy. The future of the American military sociology lies not in scientism but in its close connection with the involved social science expressing the interests of the progressive forces of the American society.

Modrý test — nástroj kriminologické prognózy

MIROSLAV VEVERKA

I. Problematika kriminologické prognózy

Míra účinného zasahování do sociální reality je závislá na schopnosti předvídat. Každý člověk se musí dnes a denně pokoušet o pohledy do budoucnosti, odhadovat, jak se za určitých podmínek budou chovat jeho partneři a podle těchto odhadů volit plány svého vlastního chování. Správný odhad chování druhého a předvídaní jeho pravděpodobné reakce na určitou situaci může např. zabránit konfliktu, nesprávný odhad může naopak konflikt vyvolat.

Prognóza kolektivního chování společenských skupin a vrstev má pro život společnosti snad ještě větší význam, než je tomu v životě jedince. Intuice a subjektivní odhad na podkladě zkušenosti, s nimiž při tvorbě svých plánů chování vystačí jedinec, jsou ovšem slabou základnou pro odhad chování lidských skupin a vrstev. Zprostředkovanost informací a jejich ohromný rozsah brání v případě kolektivního chování tomu, aby se uplatnila lidská intuice alespoň na tom stupni spolehlivosti a platnosti jako při prognóze individuálního chování.

Pokusy o uvědomělé, či neuvědomělé předvídaní individuálního i kolektivního chování jsou staré jako lidstvo samo. Avšak teprve ve dvacátém století se objevuje snaha o systematický a vědecký přístup k tomuto dávnému problému. Úspěchy volebních předpovědí, jakož i prognózy populačních a ekonomických trendů ilustrují pokrok v předvídaní kolektivního chování. Pokud jde o předpovědi individuálního chování, bylo dosaženo zřetelných úspěchů v předvídaní prospěchu ve škole a úspěchu v povolání. První slibné výsledky byly získány i v oblasti prognózy adaptace v manželství a prognózy trestné činnosti. Na vědecké predikci lidského chování není nic tajemného. Je pouze třeba uspořádat data vycházející z lidské zkušenosti do stálých a spolehli-

vých kategorií a využít jich k pravděpodobnostním soudům.

Problematiku kriminologické prognózy, která je předmětem této stati, je třeba chápat v kontextu širšího světového trendu predikce individuálního i kolektivního chování.

Soudci i ostatní pracovníci kriminalistické fronty se snažili vědomě, či nevědomě předvídat budoucí chování delikventa již od té doby, kdy v trestním právu převládlo nápravné a preventivní pojetí funkce trestu nad původní funkcí represivní. Ale teprve v r. 1928, resp. 1929 se objevily první pokusy o prediktivní techniky, které jsou spojeny se jmény E. W. Burgesse a manželů Sh. a E. Glueckových. Uplynulých čtyřicet let přineslo celou řadu více nebo méně úspěšných pokusů o předvídaní delikventního chování, z nichž většina je orientována na předpověď recidivy u pachatelů propouštěných z výkonu trestu. Také v socialistických zemích je v posledních letech věnována zvýšená pozornost kriminologické prognóze. V Polsku byly již ukončeny první úspěšné výzkumy [17]. Značný zájem o problematiku kriminologické prognózy se projevuje v SSSR [7; 12; 14; 18; 19; 20 aj.].

Zakrzewski [25], který přehledně uvádí dosavadní výzkumy, rozlišuje tři hlavní typy kriminologických prognóz: 1. intuitivní; 2. analyticko-subjektivní; 3. výpočetní (v literatuře též nazývanou statistickou, matematickou, objektivní apod.).

V *intuitivní prognóze* delikventního chování mají hlavní slovo dostatečně nedefinované kategorie, jako je např. osobní dojem, a metodicky nespecifikovaný způsob, jímž se dochází k závěrům. V praktickém životě je aplikován zejména sociálními pracovníky, v domovech výchovy mládeže a v nápravně výchovných ústavech, kde je podkladem různých osobních posudků. *Analyticko-subjektivní prognóza* vyplývá z rozboru a zhodnocení dílčích údajů, při nichž hodnotící využívá svých

odborných vědomostí a poznatků vědy. Do určité míry se ovšem i zde uplatňuje intuice, je však pouze jedním z četných činitelů posuzovacího procesu. Příkladem může být posudek psychiatra nebo rozsudek dobře kvalifikovaného soudce. *Výpočetní prognóza* naproti tomu spočívá ve vyčíslení stupně pravděpodobnosti příštího delikventního chování jedince a svou specifikovanou a jednoznačnou metodikou je do značné míry nezávislá na osobě hodnotitele.

Různé typy výpočetních prognóz trestné činnosti jsou založeny na stejném myšlenkovém postupu. U zkoumaného jedince se nejprve zjišťuje přítomnost, či nepřítomnost určitých kritických znaků. Zjištěným znakům je přisouzena váha úměrná jejich souvislosti s trestnou činností. Ze součtu těchto vah se zjistí tzv. hrubé skóre. Přitom musí být k dispozici tabulka hrubých skóre pro měřenou populaci. Hrubé skóre zkoumaného jedince se vyhledá v uvedené tabulce a z tabulky se vyčte stupeň pravděpodobnosti delikventního chování.

Podle metody, již byly získány váhy pro jednotlivé kritické znaky a tabulka hrubých skóre, lze rozeznávat dva druhy výpočetních prognóz: 1. intuitivně vážené; 2. statisticky vážené. *Intuitivně vážené* postupy využívají odborných zkušeností autorů nebo nenáročných statistických šetření a používají málo diferencovaných vah, zpravidla v podobě několika celých čísel. *Statisticky vážené* postupy naproti tomu odvozují jemně diferencované váhy zcela empiricky z kriminologických výzkumů na podkladě postupů matematické statistiky. Do první kategorie patří řada psychologických testů použitých v pokusech o kriminalologickou prognózu, jakož i prediktivní techniky Burgesse, Freye, Gercka, Schiedta a dalších. Do druhé kategorie lze zařadit známé tabulky Glueckových [24]. Je zřejmé, že lepší predikční výsledky lze očekávat od postupů statisticky vážených. Jejich širšímu uplatnění však v minulosti bránil velký rozsah výpočetních prací, kterých je zapotřebí jak při vývoji těchto technik, tak při jejich masové aplikaci.

Skupina odborníků ČSLA, v níž spolu s autorem této stati pracovali JUDr. Václav Šedivý, MUDr. Zdeněk Heinzl, PhDr. Naďa Janoušková a ing. Vladimír Klimeš,

se pokusila o řešení tohoto problému za širokého využití samočinného počítače.

II. Vývoj Modrého testu

Problematika kriminologické prognózy byla pracovním týmem řešena v širším rámci výzkumu trestné činnosti a hrubé nekázně v armádě, o němž referujeme na jiném místě [23].

Uvedme nejprve základní myšlenku, s níž jsme přistupovali k projektování celého výzkumu. Předpokládali jsme, že podobně jako chování vůbec, i trestná činnost a další kázeňsky postižované formy nekonformního chování v armádě jsou výslednicí dvou rozsáhlých skupin faktorů, které se navzájem podmiňují a ovlivňují. Jsou to:

1. *Faktory vnitřní (endogenní)*, spočívající v psychice, v osobnosti jedince. Jsou víceméně dány jako relativně stabilizované znaky již před spácháním trestného činu.

2. *Faktory vnější (exogenní)*, dané aktuální situací a celkovým prostředím, v němž a pod jehož vlivem dochází ke spáchání trestného činu (tzv. situační proměnné).

Vlastní výzkum se pak pokoušel kvantifikovat jednak faktory osobnostní a faktory prostředí, jednak změřit kvalitu výsledného chování. Z takto kvantitativně vyjádřeného modelu byly potom samočinným počítačem izolovány faktory významné pro genezi trestné činnosti a současně byl zjišťován stupeň jejich závažnosti.

Projekt experimentu se opíral o jeden nezbytný předpoklad. Hned na začátku výzkumu bylo nutno s dostatečnou přesností změřit ony rysy osobnosti zkoumaných jedinců, které hypoteticky souvisejí s trestnou činností. Za tímto účelem jsme prostudovali zahraniční metody a techniky, které pro náš experiment přicházely v úvahu. Byly to především některé psychologické testy dotazníkového typu a některé pomůcky, speciálně konstruované k predikci delikvence.

Z psychologických testů nekriminologické povahy bylo relativně nejlepších výsledků dosaženo v analýze a prognóze delikvence pomocí Minnesotského dotazníku — MMPI [10]. Tento test dotazníkového typu je však příliš rozsáhlý a jen menší část z jeho 550 položek ukázala určitý vztah k trestné činnosti. Rovněž pomocí

Cattellova testu 16 P. F. byly zjištěny významné difference v osobnostním profilu normální a delikventní populace [4]. Tento test se pokouší v šestnácti navzájem nezávislých faktorech vyjádřit podstatnou část povahových rozdílů mezi lidmi. Již z tohoto důvodu byl pro naše účely pomůckou příliš obecnou. Na obecné a z kriminologického hlediska málo diferencované úrovni zůstává také Eysenckův dotazník MPI [6], konstatující u delikventní populace rozdíly v introverzi a extroverzi. Projektivní test Rorschachův, který v rukou specialisty může být dobrou diagnostickou pomůckou k diferenciaci některých delikventních typů [8] pak pro nás nebyl použitelný jednak pro zdlouhavé individuální snímání, jednak pro odborně náročnou a nedostatečně objektivní interpretaci. Společným nedostatkem všech uvedených pomůcek dále bylo, že dosud nebyly standardizovány na naši populaci a že tudíž nejsou pro nás jako exaktní měrný nástroj zatím dobře použitelné.

Z vysloveně kriminologických diagnostických pomůcek jsme se zaměřili především na ty, které jsou metodicky relativně nejlépe propracovány. Vedle již zmíněných predikčních tabulek manželů Glueckových to byla především Kvaraceova KD-škála [3, 79–80] a Haggerty-Olson-Wickmanovy BR-seznamy [2]. Neuspokojivé nebo vůbec chybějící údaje o reliabilitě a validitě uvedených pomůcek nás však varovaly před tím, založit tak rozsáhlý experiment pouze na nich.

Pokud jsme tedy chtěli zamýšlený výzkum vůbec realizovat, byli jsme postaveni před nutnost vyvinout nové, původní pomůcky k prognóze delikventního chování, samozřejmě při využití všech poznatků, které byly na tomto poli již shromážděny.

Z nejširšího hlediska je možný dvojí přístup ke zjišťování vnitřních faktorů příznačných pro delikventní dispozice — přímý a nepřímý. Přímá metoda spočívá ve zjišťování aktuálního profilu, v měření rysů osobnosti. Touto cestou směřuje použití uvedených psychologických testů.

Nepřímá metoda zachycuje profil osobnosti zprostředkovaně, přes kritické životní situace, jimiž byly delikventní sklonky vytvářeny nebo v nichž se manifestovaly. Jejím prototyp lze spatřovat v sociální predikční tabulce Glueckových. Tato

druhá metoda, vycházející z anamnézy, nezachycuje sice aktuální profil osobnosti tak přesně jako psychologický test, ale má jiné výhody. Dotaz na časově vzdálené a emocionálně již neutralizované kritické životní situace zpravidla nezraňuje respondenta tak, jako mnohé na současnost mířící otázky psychologického testu. Většina kritických situací je sama o sobě jasně definovatelná a bez obtíží identifikovatelná, takže jednoznačná odpověď zpravidla nečiní obtíže ani respondentu s nižším intelektem. Kritické životní situace ulpívají v paměti člověka dlouhou dobu a proto představují znaky s vysokou reliabilitou. Málo hodnotících momentů, skrytý význam těchto zprostředkovaných znaků a možnost jejich objektivního ověření v případech potřeby vyvažují nedostatky této nepřímé metody.

Z důvodů vzájemné kontroly jsme zvolili k měření endogenních faktorů obě zmíněné metody. První byla realizována v podobě Zeleného testu, druhá se stala náplní Modrého testu. O Zeleném testu bude pojednáno na jiném místě. Modrý test, který svou vnější podobou velmi připomíná běžný sociologický dotazník, je vlastním předmětem tohoto pojednání.

Test má podobu sešitu s deskami z modrého kartonu. Listy sešitu jsou postupně kráceny tak, že každý následující list je užší než list předchozí. Do kapsy na zadní desce sešitu se zasouvá vyměnitelná vložka pro vyznačování odpovědí. Vložka je současně formulářem pro přenos údajů na děrný štítek. Test v dnešní podobě obsahuje 46 otázek. Jeho znění je k dispozici v českém, slovenském a maďarském jazyce. Respondent odpovídá tím způsobem, že u každé otázky najde předtištěnou odpověď, která u něho platí, a její číslo zaškrtně na viditelné části vložky při pravém okraji sešitu. Po obrácení stránky se objeví nový sloupec vložky pro vyznačování dalších odpovědí. Je-li respondent s odpověďmi hotov, popsaná vložka se vyjme a předá se k vyděrování na děrný štítek. Do kapsy sešitu se zasune vložka čistá. Tím je test připraven k novému snímání. Tato úprava dotazníku vede ke značné úspoře papíru při masovém snímání testu.

Modrý test je v podstatě dotazníkem zaměřeným na sociální zázemí respondenta. Jeho otázky byly vybrány z několika

základních oblastí, charakterizujících sociální prostředí, v němž jedinec vyrůstal. Především je v dotazníku podrobně zpracován úsek rodinných vztahů. Týká se to zejména úplnosti rodiny, vztahů mezi rodiči, vztahů rodičů k respondentu, postavení respondenta mezi sourozenci, alkoholu a jiné zátěže v blízkém příbuzenstvu a řady dalších faktorů, z nichž je možno usuzovat na celkovou atmosféru rodiny a na kvalitu plnění její společenské funkce. Zařazena byla i otázka týkající se jeslí, členství v dětské a mládežnické organizaci aj.

V dotazníku jsou dále zpracovány položky spojené s prospěchem a chováním ve škole, s dosaženou odbornou kvalifikací, s fluktuací v zaměstnání apod. Určitý indikační význam má i způsob trávení volného času, návštěva hostinců, tanečních zábav, tramping apod.

Dotazník zachycuje též některé faktory, jež naznačují souvislost s duševní poruchou a celou řadou dalších znaků, které podle výsledků výzkumu souvisejí s pozdějšími sklony k trestné činnosti, nebo naopak s konformním chováním. Do Modrého testu byly zařazovány vesměs položky objektivně prověřitelné. Položky, u nichž tato možnost prověření není, byly zařazeny do Zeleného testu.

Je třeba poznamenat, že nepřímá souvislost uvedených otázek se stupněm delikventních dispozic není laikům na první pohled zřejmá, což má vliv na značnou spolehlivost výsledků.

Základem pro výběr položek Modrého testu byl předvýzkum na souboru 300 kriminálních recidivistů a 300 ukázněných vojáků, realizovaný autorem statí v r. 1964 až 1965 [23, 192—195]. Do původní makety Modrého testu byla také zařazena všechna kritéria sociální predikční tabulky Glueckových, což přineslo velmi užitečné poznatky [22].

Forma dotazníku nebyla zvolena náhodně. V předvýzkumu byl učiněn pokus zjišťovat faktory sociálního zázemí zkoumaných osob z různých úředních dokladů, ze zpráv o pověsti, z posudku zaměstnavatele, z posudků velitelů, ze záznamů o odměnách a trestech během vojenské služby, z výpovědi pachatelů o jejich osobních a rodinných poměrech, excerptů dřívějších trestních spisů, psychiatrických posudků, jakož i pomocí dotazníků, vyplňo-

vaných rodiči zkoumaných osob. Výsledky jednoznačně potvrdily, že pro účely dostatečně přesného kvantitativního měření nejsou tyto techniky použitelné. Údaje z trestních spisů a ostatních úředních dokumentů byly často neúplné, vycházely z různých kritérií a nebyly srovnatelné, nebyly k dispozici ve všech případech a velmi často nebyly kvantifikovatelné. Také informace získané od rodičů nemohly zajistit úplnost potřebných dat. Údaje rozvedeného otce a matky se zpravidla navzájem velmi lišily. Kromě toho bylo nemožné touto cestou získat údaje z rodin, kde rodiče již nežili nebo kde odmítli spolupracovat. Z toho vyplynul úmysl získávat potřebné informace přímo od zkoumaných osob.

Modrý test byl od počátku koncipován jako plně automatizovaná diagnostická pomůcka. Úloha lidského činitele se omezuje na 15—20 minut, potřebných k jeho sejmutí. Sejmутí se provádí hromadně podle přesné instrukce a pod dohledem zcvičeného asistenta, který musí dbát na dodržení předepsané testovací atmosféry. Veškeré další úkony až po vytištění seznamů samočinným počítačem jsou plně mechanizovány a automatizovány. Použitím samočinného počítače při vyhodnocování testu jsme vyřešili několik překážek, které se stavěly do cesty širšímu využití prediktivních technik.

1. Mohli jsme zvolit složitý a vnitřně diferencovaný způsob vyhodnocení testu, jímž se pochopitelně ztrácí méně prvotní informace.
2. Vyřešili jsme problém chronického nedostatku odborných psychologů, kterých by jinak bylo zapotřebí k hromadnému použití testu.
3. Zajistili jsme objektivnost vyhodnocovacího procesu, který nezávisí na lidském činiteli.
4. Uspořili jsme mnoho lidské práce nutné k vyhodnocování masově používaných prediktivních technik.
5. Zkrátili jsme časové rozpětí mezi sejmутím testu a vyhodnocením výsledků na minimum, technicky dané přenosem testové vložky na nosné médium počítače, a na minimální strojový čas, potřebný k realizaci standardního programu.

Položky Modrého testu nepředstavují nějaký katalog kauzálních faktorů trestné činnosti. Vedle znaků, které mají více či méně kauzální povahu, zachycuje test řadu znaků symptomatického či indikačního

charakteru, jež jsou často spíše důsledkem nebo zprostředkovaným projevem tendencí obecně podporujících delikventní chování. Představují v podstatě pomůcku usnadňující rozhodování problémů, které zde existovaly již dříve, a umožňující poskytnout kvalitnější informace pro toto rozhodování. Techniky kriminologické prognózy tedy nemají nahradit rozhodování odpovědných pracovníků, ale mají doplnit jejich zkušenosti a poskytnout jim širší podklady pro rozhodnutí.

Praktický smysl úsilí o kriminologickou prognózu je stejný jako smysl moderní lékařské preventivní péče: po vyhledání (depistáži) ohrožených jedinců se zvýšenými předpoklady k trestné činnosti na ně soustředit výchovné a preventivní úsilí, které se při jiných postupech neefektivně rozptýluje do šířky. Stanovení prognózy umožňuje, aby zvlášť disponovaní jedinci byli pokud možno zařazeni do takového prostředí, které by jejich dispozice k delikventnímu chování nepodporovalo, ale naopak tlumilo. Umožňuje dále, aby takové dispozice mohly být cílevědomě oslabovány výchovným a převýchovným procesem.

Závěry kriminologické prognózy vycházející z analýzy vnitřních faktorů jsou v životě korigovány vlivem vnějších faktorů — celkového prostředí a situace, v níž se jedinec ocitne. Proto je také lépe hovořit o prognóze než o predikci delikventního chování. Mnoho jedinců se zřetelnými delikventními předpoklady a s relativně vysokou pravděpodobností delikventního chování se nikdy neocitne v situaci, která by tyto latentní předpoklady stimulovala. Jiné osoby s relativně nižší pravděpodobností podobného chování a s nižším skóre testu se naopak mohou dostat do tak těsnivé a provokující situace, že u nich k protizákonným projevům skutečně dojde. Situační faktory tedy snižují platnost kriminologické prognózy oproti hodnotám vypočteným z osobnostních faktorů.

Této okolnosti, která snad na první pohled může snižovat hodnotu popisovaných prognostických technik, lze však záměrně využít.

Vnější faktory jsou zpravidla mnohem proměnlivější, méně stabilní a tudíž také lépe přístupné kontrole, záměrnému výběru a usměrnění, než je tomu u relativně

stabilizovaných rysů osobnosti. Přes kontrolu vnějších faktorů lze tedy provádět prevenci trestné činnosti s menším množstvím vynaložené společenské energie, než je tomu při pokusech o přímou přestavbu faktorů vnitřních. To je praktická stránka problému. Za předpokladu dostatečně přesného změření vnitřních faktorů a skutečného chování lze vypočíst hodnotu znamenající vnějších faktorů, které svým vlivem vstoupily mezi prognózu a výsledek. To je teoretická stránka problému.

Možnosti Modrého testu byly vyzkoušeny v obou zmíněných směrech. První slibné výsledky se zdají potvrzovat výchozí hypotézu, jež tu byla naznačena.

III. Statistická analýza testu

K tomu, aby byl vytvořen skutečně účinný nástroj kriminologické prognózy, jsme využili zkušenosti soudobé psychologie s tvorbou a analýzou psychologických testů. Lienert [16, 13] shrnuje požadavky na dobrý test do tří hlavních a čtyř vedlejších kritérií. Dobrý test musí splňovat především tyto tři požadavky: 1. musí být objektivní; 2. musí být spolehlivý (reliabilní); 3. musí být platný (validní). Dále má být: 4. adekvátní; 5. srovnatelný; 6. hospodárný; 7. užitečný.

1. Test je *objektivní* tehdy, jestliže měří znaky osobnosti jednoznačně, tj. jestliže výsledky testu nejsou závislé na osobě vyhodnocovatele. Různí vyhodnocovatelé musí tedy dospět na základě stejného případu k totožným výsledkům. Tento požadavek není např. dostatečně zajištěn u známého Rorschachova testu (test inkoustových skvrn), kde se výsledky různých zpracovatelů od sebe zpravidla dosti liší. Automatickým zpracováním výsledků Modrého testu na samočinném počítači jsme požadavku objektivnosti testu v uvedeném smyslu maximálně vyhověli, neboť jsme lidskou složku z vyhodnocovacího procesu zcela vyloučili.

2. *Spolehlivost* (reliabilita) testu znamená, že příslušné znaky osobnosti jsou testem měřeny exaktně, tj. že při opakování testu za stejných podmínek dává test stejné výsledky (tzv. retestová reliabilita). Stupeň reliability testu tedy vypovídá jednak o rozsahu skutečného rozptylu, zachyceného testovými skóre, jednak o riziku chyby způsobené nepřesným měřením.

Nedostatečná spolehlivost testu může mít tři příčiny: a) nedostatečnou objektivitu testu; b) nedostatečnou stabilitu testu; c) nestálost měřeného znaku. Protože jsme předem odstranili možný zdroj nespolehlivosti sub a) a výběrem otázek minimalizovali zdroj sub c), museli jsme se v další etapě soustředit na zajištění dostatečně vysoké stability testu.

Stabilita testu, jak o tom ještě bude řeč, je zvláštní aspekt spolehlivosti testu. Stabilita charakterizuje spolehlivost testu bez zřetele na skutečné konkrétné provedené měření. Kdyby testem měřené znaky osobnosti byly dostatečně stálé a kdyby nekolísaly v čase, pak by stabilita testu měla být rovna jeho spolehlivosti. U mnohých psychologických testů jsou však vedle údajů o reliabilitě uváděna též data o stabilitě testu, a to z toho důvodu, aby se vlastnosti testu nesměšovaly s vlastnostmi měřených subjektů.

Reliabilita testu se udává korelačním koeficientem. U testů dotazníkového typu se obecně vyžaduje spolehlivost vyšší než 0,7, u zvlášť kvalifikovaných testů je žádoucí spolehlivost 0,9 [16, 14].

3. Test je *platný* (validní) tehdy, jestliže skutečně měří ten znak osobnosti, k jehož měření je určen, a nikoliv znak jiný, jemu podobný. Stupeň validity testu vypovídá tedy jednak o tom, jak test skutečně plní funkci, k níž je určen, jednak dává představu o riziku chyby způsobené hodnocením testových výsledků. Validita testu bývá definována jako stupeň korelace testových výsledků výběrového souboru s kritériem validity měřeným na témže souboru. Nemůžeme tedy mluvit o validitě testu vůbec, ale vždy jen o validitě vzhledem k určitému definovanému kritériu platnosti. Za testy s vysokou validitou se považují ty testy, jejichž platnost je vyjádřena korelačním koeficientem $r > 0,6$; při hodnotě $0,6 > r > 0,4$ jde o testy se střední validitou, nízkou platnost pak mají testy, jejichž validita vyjádřená korelačním koeficientem je nižší než 0,4 [16, 15].

Nižší platnost testu může být způsobena několika faktory: a) nedostatečnou spolehlivostí testu; b) nedostatečnou adekvátnos-

tečný fakt soudního potrestání vyšetřené osoby, pak je zřejmé, že v tomto verifikačním kritériu se uplatňují tři skupiny faktorů: 1. osobnostní (vnitřní) faktory měřené testem; 2. situační (vnější) faktory, testem nepodchycované; 3. faktory spojené s rysy subjektivismu v úsudcích orgánů trestního řízení, zejména v případech mezního typu. Činitelé sub 2. a 3. nejsou testem zachytitelné, ale přesto se v kritériu platnosti projevují. V důsledku toho snižují spolehlivost samotného kritéria validity, takže platnost Modrého testu, vyjadřovaná ve vztahu k osobám skutečně odsouzeným, nikdy nemůže nabýt hodnoty 1,0 nebo hodnot blízkých této hranici.

Zatímco údaje o reliabilitě musí být zásadně uvedeny u všech testů, údaje o validitě se v některých případech nevyžadují. Bývá to zejména tam, kde kritérium platnosti je méně spolehlivé než test sám. Testové výsledky pak mají povahu prvotních informací o znaku, který není jinak dostatečně přístupný měření.

4. *Adekvátní* test je takový test, který skutečně měří ten znak osobnosti, který má měřit, přičemž se ponechává stranou spolehlivost měření. V tomto smyslu se hovoří též o diagnostické hodnotě testu. Míní se tím stupeň reprezentativnosti, s nímž test zachycuje požadovaný rys osobnosti. Adekvátnost testu nelze vyčíslit koeficientem, jako je tomu u reliability a validity testu. Stupeň adekvátnosti lze však posoudit na základě rozdílu mezi koeficientem platnosti a koeficientem spolehlivosti: je-li tento rozdíl velký, je adekvátnost testu nízká a naopak. Již z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že u Modrého testu lze očekávat spíše střední než vysokou adekvátnost. Test byl koncipován jako diagnostická pomůcka s vysokou adekvátností vzhledem k vnitřním (endogenním) faktorům kriminality; vzhledem ke skutečnému výsledku — ke skutečně realizovaným vnitřním faktorům v podobě trestné činnosti — však může dosáhnout jen adekvátnosti omezené.

5. Test je *srovnatelný* tehdy, jestliže jsou buď k dispozici dvě paralelní formy téhož testu, nebo jestliže máme k dispozici jiný

dispozic byl u obou těchto testů různý, kritérium validity bylo stejné. Oba testy měřené na téže souboru vykazují vzájemnou korelaci $r = 0,508$. Tím je umožněna individuální kontrola platnosti testových výsledků u této jedince.

6. O *hospodárném* testu můžeme hovořit tehdy, jestliže test a) klade malé časové nároky na snímání; b) spotřebuje málo materiálu; c) je jednoduše aplikovatelný; d) je přizpůsoben hromadné aplikaci; e) je rychle a pohodlně vyhodnotitelný. Všem těmto požadavkům jsme se pokusili vyhovět způsobem, který byl již popsán.

7. *Užitečný* test v Lienertově smyslu je takový test, který měří ty znaky osobnosti, jejichž sledování je důležité z hlediska praktické potřeby. Vysokou užitečnost má tedy takový test, který ve své funkci nemůže být zastoupen jiným a naopak, test má jen malou užitečnost v případě, že zjišťuje takové znaky osobnosti, jež by stejně dobře mohly být měřeny řadou jiných testů.

Z toho, co bylo až dosud řečeno, vyplývá, že o kvalitě testu rozhoduje v první řadě jeho spolehlivost a jeho platnost. Vysoce spolehlivý a platný test je možno vytvořit ovšem jen tehdy, jestliže všechny jeho položky (otázky) budou mít co nejvyšší spolehlivost a platnost. K dosažení tohoto cíle směřovala celá etapa tvorby testu nazývaná *položkovou analýzou*. Položková analýza testu představuje přijatelnou aproximaci k teoreticky žádoucí, ale prakticky zatím obtížně realizovatelné mnohonásobné korelaci. V rámci položkové analýzy byla každá položka testové makety podrobena statisticko-analytickému zkoumání tak, aby se zjistila hodnota, s níž přispívá žádoucím charakteristikám testu. Podle výsledků položkové analýzy byly pak některé položky vyloučeny nebo upraveny.

Výběrový soubor pro položkovou analýzu byl vytvořen tak, aby zachytil okraje předpokládaného kontinua. Toto hypotetické kontinuum je představováno stupni společenské přizpůsobivosti, resp. nepřizpůsobivosti. Proto delikventi představují jedince, kteří jsou na extrémním okraji sociální maladaptace. Aby bylo dosaženo maximálního informačního rozpětí souboru, byl jako jejich protiklad zvolen stejně velký soubor s vysokým stupněm sociální adaptace (elita). Celkový výběrový soubor pro statistickou analýzu testu se tak sklá-

dal z 500 delikventů a 500 příslušníků elity [23, 195].

Soubor delikventů byl vybírán z vojáků základní služby, kteří se dopustili trestných činů během vojenské služby a byli za ně odsouzeni k nepodmíněným trestům odnětí svobody. Již tímto způsobem byli tedy ze souboru vyloučeni jedinci, kteří se dopustili méně závažných činů a dostali jiné tresty než tresty nepodmíněné.

Soubor „elity“ byl sestaven z příslušníků Pohraniční stráže, čímž bylo využito hodnocení prováděné při výběru jedinců do tohoto útvaru. Z vojáků byli pak do výběrového souboru zařazeni ti, kteří podle dosavadního pozorování velitelů měli předpoklady pro ukázněné chování během vojenské služby. Tímto dvojím výběrem bylo zajištěno, aby se do kontrolního souboru dostali pokud možno jen ti vojáci, kteří podle dosavadních poznatků jsou skutečně dobře sociálně adaptováni.

Prvním krokem položkové analýzy bylo zjišťování *statistické významnosti* odpovědi pomocí testu χ^2 . Odpovědi statisticky nevýznamné ($P > 0,05$) byly ihned vyloučeny. Další položky pak odpadly v průběhu položkové analýzy, takže konečná forma testu obsahuje pouze položky vysoce statisticky významné ($P < 0,001$).

Dalším krokem bylo přisouzení vah jednotlivým odpovědím, přičemž jsme u Modrého testu použili postupu manželů Glueckových, jak je o tom referováno na jiném místě [22, 43]. V námi upravené podobě byla *váha K* jednotlivých typů odpovědi vypočtena podle vzorce:

$$K = \frac{d}{d + e}$$

d = relativní četnost dané odpovědi v souboru delikventů

e = relativní četnost dané odpovědi v souboru elity.

Aritmetický průměr těchto vah, přisouzený odpovědím konkrétního respondenta, byl pak označován jako *hrubé skóre*. Hrubé skóre bylo v této etapě souhrnnou kvantitativní charakteristikou testových výsledků respondenta.

Pro každou položku bylo pak vypočteno několik indexů charakterizujících její vlastnosti.

Index statistické obtížnosti vyjadřuje v procentech, jak často se ve zkoumaném

souboru vyskytuje kriminogenní odpověď ($k = K > 0,5$).

Byl počítán podle vzorce:

$$I_0 = 100 \cdot \frac{N_k}{N}$$

N_k = počet respondentů, kteří na danou otázku dali kriminogenní odpověď

N = počet všech respondentů

V celkové stavbě testu musí být respektováno určité rozložení položek podle jejich statistické obtížnosti. Index obtížnosti byl kromě toho použit při výpočtu indexu stability a kritériově stabilního indexu položky.

Pokud jde o validitu položky, projevuje se tím, že platná položka je pozitivně zodpovídaná velkým počtem respondentů s vyšším stupněm měřeného znaku a odpovědi negativní dávají naopak respondenti s nízkým zastoupením měřeného rysu. Z praktických důvodů se platnost položky nepřezkoušuje přímo na měřeném rysu osobnosti, ale na souhrnných skóre celého testu. Získaný index se nazývá *indexem rozlišnosti* a charakterizuje položku z toho hlediska, jak přispívá k rozlišení respondentů, v našem případě delikventů od elity. Index rozlišnosti je roven koeficientu korelace mezi dvojím typem odpovědi (kriminogenní a nekriminogenní) a hrubým skóre. Korelace dvou proměnných, z nichž jedna (odpovědi) má alternativní povahu a druhá (hrubá skóre) má spojitý charakter, se vyjadřuje pomocí tzv. bodově biseřální korelace. Tímto způsobem byl také index rozlišnosti vypočten:

$$I_r = \left(\frac{\sum X_k}{N_k} - \frac{\sum X}{N} \right) \sqrt{\frac{N_k}{N - N_k}} \cdot \frac{1}{\sqrt{N \sum X^2 - (\sum X)^2}}$$

X = hrubá skóre respondentů, kteří dali kriminogenní odpověď

X = hrubá skóre všech respondentů

Vzhledem k tomu, že jsme v našem případě měli k dispozici jasně definované vnější kritérium (delikventi — elita), vypočetli jsme kromě indexu rozlišnosti též přímo *index validity* položky. Obě proměnné (odpovědi i kritérium) měly v tomto případě alternativní charakter; proto byl k jejich výpočtu zvolen koeficient te-

trachorické korelace, počítaný ze čtyřpolní tabulky aproximací:

$$I_v = \cos \left(\frac{180^\circ}{1 + \sqrt{ad/bc}} \right)$$

Z podobné čtyřpolní tabulky byl vypočten též *index spolehlivosti* položky. Podkladem k jeho výpočtu byly jednak odpovědi při prvním snímání testu, jednak odpovědi týchž respondentů po osmi měsících.

Na základě takto získaných údajů o každé položce bylo přistoupeno k výběru těch nejvhodnějších otázek, které nejvíce přispívají k požadovaným kvalitám testu. Bylo k tomu využito postupu navrženého Gulliksenem. Z indexu rozlišnosti a indexu validity byl nejprve vypočten *index stability* (I_s) a *kritériově stabilní index* (I_k) tím způsobem, že první indexy byly vynášeny rozptylem položky (σ_i).

$$I_s = I_r \cdot \sigma_i \quad I_k = I_v \cdot \sigma_i$$

$$\sigma_i = \sqrt{p \cdot q} \quad p = \frac{I_o}{100} \quad q = 1 - p$$

Oba takto vypočtené indexy se potom u každé položky vynesly do systému souřadnic a grafickým způsobem, který popisuje Gulliksen [9] i Lienert [16], byly postupně vylučovány nejméně hodnotné položky. Tento postup byl na obdobných souřadnicích opakován s indexem spolehlivosti a kritériově stabilním indexem, jakož i s indexem spolehlivosti a indexem stability.

Z původních 59 položek Modrého testu bylo ponecháno 42 položek, které nejlépe přispívaly k potřebným charakteristikám testu (zbývající 4 položky jsou v testu z jiných důvodů).

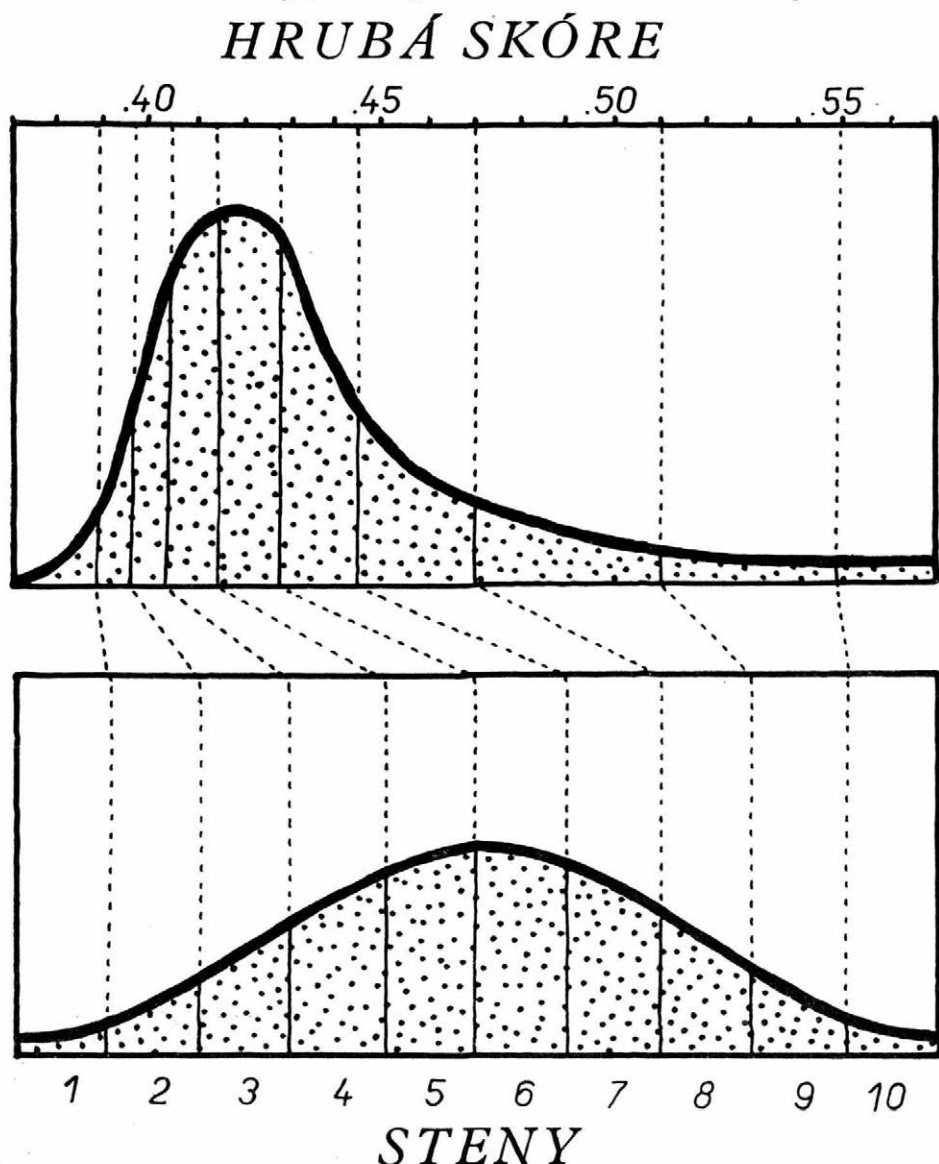
IV. Cejchování a normování testu

Pro další etapu vývoje testu byla velmi důležitá analýza rozdělení hrubých skóre. Bylo nezbytně nutné provést takovou analýzu na výběrovém souboru, který je reprezentativní pro celkovou populaci, na níž má být test v budoucnosti používán. K tomuto účelu byl Modrý test aplikován u 1632 osmnáctiletých chlapců ve dvou okresech v Čechách, v jednom okrese na Moravě a v jednom na Slovensku. Bylo pečlivě zajištěno, aby tento výběrový soubor byl reprezentativní pro celou československou mužskou populaci ročníku na-

rození 1949. Přitom byla sledována hlediska národnosti, vzdělání, profesionálních skupin, velikosti bydliště, rodinného stavu, dřívějšího potrestání a základní kombinace těchto proměnných.

rozdělení (Gaussova). S tímto cílem byla provedena plošná transformace empirického rozdělení tak, aby bylo dosaženo quasinnormálního rozdělení. Přitom jsme podle McCalla nejprve vypočetli centily empi-

Obrázek 1. Transformace hrubých skóre Modrého testu do stenové stupnice

Hrubá skóre tohoto výběrového souboru byly pak podkladem pro cejchování a normování Modrého testu. Rozdělení hrubých skóre v reprezentativním souboru je uvedeno na obr. 1 nahoře. Již z pouhého pohledu na tvar empirického rozdělení je patrna jeho asymetričnost. Pro naše účely však bylo žádoucí dosáhnout normálního

rozdělení a dosud lineární stupnici hrubých skóre jsme transformovali tak, aby příslušná procenta transformovaného rozdělení odpovídala požadavkům ideální Gaussovy křivky. Intervaly mezi hrubými skóre se tímto způsobem buď zvětšily, nebo zmenšily, podle toho, v které části rozdělení se hrubé skóre nalézalo.

Konečné výsledky Modrého testu nejsou udávány v hrubých skóre, ale v tzv. stenech. Je tomu tak proto, že hrubá skóre jednoho testu nejsou srovnatelná s údaji jiných testů a mají celou řadu dalších nevýhod omezujících použití testu. Desetibodová stenová stupnice (sten = standard ten) v soudobé psychodiagnostice stále více vytlačuje jiné způsoby diferenciacie jedinců podle změřené intenzity určité vlastnosti (tak např. hodnotu intelektových schopností uvádějí novější pomůcky již ve stenech namísto tradičního IQ).

Hrubá skóre byla převedena na steny tím způsobem, že se od aritmetického průměru rozdělení stanovily oboustranné intervaly v rozsahu poloviční standardní odchylky normálního rozdělení. První a desátý sten pak zachycuje jedince, kteří jsou od populačního průměru vzdáleni více než činí dvě standardní odchylky. Převod hrubých skóre na steny má především tu výhodu, že steny je možno přičítat, odčítat, počítat průměry atd., tedy pracovat s nimi jako s běžnými číselnými údaji. To nelze dělat ani s hrubými skóre ani s jinými jednotkami, které ve svých intervalech plně nerespektují rozptyl a standardní odchylku měřených hodnot.

Výsledky Modrého testu tedy tiskne počítač ve stenech. Přitom sten č. 5 znamená průměrného jedince s inklinací k lepší polovině populace, sten č. 6 průměrného jedince inklinujícího k hůře adaptované části populace. Čím vyšší sten, tím intenzivnější stupeň sociální maladaptace a naopak. Devátý a zejména pak desátý sten, jak ještě uvidíme, zachycuje jedince s výrazně delikventními dispozicemi.

V. Reliabilita a validita testu

Spolehlivost testu byla ověřena opakovaným sejmutím Modrého testu u téhož souboru 412 respondentů po uplynutí osmi měsíců. Hodnoty stenů naměřených při obou těchto příležitostech jsou patrný z obr. 2. Z nich byla vypočtena reliabilita Modrého testu $r = 0,893$. Vyvinutá pomůcka tedy v tomto směru splňuje požadavky na zvlášť kvalifikované testy. Z obr. 2 je současně patrné, že v oblasti vyšších stenů je reliabilita testu ještě vyšší než je průměr udávaný korelačním koeficientem. To je pozitivní rys, neboť právě tyto vysoké steny zachycují predelikventní populaci.

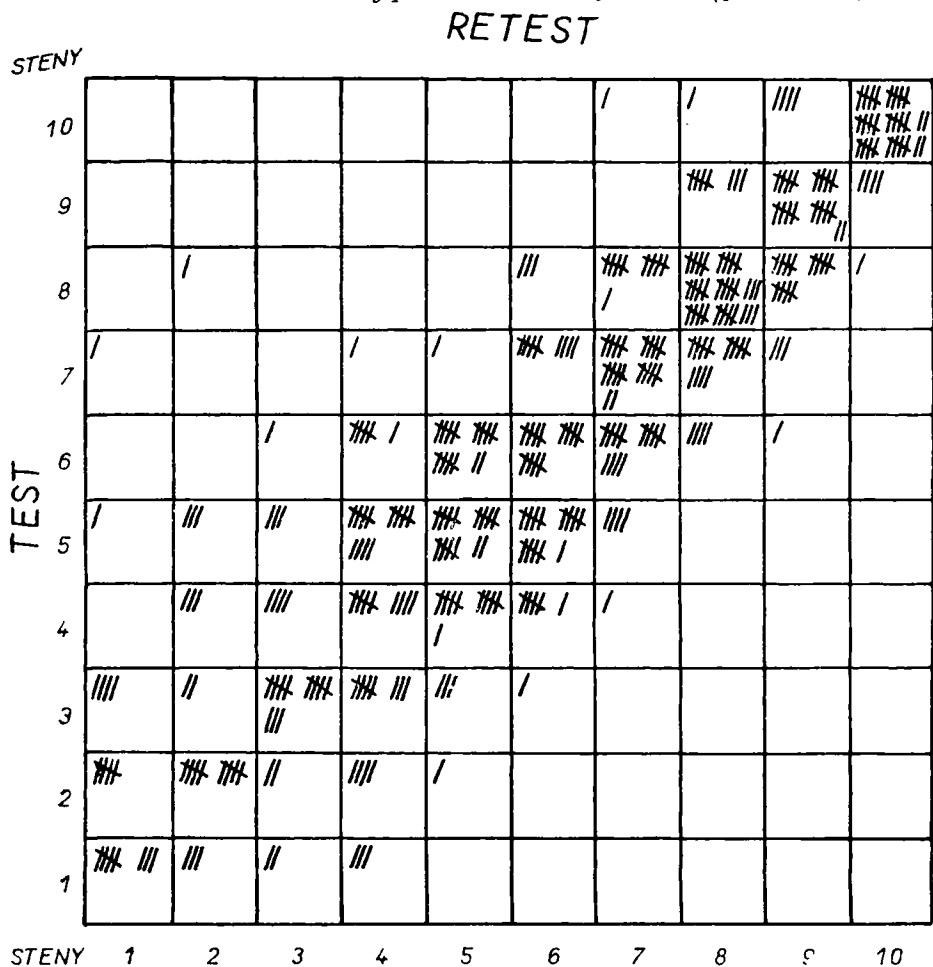
Vysoce shodné výsledky dosažené v časově dosti vzdálených momentech ukazují, že test je dostatečně stálý v čase. Současně jsou dokladem toho, že při jeho správné aplikaci není třeba mít přehnané obavy z rušivých faktorů, které bývají spojovány s dotazníkovou technikou (nepravdivé údaje, neschopnost rozpomenout se, neschopnost správně kategorizovat odpovědi apod.). Po osmi měsících může respondent odpovědět stejně jen za jediného předpokladu: že poprvé i podruhé uvedl vše podstatné podle pravdy.

V části III bylo řečeno, že zvláštním aspektem reliability testu je jeho stabilita. Za předpokladu, že testem měřené znaky jsou dostatečně stálé a nemění se v čase, má být stabilita testu rovna jeho reliabilitě. Tento důkaz se u Modrého testu podařilo podat. Z indexů spolehlivosti položek byla vypočítána [16, 156] stabilita testu $r = 0,886$. Rozdíl mezi empiricky zjištěnou retestovou reliabilitou a na základě položkové analýzy vypočtenou stabilitou Modrého testu činí pouze 0,007. Stabilita Modrého testu je tedy rovna jeho reliabilitě.

Bylo již řečeno, že o validitě testu lze hovořit vždy jen se zřetelem k určitému definovanému kritériu. Jeden a týž test může být tedy charakterizován více údaji různého typu validity. Z obecného hlediska přicházejí u testů osobnosti v úvahu především tyto tři typy validity: 1. souběžná validita (concurrent validity); 2. predikční validita (predictive validity); 3. konstrukční validita (construct validity [1, 135; 5, 106]).

Vztah mezi testovými skóre a vnějším kritériem, měřený přibližně ve stejnou dobu, je označován jako *souběžná validita*. Uvedeným způsobem byla i při tvorbě Modrého testu nejprve ověřována jeho platnost na původním souboru 500 delikventů a 500 příslušníků elity. Takto změřená souběžná validita, vyjádřená koeficientem bodově biseriální korelace, činí 0,824. Údaje o validitě, zpětně získané na souboru, na němž byl test vyvinut, nebývají však zcela objektivní. K jejich ověření se vyžaduje tak zvaná křížová validizace, totiž zkoušky na dalším výběrovém souboru, který s prvním nesouvisí. Bylo k tomu využito tzv. výběrového souboru GAMA [23, 196]. Tento soubor 551 respondentů byl vytvořen metodou záměr-

Obrázek 2: Stenové hodnoty prvního a druhého sejmnutí testu (po 8 měsících)

Tabulka 1: Stenové hodnoty normální populace a delikventních souborů

Soubor	Počet osob	Sten číslo										Arit. met. prům.
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Normální populace	1632 100%	39 2,4	70 4,3	151 9,2	247 15,1	309 18,9	310 19,0	247 15,1	149 9,1	72 4,4	38 2,3	5,50
Nepodmíněně odsouzení (BETA)	500 100%	—	—	—	—	—	3 0,6	22 4,4	47 9,4	105 21,0	323 64,6	9,44
Dříve soudně trestaní (GAMA)	198 100%	1 0,5	1 0,5	—	2 1,0	3 1,5	7 3,5	22 11,1	41 20,7	41 20,7	80 40,4	8,68
Později soudně trestaní (OMEGA)	73 100%	—	1 1,3	—	—	2 2,7	5 6,8	8 10,9	15 20,5	17 23,3	25 34,2	8,50

Absolutní četnosti jsou uvedeny v horním řádku, procenta v dolním řádku. Podrobnější údaje o souborech viz časopis Čs. kriminallistika 3, 1969.

ného výběru a byl na něm aplikován též Modrý test. Z respondentů dříve soudně trestaných, jichž bylo 198, byla vytvořena jedna skupina. Druhá skupina 200 osob byla sestavena krokovou metodou ze souboru 3541 branců otestovaných tímto testem. Koeficient bodové biseriální korelace činí v tomto případě 0,659.

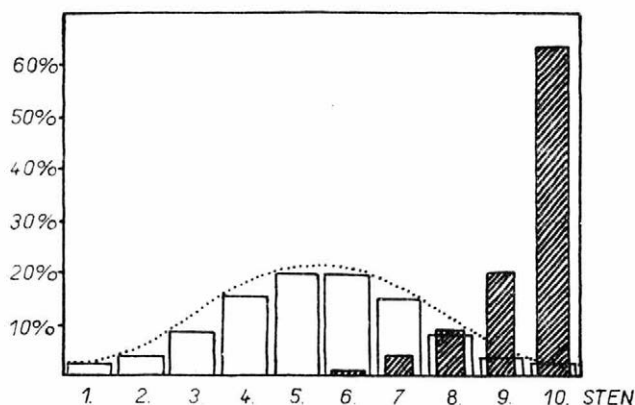
Z toho, co bylo řečeno v části III vyplývá, že je to validita dosti vysoká.

Přehled o stenových hodnotách naměřených v obou zmíněných delikventních souborech je uveden v tab. 1 a graficky je znázorněn na obr. 3.

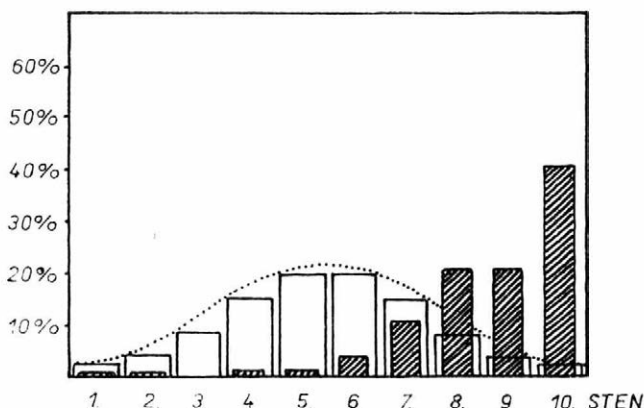
V praxi se často užívá souběžné validity i pro účely prognózy a predikce. Bývá

Obrázek 3: Stenové hodnoty normální populace a delikventních souborů (v procentech)

NEPODMÍNĚNĚ
ODSOUZENÍ
(N = 500)

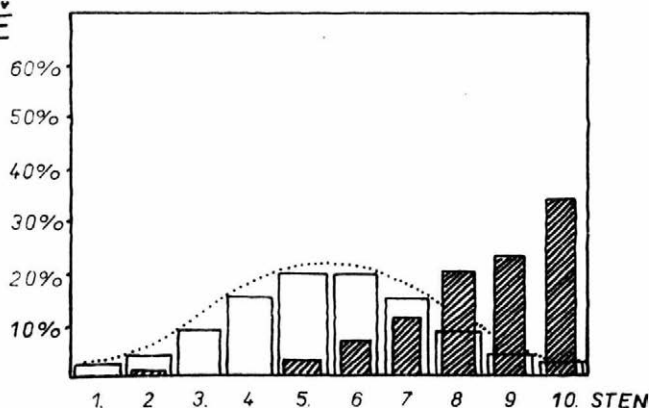

DŘÍVE SOUDNĚ
TRESTANÍ
(N = 198)

POZDĚJI SOUDNĚ
TRESTANÍ
(N = 73)

□ NORMÁLNÍ
POPULACE
▨ DELIKVENTNÍ
POPULACE

to nejčastěji tam, kde je nutno čekat celou řadu let na to, až bude znám skutečný výsledek stanovené prognózy. Jestliže jistí američtí kriminologové učinili experiment s prognózou delikventních dispozic již u dětí ve věku 6—7 let, pak museli čekat 10—15 let na to, než se jejich prognóza praxí prověří. Po tuto dobu slouží souběžná validita zpravidla jako substitut validity predikční. V našem případě jsme nemuseli čekat tak dlouho, neboť jde o test určený pro adolescentní populaci. Přesto však doba 2 let, kterou jsme měli k dispozici, je spíše minimální než optimální pro posouzení predikční hodnoty testu.

Schopnost testu předvídat určité chování je označována jako *predikční validita*. Je vyjádřena korelací mezi původními skóre testu a kritériem pozdějšího chování, měřeným často až po řadě let. Predikční validita je nejlepším základem různých metodik personálního výběru. V rámci výzkumu, o němž je řeč, jsme učinili též pokus o zjištění predikční validity Modrého testu na kritériu pozdější trestné činnosti respondentů. Setkali jsme se však se dvěma těžkostmi. První spočívala v již zmíněném krátkém časovém odstupu dvou let, vněmž se trestná činnost měla projevit. Druhá vyplývala z technických obtíží otestovat již v etapě tvorby a vývoje testu tak velký vzorek populace, abychom z něho po dvou letech dostali dostatečně rozsáhlou skupinu čerstvých delikventů. Podařilo se nám otestovat a sledovat celkem 998 osob (soubory GAMA a EPSILON; viz [23]). Z nich se však po otestování až do uzavření výzkumu dopustilo trestné činnosti pouze 73 jedinců, a to přesto, že jsme záměrným výběrem respondentů chtěli podchytit tu část populace, která podle běžných laických hledisek má k delikvenci nejbližší. Nechceme zde z těchto důvodů činit závěry o predikční validitě Modrého testu. Stenové hodnoty zmíněných 73 později soudně trestaných respondentů jsou uvedeny v tab. 1 a na obr. 3 dole. Vyplývá z nich dosti přesvědčivě, že jsou dostatečné důvody k tomu, aby souběžná validita Modrého testu zatím fungovala jako substitut jeho validity predikční.

Modrý test byl koncipován jako diagnostická pomůcka k depistáží predelikventních jedinců. Delikventní chování

však představuje až nejzazší úsek konfliktu se společností vyžadovanými normami. Vzhledem k tomu, že ve výběrovém souboru nebylo možno očekávat příliš velké množství jedinců s takto extrémně nekonformním chováním, učinili jsme pokus zachytit škálu skutečného chování respondentů a použít jí jako kritéria validity. Způsob měření chování je popsán na jiném místě [23, 197—198]. Bylo k tomu využito jednak objektivních dokladů o kázeňských odměnách a trestech sledovaných vojáků, jednak navzájem nezávislého hodnocení respondenta třemi jeho nadřízenými na devítibodové stupnici kázně. Podle výsledků faktorové analýzy byly tyto čtyři dílčí skóre chování zváženy a souhrnné skóre bylo převedeno do stenové stupnice. Korelace Modrého testu s takto měřeným pozdějším chováním vojáka činí 0,411.

Již v části III byla zmínka o tom, že u některých psychodiagnostických pomůcek nebývá uváděna jejich validita, a to zejména tehdy, je-li vnější kritérium platnosti méně spolehlivé než test sám. Byla tam také zmínka o faktorech, které snižují spolehlivost soudního potrestání jako dostatečného kritéria platnosti. Ani poměrně složitá metoda měření chování, kterou jsme uplatnili v našem výzkumu, však nedosahuje reliability Modrého testu. Chování vojáků bylo během dvouleté vojenské služby měřeno celkem třikrát, vždy po osmi měsících. Mezi prvním a druhým měřením byla zjištěna korelace $r = 0,603$; mezi prvním a třetím $r = 0,628$; mezi druhým a třetím měřením chování bylo pak vypočteno $r = 0,708$. Jak bylo již uvedeno, činí reliabilita Modrého testu 0,893. Je tedy řádově vyšší než reliabilita tohoto kritéria.

V případech, kdy je test reliabilnější než samo vnější kritérium platnosti, uplatňuje se pojem *konstrukční validity* testu. Testová skóre sama o sobě jsou v tomto případě teoretickým základem z nich odvozaného rysu. Výrazně se to např. uplatňuje u testů inteligence, při nichž se někdy položertem i polovážně uvádí, že inteligence je to, co je měřeno pomocí testů inteligence.

Ve výzkumu, o němž zde byla řeč, byla mezi jiným uplatněna i konstrukční validita Modrého testu. Jeho skóre představovala kvantifikované dispozice k neukázněnému a delikventnímu chování. Na

pozadí této známé veličiny byl pak zkoumán vliv nezávisle proměnných, působících na výběrový soubor ze sociálního prostředí a vyvolávajících změny závisle proměnné, totiž výsledného chování zkoumaných osob. Pozoruhodné výsledky, které byly dosaženy na takto koncipované validitě Modrého testu, se však již vymykají z rozsahu této stati.

VI. Použití testu

Před závěrečnými úvahami o použitelnosti Modrého testu si musíme nejprve uvědomit hranice jeho použití, které nelze překročit bez rizika vážného omylu. Test nelze bez dalšího aplikovat na jinou populaci, než na které byl vyzkoušen. Nelze jej aplikovat zejména u populace ženské. Není rovněž použitelný u dětí a mladistvých do 16–17 let, jakož i u věkových skupin nad 30 let. Zůstává tedy omezen na kategorii dospívajících a mladých dospělých mužů ve věkovém rozmezí 18–29 let. Podle statistiky za r. 1968 [21] tvoří však tato kategorie plných 43 procent všech stíhaných osob v ČSSR. Také podle výsledků řady zahraničních výzkumů je tato populační kategorie kriminálně nejproduktivnější, a to jak co do kvantity, tak co do kvalitativního složení trestné činnosti.

Aplikovat test na jinou věkovou kategorii, na ženskou populaci, příp. na jinou kulturní a jazykovou oblast by bylo možno až po provedení jeho restandardizace na nové populaci.

Již za současných podmínek lze vysokých diferenciacních schopností Modrého testu využít v kriminologickém, psychologickém a penologickém výzkumu delikventních osob. Z tab. 1 a z obr. 3 je názorně patrné, jak výrazně se liší delikventní populace od populace normální. Modrý test však diferencuje i mezi jednotlivými delikventními skupinami. Z tab. 1 vyplývá, že stenový průměr osob odsouzených soudy (k podmíněným i nepodmíněným trestům odnětí svobody i k jiným mírnějším trestům) se pohybuje okolo 8,5–8,7. Osoby odsouzené k nepodmíněným trestům odnětí svobody, tedy buď pachatelé vážnějších činů nebo osoby po názoru soudu hlouběji narušené, mají stenový průměr 9,4. Ale i v této skupině lze dále diferencovat na základě počtu dřívějších odsouzení, jak ukazuje tab. 2. Pachatelé, kteří dříve trestáni nebyli a před soudem se ocitli poprvé, mají stenový průměr 9,06. S přibývajícím počtem recidiv roste také stenový průměr. Mnohonásobní recidivisté spadají z 90 procent do desátého stenu. Skóre Modrého testu mohou tedy zde sloužit jako kvantitativní vy-

Tabulka 2: Stenové hodnoty 500 delikventů podle počtu předchozích odsouzení

Dříve trestáni	Počet osob	Sten číslo										Aritmet. prům.
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
nebyli	162 100%	—	—	—	—	—	3 2	12 7	28 17	48 30	71 44	9,06
byli jednou	131 100%	—	—	—	—	—	—	7 5	9 7	29 22	86 66	9,48
byli dvakrát	94 100%	—	—	—	—	—	—	3 3	7 7	14 15	70 75	9,61
byli třikrát	62 100%	—	—	—	—	—	—	—	2 3	9 15	51 82	9,79
byli čtyřikrát a vícekrát	51 100%	—	—	—	—	—	—	—	1 2	5 10	45 88	9,86

Absolutní četnosti jsou uvedeny v horním řádku, procenta v dolním řádku.

Číslo položky	Text položky	χ^2	Položkové indexy			Váha K
			obtížnosti	rozlišnosti	validity	
3	<i>Jaké máš vzpomínky na dětský věk ?</i> Převážně hezké Převážně smutné Již mi vymizely z paměti	191,5	27,1	,576	,711	,365 ,901 ,708
8	<i>Dávali tě rodiče do jeslí ?</i> Ano Ne Již se nepamatuji	22,6	11,8	,185	,059	,654 ,476 ,698
11	<i>Měl jsi někdy zhoršenou známku z chování (z mravů) ?</i> Neměl Měl jsem někdy dvojku (ale nikdy trojku) Měl jsem někdy trojku	259,3	55,1	,563	,695	,227 ,630 ,925
15	<i>Kolikrát jsi změnil zaměstnání (podnik) ?</i> Nezměnil jsem Změnil jsem jednou Změnil jsem dvakrát Změnil jsem třikrát Změnil jsem čtyřikrát (vícekrát)	292,0	41,9	,606	,735	,275 ,647 ,876 ,890 1,000
20	<i>Jsi tetován ?</i> Ano Ne	278,2	36,6	,628	,776	,843 ,292
21	<i>Jsi (byl jsi) členem mládežnické organizace ?</i> Ano Ne	35,3	22,8	,337	,370	,441 ,679
23	<i>Tvoji vlastní rodiče :</i> Spolu trvale žijí Spolu nežijí od doby, kdy ti bylo: méně než 3 roky 3— 6 let 7— 14 let více než 14 let	89,6	23,6	,538	,539	,410 ,757 ,898 ,750 ,660
29	<i>Jaký vztah měl k tobě tvůj otec ?</i> Nepřátelský — neměl mne rád Lhostejný — přlíš se o mne nezajímal Vřelý — cítil jsem, že mne má rád Nežil jsem s otcem	115,3	24,3	,554	,571	,854 ,730 ,406 ,829
33	<i>Kolikrát jsi utekl z domova ?</i> Nikdy jsem neutekl Utekl jsem jednou nebo dvakrát Utekl jsem více než dvakrát	253,5	26,8	,650	,833	,339 ,839 ,989
36	<i>Prodělal jsi někdy zápal mozkových blan ?</i> Ano Ne	8,9	4,6	,127	,360	,711 ,486

jádrění delikventních předpokladů, ať již tyto předpoklady označíme jako sociální maladaptaci, morální narušenost či jinak.

Podobné diferenční schopnosti prokázal Modrý test i u jednotlivých typů a skupin trestných činů. O možnosti jeho použití při studiu exogenních faktorů byla již zmínka.

Vlastní smysl Modrého testu je však v oblasti hromadné prevence trestné činnosti. Test umožňuje organizované vyhledávání sociálně ohrožených osob a tím hospodárné soustředění sociální péče na ty, kteří ji nejvíce potřebují. Test ovšem řeší jen technické aspekty této depistáže: politické, organizační, právní, etické a ekonomické předpoklady takto chápané prevence zločinnosti jdou daleko za rámec této stati.

Z hlediska současných podmínek se nabízí praktické využití testu především v těchto oblastech:

1. *Depistáž sociálně maladaptovaných branců.* V rámci základního psychologického výběru před odvodem nebo po nástupu vojenské základní služby je možno při zařazování branců k různým jednotkám v armádě přihlížet též ke stupni jejich sociální adaptace. Diferencovaným zařazením a diferencovaným výchovným působením lze příznivě působit na dispoziici k trestné činnosti prakticky v celé mužské dospívající populaci.

2. *Diferenciace odsouzených v nápravně výchovných ústavech.* Pro diferencované zařazení a diferencovaný nápravně výchovný postup se nabízí perspektiva postupného uplatňování kvantitativních metod jako jednoho z faktorů komplexního hodnocení odsouzeného, jeho chování i možností další nápravy.

3. *Zjišťování potřeby kurátorské péče u podmíněně odsouzených a podmíněně propuštěných osob.* Uvažovaná kurátorská péče může mít dostatečné výsledky jenom tehdy, jestliže nebude rozptylovat omezené síly a hmotné prostředky na všechny osoby podmíněně odsouzené a podmíněně propuštěné, ale bude-li se koncentrovat na osoby, u nichž je nejvíce potřebná.

4. *Zjišťování potřeby ochranného dozoru nad recidivisty.* O uvažovaném ochranném dozoru nad kriminálními recidivisty platí totéž, co bylo řečeno o kurátorské péči. Má-li ochranný dozor respektovat reálné

potřeby prevence recidivy, pak bude tím účinnější, čím více se podaří v jeho rámci využít též nejnovějších metod kriminologické prognózy.

Literatura

- [1] A. Anastazi: *Psychological Testing*, 2nd Ed., Macmillan, New York 1961.
- [2] A. Anastazi: *Fields of Applied Psychology*, Mc Graw-Hill, New York 1964.
- [3] O. K. Buros, Ed.: *The Fifth Mental Measurement Yearbook*, Gryphon Press. Highland Park, N. J. 1959.
- [4] R. B. Cattell: *The Scientific Analysis of Personality*, Penguin Books, Harmondsworth 1965.
- [5] L. J. Cronbach: *Essentials of Psychological Testing*, 2nd Ed., Harper and Row, London 1961.
- [6] H. J. Eysenck: *Crime and Personality*, Routledge and Kegan Paul, London 1964.
- [7] O. A. Gavrilov, G. M. Sobko: *Metody kriminologického prognózování*, sborník: Voprosy naučného prognózování, AN SSSR, Moskva 1968.
- [8] S. and E. Glueck: *Unraveling Juvenile Delinquency*, Harvard University Press, 2nd Ed., Cambridge 1951.
- [9] H. Gulliksen: *Theory of Mental Tests*, Wiley and Sons, New York 1950.
- [10] S. R. Hathaway, E. D. Monachesi, Ed.: *Analyzing and Predicting Juvenile Delinquency with the MMPI*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1953.
- [11] D. Chan-Magomedov: *Primenenije ščotno-vyčislitel'noj tehniki i matematičeskich metodov v social'no-pravovyh issledovanijach*, Sovetskaja justicija, 1, 1968.
- [12] V. N. Kudrjavcev: *Socialnoje i individualnoje prognózování v kriminologii*, sborník: Voprosy naučného prognózování, AN SSSR, Moskva 1968.
- [13] V. N. Kudrjavcev: *Pričinnost v kriminologii*, Juridičeskaja literatura, Moskva 1968.
- [14] N. F. Kuzněcova: *Někotoryje voprosy prognózování prestupnosti*, sborník: Voprosy naučného prognózování, AN SSSR, Moskva 1968.
- [15] N. Janoušková, Z. Heinzl, M. Veverka: *Základní psychologický výběr na úrovni branců*, Československá psychologie, 6, 1968.
- [16] G. A. Lienert: *Testaufbau und Testanalyse*, Julius Beltz, Weinheim 1961.
- [17] Z. Ostříhanska: *Prognóza recydywy u nieletnich przestępców oraz wyniki badań prognostycznych 180 recydywistów w wieku 15—16 lat*, Archiwum kryminologii, 3, 1965.
- [18] V. V. Pankratov: *O prognózování prestupnosti*, sborník: Statističeskije metody v kriminologii i kriminalistike, Moskva 1966.
- [19] V. V. Pankratov: *Naučno-techničeskij progress i kriminologičeskoe prognózování*, sborník: Voprosy naučného prognózování, AN SSSR, Moskva 1968.

- [20] R. A. Safarov: *Prognozirovanije i juri-dičeskaja nauka*, Sovetskoje gosudarstvo i pravo, 3, 1969.
- [21] *Statistická ročenka kriminality*, Generální prokuratura ČSSR, Praha 1969.
- [22] M. Veverka: *Kritéria S. a E. Glueckových v našem kriminologickém výzkumu*, Sociologický časopis, 1, 1969.
- [23] M. Veverka, V. Šedivý: *Výzkum trestné činnosti a hrubé nekázně v armádě (1966 až 1968)*, Československá kriminalistika, 3, 1969.
- [24] K. Vitek: *Problematika delikvence mládeže a jejího včasného rozpoznávání v pojetí S. a E. Glueckových*, Sociologický časopis, 5, 1968.
- [25] P. Zakrzewski: *Zagadnienie prognozy kryminologicznej*, Wydawnictwo prawnicze, Warszawa 1964.

Резюме

Веверка М.: Голубой тест — орудие криминологического прогнозирования

Голубой тест — это новое пособие, созданное для выявления потенциальных преступников. Он исходит из традиций, представляемых в этой области произведениями супругов Глюк. При составлении этого теста был применен в большей мере опыт современной психометрии в области развития и анализа психо-диагностических тестов. Большое количество с этим связанных вычислительных операций было выполнено при помощи саморегулируемой вычислительной машины.

Тест предназначен для мужчин в возрасте от 18 до 29 лет, значит для той части популяции, которая является самой продуктивной в области преступности. Тест представляет собой анкету, содержащую 46 вопросов. Тест выполняется групповым порядком в течение 15—20 минут. Работу с тестом может вести ознакомленный ассистент, руководствующийся точной инструкцией. Респондент записывает ответы на заменяемую вкладку. Выполненные вкладки сдаются в вычислительный пункт и целый последующий процесс автоматизирован. Оценку тестов проводит саморегулируемая вычислительная машина, печатающая списки респондентов с указанием правдоподобности их преступного поведения в будущем. Результаты теста выражены в стеновых нормах. В распоряжение предоставлены тесты на чешском, словацком и венгерском языках.

Кроме Голубого существует Зеленый тест, имеющий подобную функцию, но основанный на других началах.

Голубой тест был разработан на материале изучения пяти сот арестованных мужчин в возрасте, составляющем в среднем 20,2 лет, и на материале пяти сот дисциплинированных солдат. Он был стандартизирован на репрезентативном образце 1632 восемнадцатилетних парней. Его ретестовая надежность после 8 месяцев составляет 0,893. Сходящаяся надежность (concurrent v.), измеряемая на группе в 1000 индивидов, на которых тест был разработан, равна $r = 0,824$. Путем перекрестной валидации (cross-validation) у иной группы

198 раньше наказанных лиц и 200 нормальных лиц было определено $r = 0,659$. До сих пор незаконченные эксперименты для определения предикационной валидности (predictive v.) дали замечательные результаты на основе наблюдения за 998 опрошенными в течение 2 лет (смотри табл. 3). К 73 индивидам, совершившим преступную деятельность до истечения срока 2 лет после выполнения теста, относится такое же распределение стеновых норм, как ожидалось.

Голубой тест представляет таким образом диагностическое пособие с высокой надежностью и валидностью. Это очень экономный тест, который не преподносит больших требований ни с точки зрения времени нужного для выполнения, ни с точки зрения израсходуемых материалов, он легко применяется, он приспособлен к групповой аппликации и при помощи саморегулируемой вычислительной машины можно провести быстро и легко его оценку.

Большие дифференциационные свойства Голубого теста можно использовать в криминологическом, психологическом и пенологическом исследованиях. Собственное значение Голубого теста состоит однако в области массовой профилактики преступлений. Он подходит например для дифференциации арестованных в местах заключения. В случае условного наказания и условного освобождения он может служить средством для разыскания лиц, нуждающихся в наибольшей мере в социальной заботе. Также он может служить хорошим пособием для профилактики криминального рецидивизма. Его можно применить при отборе призывников и при их определении в военной службе.

Summary

Miroslav Veverka: The Blue Test — an Instrument of Criminological Prediction

The Blue Test is a newly produced aid in spotting potential delinquents, proceeding from the traditions represented in this area by the work of the Gluecks. In the course of its elaboration, the experience of contemporary psychometrics as regards the development and analysis of psychodiagnostical tests was extensively applied. A computer was used to perform a great number of computing operations connected with it.

The test is designed for men aged 18—29 years — i.e. that part of the population which, as far as criminality is concerned, is most productive. The test has the form of a questionnaire containing forty-six questions. Its application is performed collectively and lasts 15—20 minutes. It may be carried out by a trained assistant proceeding in accordance with exact instructions. The respondent writes his answers on an exchangeable inset. The filled-in insets are handed over to the computing station and all further procedures are automatized. The valuation of the tests is carried out by a computer printing lists of the respondents and giving the probability of their future delinquent behaviour.

The test results are presented in sten norms. The test is available in Czech, Slovak and Hungarian.

The opposite of the Blue Test is the Green Test which has a similar function but is based on different principles.

The Blue Test was developed on a set of 500 imprisoned men whose average age was 20.2 years, and on a set of well disciplined soldiers. It was standardized on a representative sample of 1632 eighteen-year-old boys. Its retest reliability after eight months is 0.893. The concurrent validity measured on a set of the 1000 individuals on whom the test was developed is $r = 0.824$.

By a cross-validation on another set of 198 former convicts and 200 normal individuals, $r = 0.659$ was ascertained. After following up 998 tested persons for two years, the so far uncompleted attempts at determining the predictive validity brought remarkable results (see Fig. 3, at the bottom). 73 individuals who committed a criminal offence in the im-

mediately following two years reveal the expected distribution of the sten norms.

The Blue Test thus represents a diagnostical aid with a high reliability and validity. It is a most economical test, since its realization requires little time and little material; it is easily applicable and adapted to a collective application and, with the use of a computer, it can be quickly and easily evaluated.

The high differentiation abilities of the Blue Test may be utilized in the criminological, psychological and penological research. The true sense of the Blue Test, however, is in the area of mass prevention of criminal activity. It is useful e.g. for the differentiation of convicts in the prisons. As concerns probation and paroles, it may be used for finding out persons most in need of social care. It may be a good aid in the prevention of criminal recidivism and used in selecting and classifying recruits in military service, etc.

Příspěvek k marxistické obecné sociologii

V roce 1969 vyšla v moskevském nakladatelství Progress, které se specializuje na ruské překlady zahraničních odborných publikací i na cizojazyčné překlady základních (v neposlední řadě společenskovědních) prací sovětských autorů, kniha G. V. Osipova *Sociology, Problems of Theory and Methods* (192 stran). Kniha je rozdělena do dvou částí, část první je nazvána *Marxistická sociologie* a část druhá *Soudobá marxistická a buržoazní sociologie*. Obě části tvoří organický celek a pokrývají prakticky v úplnosti ty problémové okruhy, které obvykle označujeme termínem „obecná sociologická teorie“.

V první části, která je rozdělena do pěti kapitol (*Filosofie a sociologie, Obecná sociologická teorie, Sociální teorie, Teoretická a aplikovaná sociologie a Působení společenských zákonitostí*), autor formuluje základní principy marxistického pojetí sociologické vědy, které se v určitých ohledech dosti výrazně liší od dosavadních přístupů některých sovětských sociologů. V čem je specifikum Osipova pojetí a v čem je základní — byť v mnoha ohledech diskusní — přínos jeho práce?

Osipov především pregnančně a naprosto jednoznačně vymezuje *vztah filosofie a sociologie*, tedy odpovídá na otázku, která u nás byla a v některých směrech stále ještě je předmětem diskusí. Vymezení filosofie jako vědy, která se zabývá „obecnými zákonitostmi, jimiž se řídí příroda, společnost a lidské myšlení“, není nijak „novátorské“. Podstatný je však důraz, který Osipov klade na to, že studium obecných zákonitostí (jež tvoří předmět filosofie) neznamená studium konkrétních jevů a procesů „v obecnosti“. Takový přístup totiž vede buď k tomu, že filosofie zanedbává studium vlastních filosofických problémů nebo naopak k tomu, že se sociologové zabývají „obecnými diskusemi o obecných zákonitostech“, což ve svých důsledcích poškozuje jak filosofii tak i sociologii (s. 9–10). Historický materialismus jako *filosofická disciplína*¹ zkoumá „obecné zákonitosti, jimiž se řídí vznik, vývoj a změny společensko-ekonomických formací“ (s. 9), zatímco sociologie jako *speciální věda* se zabývá „sociální strukturou společnosti (vnitrotržními a mezitřídními vztahy, sociálními institucemi, jež tyto vztahy regulují), vývojem a

vzájemným působením systémů a organizací uvnitř společnosti“ (s. 20). Základní rozdíl — v předmětu obou disciplín vykládá Osipov na základě klasického Marxova pojetí občanské společnosti, která je „systémem sociální interakce lidí v historicky ustavených formách, jež jsou zprostředkovány ekonomickou interakcí“ (s. 15).²

„Zatímco předmětem sociologie je pouze jedna sféra společenské činnosti lidí — občanská, předmětem historického materialismu je společnost jako celek, vzájemná závislost jejích různých stránek v historickém vývoji“, píše Osipov. Historický materialismus se tedy zabývá „obecnými charakteristikami všech rozmanitých sfér lidských činností, jež je vzájemně svazují v jednotný historický proces“ (s. 9). V této souvislosti formuluje Osipov velice odvážné, myslím však, že současně svrchované diskusní tvrzení, že je „absurdní připisovat filosofickému systému obecných zákonitostí zákon korespondence výrobních vztahů s úrovní výrobních sil, zákon sociální revoluce, zákon určující role materiálních vztahů v systému všech společenských vztahů, zákon třídního boje a zrušení tříd, protože tyto zákony náležejí ke světu společenských jevů“, tvoří tedy součást předmětu sociologie (s. 10). To platí ve stejné míře jako v biologii, kde také zákon vývoje druhů nelze pokládat za zákonitost filosofickou. Toto poněkud krajní tvrzení je však vzápětí, zdá se, korigováno úvahou o metodologickém významu filosofie pro sociologickou analýzu a důrazem na to, že „filosofie a sociologie jsou organicky spjaté, protože jejich základní teoretické a metodologické principy koincidují“. Osipov se však neomezuje na verbální konstatování takové koincidence (o níž ostatně byla nejdnou řeč), ale konkretizuje ji takto: 1. teorie společensko-ekonomických formací, která je jádrem historického materialismu, náleží současně jak do historického materialismu, tak do sociologie, pro niž je kategorie společensko-ekonomické formace kategorií výchozí a v jistém smyslu ústřední; 2. základní filosofické pojmy (bytí a vědomí, materiální a ideální apod.) jsou filosofii a sociologii společné; 3. sociologické pojmy, jako je pojem společnosti, společenské třídy apod. jsou současně součástí kategoriální výbavy marxistické filosofie; 4. individuum a jeho činnost je ústředním předmětem zájmu jak filosofických tak sociologických zkoumání (ne

¹ Osipov zdůrazňuje, že Marx a Engels vytvořili „jednotný integrální filosofický systém“ a že distinkce mezi dialektickým a historickým materialismem je „formální daní minulým tradicím“ (s. 7).

² V českých překladech Marxových prací z 50. let je ovšem pojem *bürgerliche Gesellschaft* (civil society) důsledně překládán termínem „měštácká společnost“.

náhodou proto Osipov klade v nejružnějších souvislostech takový důraz na problematiku *motivace* lidských sociálních aktivit).

Na Osipovově přístupu se mi zdá zajímavé především to, že se nesnaží vést hranici, *dělicí čáru* mezi filosofií (historickým materialismem) a sociologií, stanovit „sféry kompetence“ a určit „hájená území“, ale naopak — chce ukázat průniky, styčné body, oblasti nezbytné kooperace mezi oběma disciplínami při plném respektování nezbytné dělby práce a zachování specifických přístupů. Charakteristickým rysem a nejvýraznějším specifickým marxistické sociologie přece vždýcky bylo a je její východisko z *filosofické* teorie společenského vývoje, což si ostatně velice dobře uvědomují i její západní kritikové. Americký sociolog a „sovětolog“ Georg Fischer (samozřejmě, že v intencích celé své koncepce) velice přesně ukázal, kam vedou tendence „odfilosofovat“ sociologii, když konstatoval, že orientace pouze na „specializovaný kvantitativní výzkum“ by umožnila odlišit sociologii „od filosofie a od *marxismu-leninismu* jako *takového*“ a zbavit ji její „orientace na budoucnost“, která je prý „těsně spjata se sovětskou deduktivní sociální filosofií“ a oficiální ideologií sovětského státu³. To, že se soubíjí marxistická sociologie orientuje na konkrétní studium konkrétních společností při použití moderních výzkumných technik, neznamená ovšem žádnou její „sekarizaci“, jak to vidí Fischer, ale právě jen *důslednou realizaci* klasických marxistických premis (v jistém období nepochybně opomíjených): „Obrovský pokrok, který v tomto směru udělal Marx, záležel v tom, že zanechal úvah o společnosti a pokroku *vůbec*, zato však podal vědeckou analýzu *jedné* společnosti a *jednoho* pokroku...“⁴

Obecná sociologická teorie budovaná na respektování vzájemné závislosti sociologie a filosofie, která nadto „poskytuje nástroje analýzy empirických dat a konstruuje teoretických modelů“ je tedy právem pokládána za spojovací článek mezi oběma obory: filosofií a sociologií. Osipov načrtává základní problémové okruhy obecné sociologické teorie, přičemž vychází z kategorie *vzájemného působení* (interakce v širokém slova smyslu) a zdůrazňuje význam ekonomické interakce v systému společenských vztahů, vymezuje pojem „občanské společnosti“, zkoumá vztah osobnosti a sociální struktury, problém sociální regulace a celou úvahu pak uzavírá kapitolkou o významu výstavby socioekonomických modelů. Za neaktuálnější úkol současné marxistické sociologie pokládá zkoumání sociálních forem, jež determinují lidské činnosti. Toto zkoumání však nemůže být samostatné: jeho smysl je v tom, že dává možnost kontrolovat nahodilé faktory ve společenském životě a dosahovat optimálního řízení společenských procesů. Na druhé straně však právě „konstrukce socioekonomických modelů... *předpokládá rozsáhlé empirické sociologické*

výzkumy nejkomplexnější formy lidské činnosti — občanské společnosti“ (s. 19).

Kapitola nazvaná *Sociální teorie* dokazuje, že ani důsledně sociologický přístup, který Osipovova práce nepochybně reprezentuje, neznamená vzdát se oně zmíněné „orientace na budoucnost“. Je koncentrována kolem dvou ústředních problémů — problému odcizení a individuální svobody. Zvlášť kapitolka o odcizení je sociologicky zajímavá tím, že je pokusem transponovat problémy, jež i podle některých našich sociologů měly být vyhrazeny pouze „filosofickým spekulacím“, „filosofické antropologii“, „marxologii“ apod., do podoby konkrétních sociologických výzkumných problémů. Osipov své úvahy na toto téma ovšem nedotahuje až do formy výčtu jednotlivých dílčích sociologických témat (nebylo by to ani v intencích celé práce, která je prací právě z *obecné* sociologie), zdůrazňuje však, že základní společenské poslání sociologie je především v tom, aby přispěla k „odstranění pout dosavadní dělby práce“ a jejich společenských důsledků. „Sociologové musí určit společenské formy sociální aktivity lidí, jež nejpřesněji vyjadřují jak požadavky společnosti jako celku, tak požadavky individuí. Takovými formami mohou být pouze ty formy, které odstraňují potřebu institucionálně sankcionovaných společenských vztahů“ (s. 24).

V části o teoretické a aplikované sociologii podtrhuje Osipov význam *marxistické funkcionální teorie* společnosti: „Sociologická analýza předpokládá simultánní studium obecného i specifického v jejich funkcionálních vztazích a závislostech“ „studium fungování společnosti jako celku, ale i funkcionální závislosti tohoto fungování na funkcích specifických sociálních systémů (v této souvislosti, ale v celé práci vůbec chybí kritická analýza strukturálního funkcionalismu, jehož důsledně marxistické přehodnocení — přes známou „módnost“ parsonismu s jeho složitou, ale ne vždy zážitou kategoriální výbavou — citelně postrádáme).

Závěrečná kapitola první části, věnovaná působení společenských zákonitostí, obsahuje vymezení některých základních sociologických kategorií — pojmu sociální fakt, společenské prostředí, společenská a psychologická skupina, společenské vědomí a osobnost. Zvlášť zajímavé je rozlišení sociálních a sociopsychických skupin, které je vlastně implicitní polemikou s tradiční dichotomií makroútvárů a mikroútvárů, velkých a malých skupin. Společenskou skupinu Osipov vymezuje jako „skupinu lidí spjatou společenským cílů a zájmů a společným úsilím o jejich uskutečnění“, jako „element sociální struktury určitého systému společenských vztahů (s. 36), zatímco sociopsychická skupina je „určité množství lidí, kteří jsou v interakci po relativně dlouhou dobu, sdílejí společné hodnoty a za specifických místních a časových podmínek se bezprostředně vzájemně ovlivňují“.

³ Srv. G. Fischer: *Sociology. v: Science and Ideology in Soviet Society*, New York 1967, s. 7–10.

⁴ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. I., Praha 1950, s. 154.

Druhá část knihy, která je zkrácenou verzí knihy vydané v roce 1964,⁵ není pouze polemikou a kritikou některých koncepcí soudobé nemarxistické sociologie, ale současně pokusem o náčrt marxistického řešení (případně nezbytné reformulace) těch problémů, jimiž se západní sociologové systematicky zabývají. Osipov se soustřeďuje na tyto základní problémy: pojem společnosti, společenské procesu a sociální interakce, kritiku tzv. institucionální školy, pojetí kultury a osobnosti, kritiku teorie stadií růstu, pojem společenské skupiny, teorii primárních a sekundárních skupin, rozbor stratifikačních teorií a psychologického pojetí společenské třídy, kritiku teorie tzv. středních tříd, teorii elity a sociální mobility. Závěr druhé části je věnován společenské změně a pokroku, teorii sociální deviance a nápodoby, sociální dezorganizace a kulturního zoastávání (cultural lag). Už prostý výčet problémů a srovnání s rozsahem publikace dává tušit, že ne všechny koncepce jsou analyzovány stejně hluboce. Základním pozitivním rysem této kritickoanalytické části je to, že vedoucí argumentační linie je jednotná, že se netříští do odboček a nevyčerpává se v analýze terminologických fines. V jednotlivostech lze ovšem mít některé výhrady. Tak např. pojetí institucionální školy je sice věcně, obsahově správné, výčet jejích reprezentantů (Lipset, Bendix, Dahrendorf, Blau, B. Moore, Duverger, Goldthorpe) je však víc než diskusní. Tvzení, že „neexistuje (v západní sociologii) žádná vážnější práce o takových problémech jako je nezaměstnanost a zbídačování pracujících“ (s. 66) je nepřesné. Lze právem odhalovat sociální podmíněnost sociologických analýz toho, co západní sociologové nazývají „patologickými“ nebo „deviantními“ jevy, a zejména omezenost sociotechnických doporučení, nelze však popřít existenci řady empirických, ale i *sociálně kritických* prací na tato témata. Podobně je poněkud zjednodušující i kritika „socializačních teorií“, jež nelze redukovat na klasickou psychoanalýzu.

Přes jednotlivé konkrétní výhrady, jež lze mít k některým partiím Osipovovy práce, a přes diskusnost některých tvrzení a formulací je kniha nepochybně významným přínosem ke konstituování a rozvinutí obecné marxistické sociologické teorie. Prokazuje současně, že fundovaná kritika nemarxistické sociologie předpokládá nejen zásadové marxistické stanovisko, ale i hlubokou znalost kritizovaných koncepcí. Oba tyto předpoklady Osipovova studie totiž nepochybně splňuje.

Miloslav Petrušek

Národ i państwo (Národ a stát)

Jeden z předních soudobých polských sociologů prof. Jerzy J. Wiatr je u nás — zejména díky českému překladu a vydání dvou svých knih — dobře znám, a to jak mezi sociology, tak mezi širší veřejností, která se o sociologii z těch či oněch důvodů zajímá. Jeho kniha *Armáda, společnost, politika v USA*, kterou

vydalo roku 1963 Naše vojsko, byla vůbec první studií polského sociologa, jež byla u nás po období přerušení sociologické práce vydána a stojí tak časově v čele dnes už početné řady českých překladů polských sociologických děl, která nesporně vedle jiných faktorů významnou měrou ovlivnila poměrně rychlý rozvoj naší sociologie v posledních letech. Druhá jeho práce přeložená do češtiny a vydaná roku 1968 Státním pedagogickým nakladatelstvím pod názvem *Společnost s podtitulem Úvod do systematické sociologie* je zase významná tím, že se u nás stala vedle Baumanovy *Sociologie* a Szczepańskiego *Základních sociologických pojmů* nejvyhledávanějším a také nejvhodnějším úvodem do sociologické problematiky.

Přehlédneme-li dosavadní Wiatrovu hlavní knižní i časopiseckou tvorbu, můžeme s jistým zjednodušením konstatovat, že jeho odborný zájem se pohybuje zhruba ve čtyřech tematických oblastech: v oblasti sociologie politiky a politických vztahů, v oblasti sociologie armády a vojenství, v oblasti sociologie národa, etnických a rasových skupin a konečně v oblasti obecné sociologie. Tyto okruhy se ovšem v jeho hlavních dílech často navzájem prolínají, přičemž snad v žádném z nich není pominut aspekt, který je patrně pro Wiatra nejcharakterističtější, totiž vysledování toho, jak v objektivní realitě i v teoretickém řešení souvisí ten či onen jev a ten či onen problém s politickou strukturou společnosti a s teorií politiky. Jinak řečeno, zdá se mi, že v žádném svém díle Wiatr nezapře, že je především a na prvním místě sociologem politiky, politologem, a to politologem zcela jasně metodologické a teoretické orientace — orientace marxistické.

Wiatrův zájem o sociologickou problematiku národa není nového data. Už v jedné ze svých prvních významnějších publikací, v *Rasových otázkách v americké sociologii* (*Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej*) z roku 1959 se v souvislosti s řešením otázky, zda američtí černochi tvoří zvláštní národ, zabývá — byť pouze stručně — problematikou spjatou se sociologickou definicí národa a naznačuje řešení, které pak rozvíjí a zároveň i koriguje v dalších svých studiích. Z nich je třeba jmenovat především práci *Národ a rasa ve společenském vědomí* (*Naród i rasa w świadomości społecznej*) z roku 1962, v níž se zabýval zejména problematikou vzniku národa a reflexí tohoto útvaru ve vědomí jeho příslušníků v podobě různých druhů nacionalismu, dále analýzou rasových a etnických předsudků a konečně některými aspekty národního vědomí v podmínkách socialismu. Recenzi této Wiatrové práce může čtenář najít v Sociologickém časopise č. 2, roč. I, 1965, str. 165—167.

Další Wiatrova studie z téhož roku, nazvaná *Marxistická teorie národa a problémy národní osvobozenécké boje* (*Marksistowska teoria narodu i problemy walki narodowowyzwoleńczej*), určená především posluchačům vysokých škol, se znovu vrací k problematice de-

⁵ *Sovremennaja buržuaznaja sociologija*, Moskva, Nauka 1964, 416 s.

finice národa z marxistických pozic, hodnotí společenskou roli národní vazby a vysvětluje hlavní aspekty tzv. národnostní a koloniální otázky v minulosti a dnes.

V tomto stručném výřtu nelze opomenout ani rozsáhlou kapitolu věnovanou uvedené problematice ve Wiatrově díle *Společnost*.

Máme-li na paměti tento přehled Wiatrových prací o sociologických problémech národa i jiných etnických skupin, nepřekvapí nás, že uvedená řada publikací nyní vyústila v obsáhlou samostatnou monografii z jeho pera, nazvanou *Národ a stát. Sociologické problémy národnostní otázky (Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej, Warszawa 1969, 440 s.)*, která je v jistém smyslu dovršením autorova dosavadního badatelského úsilí na tomto poli a zároveň bez nadsázky jedním z nejvýznamnějších pokusů o systematické zpracování nejdůležitějších otázek spjatých se sociologickým přístupem k národu v soudobé marxistické literatuře.

Ještě v době poměrně nedávné — zvláště pak bezprostředně po druhé světové válce — se zdálo, že problematika národa ustupuje v důsledku jistých společenských přeměn na celém světě jaksí do pozadí, a to jak v praktickém společenském životě, tak v teorii. Zdálo se, že tyto záležitosti jsou v podstatě vyřešeny či alespoň odsunuty na druhé místo a že zejména mezi nejvyspělejšími národy bude postupně docházet spíše ke stírání jejich specifických rysů, než k jejich posilování. (Je zajímavé, že tento názor se objevoval jak mezi autory hlásícími se k marxismu, tak mezi jejich odpůrci.) Postupně se však začalo ukazovat, že energie pramenící ze zdrojů spjatých s existencí národních vazeb a národního vědomí není zdaleka vyčerpána. Ať se podíváme na dnešní západní vyspělé průmyslové země či na země budující socialismus, v žádné z těchto oblastí nejenže není idea národa mrtva, ale často se stává mocným podnětem velkých masových hnutí. Zda jde o hnutí pozitivní či negativní, to je otázka velmi složitá, vyžaduje konkrétního přístupu a nemá smyslu se jí na tomto místě zabývat. Důležité je konstatování tohoto faktu, který je — jak se zdá — jednoznačný. Že rovněž ve třetím světě dochází k jakési praktické i teoretické renesanci tradiční národní problematiky, to je myslím už docela mimo jakoukoli pochybnost. Ukazuje se tedy, že otázky národa jsou stále živé a že by tomu mělo odpovídat i zvýšené badatelské úsilí v této oblasti.

U nás došlo k prohloubení zájmu o zmíněnou problematiku zejména v posledních dvou letech v souvislosti s otázkami federalizace států. Pokud jde o teoretickou produkci, vyšly u nás před časem dvě významnější publikace na téma národa. Jednak práce Jana Sindelky *Národnostní otázka a socialismus* (roku 1966) a dále studie Jiřího Kořalky *Co je národ?* (roku 1969). Jakkoli zejména druhá z nich je dobrou a přehlednou informací o nejdůležitějších pojetích pojmu národa v literatuře americké, západoněmecké a sovětské, ani jedna z těchto prací už vzhledem ke svému omezenému rozsahu si nemohla klást za úkol vyrovnat se s problematikou národa syn-

teticky, komplexně a relativně vyčerpávajícím způsobem. S tím větším zájmem můžeme proto přivítat Wiatrovu knihu *Národ a stát*, která o splnění takového úkolu usiluje.

Práce polského sociologa obsahuje kromě úvodu, ve kterém autor zasazuje studovanou problematiku do kontextu naší doby, dvě velké části. První z nich, rozdělená do dvou kapitol, je stručnou historií vývoje národnostní otázky v marxistické teorii světové a polské. Druhá, rozsáhlejší část, se pak v pěti kapitolách zabývá sociologickou teorií národa.

První část je cenným příspěvkem k dosud z marxistického hlediska málo zpracovaným dějinám marxismu. Autor rozeznává tři velké etapy marxistického teoretického rozvíjení otázky národa: 1. etapu Marxe a Engelse, 2. etapu II. internacionály, 3. etapu Leninovu a leninismus.

Wiatr konstatuje známou skutečnost, že zakladatelé marxismu se nezabývali problematikou národa a národnostní otázkou systematicky, že se nepokoušeli o definování národa a že neanalyzovali tyto problémy souhrnně. Uvádí však, že jejich sociologická teorie obsahovala novátorské pojetí daného problému a že v menších Marxových a Engelsových pracích jsou cenné úvahy týkající se určitých vybraných aspektů tohoto tématu. Jako příklad Wiatr jmenuje otázku práva utlačovaných národů na nezávislost (Irsko, Polsko), otázku panslavismu a v souvislosti s tím otázkou tzv. nehistorických národů, otázku koloniálního panství (Indie) a konečně otázku židovskou.

Z přístupu k těmto několika konkrétním problémům rekonstruuje polský sociolog tři důležité metodologické zásady, které tvořily základ marxistické teorie národa: 1. Národnostní otázka jako součást obecnějších tendencí společenského vývoje. 2. Odpor vůči národnímu útlaku a diskriminaci, humanistická výzva ke svobodě a rovnosti. 3. Zdůraznění potřeby mezinárodní solidarity a bratrství dělnické třídy celého světa.

Zajímavé je, jak se v této části Wiatr vyrovnává se známou Engelsovou teoretickou konstrukcí tzv. nehistorických národů. Je skutečností, že Engels ve své správné polemice proti panslavistickým tendencím v Čechách a Chorvatsku — vytýkal jim, že působí v zájmu tehdejšího reakčního carského režimu v Rusku — vyslovil velmi silné pochybnosti o možnostech národního a státního vývoje některých slovanských národů (mezi nimi také Čechů). Wiatr konstatuje, že pozdější historický vývoj nedal Engelsovi za pravdu. Řada slovanských národů, o jejichž další existenci pochyboval, se ukázala být národy plně historickými a dosáhla své státní suverenity. Přesto však i v této prognóze, která se projevila jako nepravdivá, najdeme některé cenné myšlenky, mezi něž patří zejména myšlenka zdůrazňující velký význam existence vlastního státu pro rozvoj každého národa, a dále argumenty přesvědčivé poukazující na reakční společenskou roli tzv. panslavismu ve druhé polovině 19. století.

Podkapitola věnovaná pojetí národnostní otázky u teoretiků II. internacionály je vý-

znamným příspěvkem k dosud stále nedostatečně zpracované historii marxismu druhé poloviny 19. století a počátku 20. století. V řešení otázek národa v tomto období rozlišuje J. J. Wiatr tři základní směry teorií hlásících se k marxistickým východiskům: 1. „ortodoxní marxismus“ K. Kautského, 2. revizionismus E. Bernsteina a 3. radikální křídlo rozdělené na dvě protikladné orientace – luxemburgismus a leninismus.

Při interpretaci Kautského názorů na problematiku národa vychází Wiatr ze tří jeho děl. Z práce *Nationalität und Internationalität* z roku 1908, z práce *Serbien und Belgien in der Geschichte*, napsané v letech první světové války, a konečně z nejrozsáhlejšího Kautského díla *Die Materialistische Geschichtsauffassung*.

Základní Kautského myšlenky v této oblasti lze shrnout do několika bodů: 1. Národní stát je modernější a pokrokovější formou politické organizace než stát národnostní či mnohonárodní. 2. Je v zájmu pokroku, aby docházelo ke splývání menších národů ve větší, tedy k jistému druhu asimilace, což by perspektivně mělo vést až k vytvoření všelidské nadnárodní spopolitosti. 3. Národ je především spopolitostí jazykovou.

Wiatr tyto Kautského základní teze kriticky hodnotí a poukazuje na některé jejich negativní důsledky v teorii i politické praxi německé sociální demokracie.

Dále polský autor stručně analyzuje některá místa Bernsteinovy práce *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* z roku 1899, týkající se sledované problematiky. Daleko větší pozornost věnuje rozboru Cunowovy studie *Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie* z let 1920–21, v níž podle jeho názoru nejsilněji vystoupily teoretické i prakticko-politické aspekty kautskyánské teorie národní asimilace. Wiatr se dívá kriticky i na názory Rosy Luxemburgové a vytýká jí zejména její nepochopení leninské zásady sebeurčení každého národa. V závěru paragrafu pak autor obsáhleji analyzuje základní myšlenky obsažené v jednom z nejznámějších děl zaměřeném v uvedeném období na dané téma v *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* Otto Bauera z roku 1907.

Celkové Wiatrovo hodnocení teoretického přínosu představitelů II. internacionály k řešení národnostní otázky vyúsťuje v úvahu, že i když v tomto období získala národní tematika v marxismu významné místo a vznikly o ní významné práce, přesto v žádném směru západoevropské ani středoevropské sociální demokracie nebyla vytvořena teorie, která by byla schopna harmonicky sladit národní úkoly s třídními úkoly proletariátu a která by se mohla stát základem revoluční politiky v národnostní otázce.

V paragrafu věnovaném pojetí národnostní otázky u Lenina a v leninismu vyzvedává Wiatr především Leninův přínos k teoretickému rozvinutí a prohloubení hesla sebeurčení národů. Jakkoli toto heslo bylo zakotveno v sociálně demokratickém programu od londýnského kongresu II. internacionály, tj. od

roku 1896, zůstávalo zde víceméně heslem abstraktním, velmi všeobecným, postrádajícím jakýkoli reálný návod pro praktické uskutečnění. První velký přínos Leninův spatřuje tudíž Wiatr v tom, že Lenin z něho učinil jedno ze základních programových hesel dělnického hnutí, upřesnil je tím, že vyjádřil právo národů na sebeurčení až do státního odtržení, a konečně mnohokrát zdůraznil a zdůvodnil, že jeho přijetí klade na proletáře utlačovaných zemí povinnost řešit otázku sebeurčení z hlediska obecných zájmů socialistické revoluce. Za druhé, Lenin výrazně a jednoznačně vymezil úkoly socialistů utlačujících zemí, pokud jde o zásadu sebeurčení. Za třetí, spolu s touto zásadou podtrhl potřebu jednoty mezinárodní dělnické třídy a ukázal, jak této jednoty dosáhnout. Za čtvrté, v důsledné realizaci principu sebeurčení viděl cestu ke sblížení národů na nové revoluční platformě. A konečně za páté, nekladl tento princip proti možnosti absolutně dobrovolného sblížení národů a dokonce jejich asimilace.

Za zmínku jistě stojí, jak v závěru tohoto paragrafu hodnotí autor Stalinův přínos k teoretickému řešení národnostní problematiky. Wiatr píše, že Stalin zde sehrál dosti podstatnou roli, a to hlavně proto, že poměrně dlouho vystupoval jako oficiální reprezentant bolševické strany v diskusích o uvedené otázce a dále proto, že později po určitou dobu vedl lidový komisariát pro národnostní otázky. V tzv. období kultu osobnosti byla Stalinova role v této oblasti často přeceňována a zapomínalo se, že rozhodující vliv na většinu Stalinových prací měly Leninovy myšlenky. Z druhé strany se však ozývaly i hlasy, které upíraly Stalinovi jakoukoli originalitu a tvrdily, že dokonce jeho základní práce *Marxismus a národnostní otázka* byla z velké části napsána jinými autory z okruhu bolševické emigrace. Wiatr píše, že takovouto myšlenku vyslovil např. Trockij ve svém životopise Stalina. Wiatrův názor na tuto věc je charakterizován větou, že pravda je jistě složitější a nachází se kdesi uprostřed mezi těmito krajnostmi, což se pak snaží dokázat podrobnější analýzou Stalinovy aktivity v této oblasti.

Druhá kapitola první části knihy je cele věnována poměrně rozsáhlému přehledu toho, jak byl problém národa řešen v dějinách polského marxismu. Wiatr nejprve analyzuje vývoj dané problematiky v době, kdy v polském dělnickém hnutí krystalizoval na jedné straně reformní a na druhé straně revoluční směr. Podrobněji pak rozebírá diskuse vedené o této otázce uvnitř Komunistické strany Polska od jejího vzniku až do současnosti. Vzhledem k tomu, že práce polských teoretiků na toto téma se přes dobou omezenost vyznačovaly vždy vysokou teoretickou úrovní, nepůsobí tato kapitola v celku knihy antikvárně, jak by se mohlo na první pohled zdát. Je naopak v mnoha ohledech inspirací pro další části studie, ve kterých se už autor plně obrací k soudobé problematice národa a národnostní otázky.

Druhá část knihy nese název *Sociologická teorie národa*. V její první kapitole se autor

nejprve zabývá známými terminologickými problémy spjatými s teorií národa a poté se pokouší o vypracování jisté typologie definic národa, tak jak jsou známy z dosavadní společenskovědní literatury. Protože považují tuto typologii za velmi cennou a v marxistické literatuře doposud tak vyčerpávajícím způsobem nikde neprovedenou, uvedu její hlavní principy a rysy.

Všechny existující definice národa dělí Wiatr nejprve do dvou velkých skupin. První z nich nazývá definicemi genetickými, a to proto, že národ je v nich vymezován faktory, které se podílely na jeho vzniku. Druhou skupinou jsou definice strukturální. Národ je v nich vymezován znaky, které mají být pro společenskou skupinu nazývanou národem charakteristické. Podle toho, které z těchto znaků jsou považovány za nejpodstatnější, rozpadá se druhá skupina definic ještě na čtyři podskupiny, a to na definice, v nichž je hlavní role připisována a) znakům materiálním, b) znakům politickým, c) znakům kulturním, d) znakům z oblasti vědomí.

Podrobná Wiatrova typologie pak vypadá takto:

Genetické definice: 1. Definice národa jako historického výtvaru. 1.1. Národ je výsledek společných historických procesů. 1.2. Národ je výsledek společných historických procesů, je pospolitostí vytvořenou na základě určitých znaků společných národní skupině. 1.3. Národ je výsledek společných historických procesů projevujících se v národním citění.

Strukturální definice: 2. Definice národa jako jevu vyznačujícího se určitými materiálními znaky. 2.1. Národ je pospolitost konstituovaná materiálními znaky. 2.2. Národ je pospolitost s určitými znaky materiálními a s určitými znaky z oblasti vědomí, přičemž se neprovádí hierarchizace těchto znaků.

3. Definice národa jako politické jednotky. 3.1. Národ je souhrn občanů určitého státu. 3.2. Národ je podstatou státu a jiných politických institucí, je jejich obsahem. 3.3. Národ je uvědomělou politikou pospolitosti.

4. Definice národa jako kulturního jevu. 4.1. Národ je pospolitost lidí používajících stejného jazyka. 4.2. Národ je pospolitost participující na určitých kulturních hodnotách. 4.3. Národ je historicky vytvořená pospolitost charakteru.

5. Definice národa jako pospolitosti citu. 5.1. Národ je psychickým svazkem lidí citících vzájemnou pospolitost. 5.2. Národ je pospolitost citu, usilující o to konstituovat se ve stát.

Všechny tyto typy definic Wiatr kriticky analyzuje, konfrontuje se skutečností a ukazuje na jejich silné i slabé stránky. Na základě tohoto rozboru se pak pokouší o vytvoření vlastní definice národa, která zní takto: národ je „historicky vytvořená trvalá pospolitost vzniklá na základě společných dějinných osudů, společného zbožího hospodářství a společných politických institucí, charakterizovaná existencí pocitu státnosti jako základní složky skupinového vědomí“. (Recenzovaná práce str. 207.)

Jak je zřejmé, liší se Wiatrova definice od dosavadního vymezování národa, běžného mezi většinou marxistických autorů, především svým důrazem na význam politických institucí pro jeho existenci a dále podtržením pocitu státnosti ve vědomí jeho příslušníků. Proč právě tyto prvky považuje polský autor pro existenci a rozvoj národa za natolik důležité, že je pojal přímo do definice zmíněného jevu, na to odpovídá další kapitola jeho studie, nazvaná *Dynamika národních procesů*.

Z faktorů tzv. národotvorných procesů uvádí Wiatr na prvním místě faktory politické. Píše, že „jakkoli existence vlastního státu není nutnou podmínkou vzniku ani trvalé existence národní vazby, přesto politická organizace hraje při vytváření národů nezanedbatelnou roli. Historikové v poslední době zvláště zdůrazňují, že faktor státnosti přes svůj velký význam je vůči sociální historii druhotný. V obecném smyslu je to nesporně správné, stejně jako je pravda, že musí nastat určité společensko-ekonomické podmínky, aby se stát mohl stát národotvorným faktorem. Avšak v rámci těchto obecných podmínek je role politiky při vytváření národů prvořadá a právě ona v podstatě určuje, jak budou působit ekonomické nebo společenské podmínky. Pozorujeme to dnes na národotvorných procesech, k nimž dochází v Asii a Africe, kde státní organismy vyrostlé z koloniálních struktur se stávají ústřední hybnou silou národotvorného procesu, přestože často chybí jazyková vazba i společná tradice a v rámci vznikajícího národa existují jen nepatrné ekonomické vazby. Tyto procesy pozorujeme dnes jaks i „laboratorní“ podobě, využívající těch širokých možností, jaké nám dává moderní společenskovědní výbava ke zkoumání rychle se měnící skutečnosti „rozvojových“ zemí. Bylo by však chybou, kdybychom se domnívali, že jsou to procesy bez historických precedentů. Právě naopak; zdá se, že to, co dnes pozorujeme v Asii a Africe, je historickým opakováním (rychlejším tempem a v ostřejších formách) některých procesů, k nimž nejednou došlo v dřívější Evropě. Evropské národy totiž nejednou vznikaly na základě velkých politických struktur a díky jejich existenci“. (Recenzovaná práce, s. 225 až 226). Tuto tezi pak Wiatr dokládá na několika příkladech z evropské historie.

Jako druhý faktor národotvorných procesů uvádí polský sociolog faktory ideologické a z nich na prvním místě faktory náboženské, dále různé legendy, tradice a mýty spjaté se zemí, původem, jakož i jazykem, a konečně ideologické obsahy buržoazních a později socialistických revolucí.

Třetí skupinou faktorů národotvorného procesu jsou vazby lingvistické, neboli jazyková pospolitost, čtvrtým faktorem je faktor geografický, především územní pospolitost, pátým faktorem činitele populační.

Konečně šestým faktorem, který je podle Wiatra vedle činitele politického pro vznik národa patrně nejvýznamnější, je faktor ekonomický. Přitom termínem „vliv ekonomických činitelů na národotvorný proces“ označuje autor především čtyři skutečnosti:

a) vznik národního zbožího trhu a osvobození mas z výlučné naturálního hospodářství, b) vytvoření měšťanstva, a tím zformování společenské síly schopné postaviti proti feudalismu revoluční koncepci národa, c) ekonomické přeměny vesnice, mající vliv na to, že rolníci chápou ekonomické výhody vlastního státu, čímž se rozšiřuje národní vazba a národní vědomí na rolnické masy, d) vytvoření infrastruktury umožňující rychlou komunikaci všech složek moderního národa.

Wiatr se pokouší o specifikaci národotvorných procesů tím, že charakterizuje jejich základní modely. Rozlišuje pět modelů: 1. buržoazně demokratický, 2. buržoazně konzervativní, 3. socialistický, 4. postkoloniální, 5. buržoazně kolonizační.

Buržoazně demokratický model považuje v jistém smyslu za základní, i když správně varuje před tím, aby např. závěry formulované na podkladě dějin vytváření francouzského nebo anglického národa byly považovány za obecné, všeobecně závazné zákonitosti národotvorného procesu.

Buržoazně konzervativní model je podle Wiatra svým způsobem protikladem modelu uvedeného na prvním místě. Je zobecněním takové situace, kdy nedošlo k buržoazně demokratické revoluci, nebo kdy tato revoluce byla potlačena a národ se formoval nikoli pouze v důsledku revolučních přeměn, nýbrž také jako výsledek reformem majících za cíl zabrzdit revoluci a modernizovat stát takovým způsobem, který by mu umožnil účinnou obranu proti ohrožení ze strany revolučního nebo porevolučního systému v sousedních zemích. Jako příklady takové situace uvádí Wiatr vývoj Pruska po porážce u Jeny a vývoj Ruska v období napoleonských válek.

Socialistický model se objevuje tam, kde se etnická, přednárodní společenství přetvářela ve zralé národy nikoli před socialistickou revolucí, ale po ní. Příkladem je zde SSSR, na jehož území až do Říjnové revoluce žily etnické skupiny na velmi rozdílné úrovni národní integrace, existovaly skupiny, které za kapitalismu nestačily vytvořit ani silnější národní vazby, ani národní kulturu (např. spisovný jazyk), ani národní citění. Přetváření těchto etnických skupin v národy probíhalo už v rámci socialistické formace a obsahovalo řadu specifických rysů odlišných od národotvorných procesů v lůně kapitalismu.

Největší pozornost věnuje polský sociolog modelu postkoloniálnímu, a to zcela oprávněně. Je to totiž model, k němuž nám soudobý společenský vývoj poskytuje nejvíce materiálu, je tudíž v jistém smyslu nejaktuálnější a přitom z pochopitelných důvodů nejméně teoreticky zhodnocený. Hlavní rysy tohoto modelu specifikuje Wiatr takto: a) ideologický program vytváření národa se objevuje v podmínkách neobyčejně nízké úrovně objektivní etnické integrace, b) národ se vytváří z velmi různorodých, jazykově, kulturně i nábožensky velmi vzdálených rodů a kmenů, přičemž tato diferenciace zpravidla převyšuje diferenciaci starých evropských národů, c) výjimečně vel-

kou roli zde hraje národní ideologie a politická elita, jež je jejím nositelem.

Buržoazně kolonizační model se podle Wiatra uplatňuje všude tam, kde národ vznikl v rámci kapitalismu integrací kolonistů přicházejících z jiných světadílů, přičemž původní obyvatelstvo daného území bylo vytlačeno mimo okruh tvořícího se národa. Jako typické příklady této nepřímé časté formy vytváření národa uvádí Wiatr národ americký (USA), jihoafrický (JAR) a izraelský (Izrael).

Konečně poslední paragraf této kapitoly věnuje polský autor procesům tzv. národní asimilace, přičemž tímto termínem označuje takovou situaci, kdy „zformovaný národ vtahuje do svých hranic, asimiluje ve svém rámci cizí etnický element“. (Recenzovaná kniha str. 288.)

V další kapitole nazvané *Národ, třídy, stát* se Wiatr v jednotlivých paragrafech zabývá třemi problémovými okruhy: 1. vztahem státu a národa, 2. funkcí státu ve vztahu ke společenským třídám a k národní společitosti, 3. politikou polyetnického státu vůči menšinám a národnostním skupinám existujícím v jeho rámci. Z této kapitoly stojí za zmínku především autorova typologie řešení politických problémů polyetnických států. Wiatr rozlišuje celkem čtyři hlavní typy: a) Federativní mnohonárodní stát, v němž jsou různé národy a národnosti spjaté federální unií, která jim skýtá rovná práva a možnost rozhodovat o vlastních záležitostech v rámci národních teritoriálních jednotek. Příkladem takového řešení je SSSR, Jugoslávie a některé kapitalistické státy. b) Dvounárodní nebo mnohonárodní stát, který bez federativní struktury zajišťuje určitým národům autonomii. c) Národní stát zajišťující menšinám žijícím v jeho rámci svobodu kulturního rozvoje a pluralitu národnostních kultur při rovnosti občanských práv a otevřených možnostech národní asimilace na zásadě rovných práv i povinností. d) Polyetnický stát založený na národní nebo etnické segregaci. Příkladem je Jihoafrická republika.

Pro československého čtenáře není bez zajímavosti, že se Wiatr v poznámce pod čarou na str. 335 recenzované knihy zmiňuje o tom, že „v poslední době se v Československu rozvinuly diskuse související s ústavní úpravou vztahů mezi národy této republiky, jakož i se sociálně ekonomickými a politickými aspekty přechodu k federálnímu řešení“. Upozorňuje, že tyto problémy všestranně popisuje Viktor Pavlenda v knize *Ekonomické základy socialistického řešení národnostní otázky v Československu* (Bratislava 1968).

V další kapitole nadepsané *Národní charakter a kultura* se Wiatr nejprve zabývá v mnoha ohledech problematickým pojmem národního charakteru. Upozorňuje, že taková pojetí národního charakteru, která jej vyvozovala z tzv. ducha národa, případně z biologicko-rasových vlastností lidí, patří už dnes minulosti. Jsou-li kritizována tato jednostranná pojetí, neznámá to ovšem podle Wiatra, že by měla být likvidována sama otázka národního charakteru jako nevědecká. Srovná-

vací výzkumy sociální antropologie a sociologie nahromadily značné množství empirického materiálu, který svědčí o tom, že na základě různých historických osudů a různých kultur se vytvářejí specifické psychické vlastnosti jednotlivých národů.

Protože pojem národního charakteru není jednoznačný, pokouší se polský sociolog nejprve o rozřazení jeho jednotlivých významů. Vychází přitom z přehledu holandských autorů Duijckera a Frijda uvedeného v knize *National Character and National Stereotypes* (Amsterdam 1960), a to proto, že jej považuje za nejsystematičtější.

Podle tohoto přehledu se pojem národního charakteru objevuje v šesti hlavních významech. 1. Vztahuje se na určité psychologické znaky charakteristické pro příslušníky daného národa. 2. Je definován jako tzv. modální osobnost, přičemž modální osobnost je vymezována jako kategorie, která zahrnuje největší počet dospělých členů určité společnosti. 3. Je definován jako tzv. základní osobnost. Přitom základní osobnost má mnohé rysy společné s modální osobností. Rozdíl je však v tom, že zatímco modální osobnost se vztahuje k modální třídě ve společnosti, základní osobnost se vztahuje ke kultuře. Jednotlivost základní struktury osobnosti je vykládána vlivem jednotlivých kulturních praktik na jednotnou biologickou strukturu. 4. Je omezován na systémy postojů, hodnot a přesvědčení, jež jsou společně sdíleny příslušníky dané společnosti, nebo jejich značnou částí. 5. Je chápán kulturně antropologicky, tj. je považován za psychologický aspekt národní kultury. 6. Je pokládán za mentalitu vyjádřenou v kulturních produktech (v literatuře, umění, filosofii) nebo těmito produkty sugerovanou.

Je zřejmé, že takováto mnohoznačnost uvedeného pojmu vyvolává při jeho používání řadu těžkostí. Aby bylo dosaženo jistého upřesnění v této oblasti, navrhuje J. J. Wiatr rozlišení dvou termínů: tzv. empirického národního charakteru a tzv. normativního národního charakteru, přičemž první z nich označuje soubor psychologických znaků, který je v dané národní společnosti statisticky průměrný, naproti tomu druhý označuje vzor, který v dané národní kultuře dominuje a je základem výchovného úsilí.

Polský autor několikrát zdůrazňuje, že vědecké zkoumání národního charakteru je nemyslitelné bez poměrně rozsáhlých srovnávacích výzkumů. Tyto výzkumy by podle jeho názoru měly být orientovány ve třech hlavních liniích: 1. V linii sociologicko-statistických výzkumů postojů, hodnot a jiných aspektů osobnosti v rámci jednotlivých národů i v rámci jednotlivých prostředí, která jsou součástí národa. Tím by se umožnilo stanovit národní modální charakter a sou-

časně nalézt empirickou odpověď na otázku, které znaky společenské psychiky vyplývají z národního charakteru a které jsou výsledkem například třídního postavení, profesijního či generačního příslušnosti, pohlaví apod. 2. V linii historicko-srovnávacího studia chování jednotlivých národů v podobných historických situacích. Takové studium by mohlo vést k formulaci závěrů týkajících se typických reakcí daného národa na určité situace, a tím zprostředkovaně k závěrům o znacích jeho charakteru. 3. Normativní národní charakter může být rovněž předmětem srovnávacích sociologických analýz založených na takových pramenech, jako je literatura, školní učebnice, filmy a jiné formy masového umění, lidové tradice apod.

Závěrečný paragraf kapitoly obsahuje zajímavé úvahy a postřehy týkající se polského národního charakteru.

Poslední kapitola knihy je věnována analýze národního vědomí. Wiatr nejprve zaměřuje pozornost na evoluci tohoto vědomí a zabývá se faktory, které vedou od nižších forem etnického vědomí až k plně rozvinutému vědomí národnímu. Rozebírá rovněž (jako ostatně už v některých svých předchozích pracích) tzv. národní stereotypy a etnický antagonismus a poukazuje na jejich příčiny. Analyzuje široce používané, avšak často nepřesně vymezované pojmy nacionalismu a vlastenectví a ukazuje, jaký je mezi nimi vztah. Poměrně podrobně se zabývá aktuální otázkou nacionalismu a protiimperialistických revolucí v tzv. třetím světě. Závěr kapitoly je věnován místu vlastenectví a internacionalismu v socialistické výchově.

Wiatrova kniha — i když svou teoretickou úrovní není ve všech částech vyrovnaná a rovněž proporcemi svých jednotlivých kapitol neodpovídá vždy významu těch problémů, které jsou v nich řešeny — je nesporně přínosem k analýze široce chápané problematiky národa z marxistických pozic. Na některých místech přichází Wiatr se zcela novými a originálními řešeními teoretických otázek, mnohé jeho návrhy jsou velmi cenné rovněž po metodologické stránce a mohou sloužit jako významný podnět empirických výzkumů týkajících se dané problematiky. Nejvýše však oceňuji ty pasáže jeho studie, které usilují o typologii a upřesnění pojmů, jež jsou s otázkami národa nerozlučně spjaty. Uvážíme-li, jak velkou překážkou v sociologických diskusích je nejednotnost a vágnost v používání často zcela klíčových a základních pojmů, není možno nikdy takovouto práci a snahu plně docenit. Wiatrova kniha patří k těm studiím, bez jejichž znalosti si lze další teoretickou práci na daném tématu jen velmi těžko představit.

Jan Sedláček

VII. světový sociologický kongres ve Varně

Varna jako historicky první socialistické dějiště světových sociologických kongresů znamená nástup výrazné ofenzívy marxistické sociologie, a to nejenom v oblasti samotného vědeckého poznání, ale i ve sféře forem její světové organizace. Sama centrální idea kongresu, problematika sociálního plánování společenského vývoje, je bytostným vlastnictvím marxisticko-leninského přístupu k vědeckému poznání a řízení vyspělých typů kolektivní lidské existence. Tvůrčí přínos socialistické vědy v této, pro celé lidstvo životně důležité oblasti poznání, vyjádřil v úvodním referátu soudruh Todor Živkov, který sám převzal osobní záštitu nad kongresem, čímž jasně prokázal, jakou činnou závažnost věnovali bulharští organizátoři jistě nelehkému úkolu uspořádat světový sociologický kongres. V sérii hlavních referátů zazněla vystoupení akademika Rumjanceva ze Sovětského svazu, profesora Ericha Hahna z Německé demokratické republiky a profesora Živko Ošavkova z Bulharské lidové republiky, která předznamenala pozitivní hodnoty marxistické sociologické koncepce v protikladu k značně heterogenním sociologickým konstrukcím soudobé západní společenské vědy.

Zcela zákonitě se stal světový sociologický kongres vědeckou formou střetu dvou antagonistických ideologií přítomného světa. Z dynamické konfrontace myšlenek socialistické a soudobé západní vědy vyšla marxistická sociologie s dalším vavřinem své vědecké převahy, který svědčí o neustálém růstu její autority.

Delegace vědců ze socialistických zemí byly velmi četné a vytvořily příznivý rámec pro aktivitu marxistických sociologů v celé široké struktuře kongresu. V tomto ohledu se na tvůrčím průběhu kongresu nemalou měrou účastnili i českoslovenští sociologové. Naše delegace, jak počtem účastníků (113) tak i počtem příspěvků (49), svědčí o značné aktivitě československé účasti.

Velký zájem vzbudilo vystoupení člena korespondenta Radovana Richty, vedoucího naší delegace, které u kulatého stolu vyhrazeného problematice tzv. velkých teorií sociálního vývoje soustředilo pozornost k aktuální problematice vědeckotechnické revoluce a socialismu ve světle sociologické analýzy.

V početně silně zastoupeném zasedání věnovaném Leninovu odkazu, jemuž předsedal akademik Fedosjev ze Sovětského svazu, přihlásili českoslovenští účastníci devět původních příspěvků. Mimořádného ocenění

se dostalo referátu doc. Jindřicha Filipce, který mimo jiné rozebral dezinterpretace marxismu-leninismu ve spekulativních anti-komunistických konstrukcích.

Pozitivní ohlas vzbudila aktivita delegátů ze socialistických zemí i v dalších sekcích.

V první pracovní skupině kongresu, soustředěné k otázkám dlouhodobého plánování, se projevila výrazně převaha socialistické vědy a aktuálnost prognostiky. Vedením této skupiny byli pověřeni vědci ze Sovětského svazu prof. Igor Bestuzev-Lada a prof. Zachar Feinburg.

Organizační a myšlenková iniciativa socialistických zemí se projevila i v pracovní skupině věnované modifikacím sociálních vztahů plánováním. Ke koncepčnímu rozvoji marxistického sociologického myšlení přispěla užitečná výměna vědeckých poznatků v různých rovinách obecnosti, počínaje zásadními diferenciemi plánování v socialistických a kapitalistických společenských systémech a konče celou škálou dílčích problematik zahrnutých do výzkumného rámce této pracovní skupiny, jako např. problémy změn v obsahu a charakteru práce v období vědeckotechnické revoluce, regulace a plánování sociální struktury v závodních kolektivech apod.

Pozoruhodných výsledků dosáhla socialistická věda i v oblasti matematických metod a modelů ve sféře sociální predikce. V předsednictvu sekce tohoto zaměření zasedl vedle profesora H. M. Blalocka z USA profesor Aganbegjan z Novosibirsku, který v této sféře vědeckého poznání dosáhl světové autority. Vedle vystoupení polských, bulharských, rumunských a sovětských účastníků zasáhla do jednání velmi úspěšně i československá delegace šesti původními příspěvky věnovanými jak vlastnímu rozvoji exaktní metodologie ve sféře sociologického poznání, tak i problematice konkrétního použití těchto moderních postupů ve vědeckých kolektivech analyzujících sociální jevy a procesy. Lze tvrdit, že oblast sociologické metodologie se v tomto směru stává doménou socialistické vědy, o čemž mimo jiné svědčí i početná účast vědců ze Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR, které se fakticky stalo jedním ze stěžejních světových pracovišť v oboru vývoje a aplikací matematických metod v sociálním poznání.

I v jednání dalších pracovních skupin, věnovaných komparativní analýze plánování v různých typech společnosti, plánování vývoje měst a venkova, výchovy a kultury, komparativní analýze sociální role mládeže, sociolingvistiky, sociologii masové komunika-

kace i sociologii rodiny se marxistická sociologie průkazně prezentovala jak ve sféře vlastního vědeckého poznání, tak i v organizaci vědecké komunikace. Velmi úspěšná byla československá účast ve výzkumném výboru pro sociologii volného času, sociologii vědy a sociologii práce a organizace, kde našich sedm původních příspěvků dokumentovalo význam, který je rozvíjení této stěžejní odvětvové disciplíny přikládán. Celá řada příspěvků československých účastníků vzbudila zaslouženou pozornost nejen delegátů ze socialistických, ale i kapitalistických zemí, z nichž mnozí vysoce oceňovali náš přínos.

Zcela právem se proto českoslovenští sociologové spolu se svými kolegy z ostatních socialistických zemí stali členy navrhovaných mezinárodních pracovních kolektivů a výzkumných výborů, které tvoří spojitou institucionální podobu výzkumné činnosti Mezinárodní sociologické asociace (ISA).

Členy vrcholového orgánu ISA, výkonného výboru, se stali prof. Živko Ošavkov z Bulharska (místopředseda ISA) a prof. G. V. Osipov ze Sovětského svazu. Novým předsedou se po odstupu jím profesoru J. Szczepańském z Polska stal americký profesor R. Hill.

Průběh světového sociologického kongresu potvrdil nutnost a prospěšnost aktivního vstupu celé široké fronty marxistické sociologie na vědecké kolbiště současného třídně rozděleného světa.

*

Pro informaci uvádíme realizovaný program kongresu a seznam referátů československých sociologů, distribuovaných ve Varně:

Pracovní náplň kongresu byla tematicky rozdělena do 9 hlavních pracovních skupin, 2 jednání u kulatého stolu, 19 stálých výzkumných výborů a 18 ad hoc skupin. Kongres byl zahájen a zakončen plenárním zasedáním všech účastníků.

Pracovní skupiny

1. Budoucí společnosti a dlouhodobé plánování
— zahrnující témata: teorie sociální prognostiky a tvorby politiky; sociální prognostika, plánování a tvorba politiky v praxi; sociální prognostika a plánování v rozvojových zemích.
2. Modifikace sociálních vztahů plánováním
— zahrnující témata: problémy plánování změn v sociálních vztazích; změny sociální struktury a třídních vztahů v procesu sociálního rozvoje.
3. Matematické modely a metody v sociální predikci
— zahrnující témata: matematické modely v sociologii; matematické modely a predikce; měření, projekt a analýza.
4. Moc a veřejnost
— zahrnující témata: moc a veřejné mínění; vyjednávání a rozhodování; formování sociálních hnutí.

5. Komparativní analýza plánování v různých typech společnosti

— zahrnující témata: plánování ve vybraných oblastech; specifické problémy plánování.

6. Modernizace a šíření inovací

— zahrnující témata: společenská změna a modernizace; šíření inovací; překonání odporu ke změně v organizacích.

7. Plánování rozvoje města a venkova

— zahrnující témata: sociální determinanty plánování z hlediska rozvoje města a venkova; role sociálních faktorů v procesu realizace plánu; sociální důsledky plánování související s rozvojem města a venkova.

8. Plánování výchovy a kultury

9. Mládež jako faktor změny

— zahrnující témata: latentní a zjevný konflikt mládeže a institucionalizované autority; rozsah a omezení inovačního potenciálu mládeže ve více a méně ekonomicky vyspělých zemích; pokusy o teoretickou integraci sociologického výzkumu mládeže (návrh strategických projektů).

Zvláštní plenární zasedání

Problémy sociologie a problémy rozvoje v zemích třetího světa.

Jednání u kulatého stolu

1. Velké teorie sociálního vývoje a empirické vzory rozvoje
— zahrnující témata: teorie sociálního vývoje; vybrané problémy rozvoje (rodina, národ, atd.); rozvoj kultury.
2. Překlenutí mezery mezi mikrosociologií a makrosociologií
— zahrnující témata: technika a metodologie výzkumu — vztah aplikované a operační sociologie k pozorování a sociologickým konstrukcím v mikrorovině a makrorovině; organizace jako převodový mechanismus; problémy pojmosloví.

Výzkumné výbory

1. Armáda a společnost
— zahrnující témata: sociální zdroje, praktizace a socializace vojáků z povolání; fungování vojenských režimů; mezinárodní konflikt, odzbrojení a kontrola zbrojení.
2. Výzkum komunity
— zahrnující témata: plánování a místní komunita — centralizované a decentralizované strategie; plánování a místní komunita — rozdíly v jednotlivých zemích.

3. Sociolingvistika
 - zahrnující témata: makrosociolingvistický výzkum; mikrosociolingvistický výzkum; integrační problémy sociolingvistiky.
 4. Sociologie masové komunikace
 - zahrnující témata: kultura mládeže; výzkum budoucí masové komunikace.
 5. Sociologie národního rozvoje
 - zahrnující témata: sociologie imperialismu; konkrétní komparativní výzkumy národních hnutí.
 6. Sociologie práva
 - zahrnující témata: sociální inženýrství — funkce práva jako činitele sociální změny; legální činitelé sociální změny; veřejné mínění o právu a právních reformách.
 7. Sociologie rodiny
 - zahrnující témata: mezinárodní trend sociologie rodiny; teoretické a metodologické perspektivy srovnávacího mezinárodního výzkumu; komparativní analýza rodinných systémů; reakce rodiny na modernizaci; domáckost, ženskost a postavení ženy; děti a mládež v kontextu rodiny.
 8. Sociologie volného času
 - zahrnující témata: mezinárodní komparativní výzkum volného času v 7 zemích; volný čas v preindustriálních společnostech; volný čas v industriálních společnostech; volný čas v postindustriálních společnostech.
 9. Sociologie medicíny
 - zahrnující témata: problémy organizace komparativního mezinárodního výzkumu v oblasti zdravotnictví; plánování pracovních sil ve zdravotnictví; postoj veřejnosti k zdravotnictví; plánování organizace zdravotnictví.
 10. Sociologie politiky
 - zahrnující témata: sociologie vzniku národů; sociální struktura a politické aliance; politika studentů a mladých dělníků; zhroutení soutěživých demokracií.
 11. Psychiatrická sociologie
 - zahrnující témata: perspektivy základní teorie, metodologie a výzkumu; psychiatrická léčba v měnící se společnosti; psychiatrické aspekty společenské změny a plánování.
 12. Sociologie náboženství
 - zahrnující témata: sekularizace; internacionalizace výzkumu v oblasti sociologie náboženství.
 13. Sociologie vědy
 - zahrnující témata: institucionalizace vědy; politika vědy.
 14. Sociologie sportu
 - zahrnující témata: struktura a funkce sportu v současných a budoucích společnostech; funkce sportu v současných společnostech; sport jako subkultura.
 15. Sociologie práce a organizace
 - zahrnující témata: sociologie organizace; motivace zaměstnanců a participace; technická a sociální změna.
 16. Sociologie města
 - zaměřená na téma: rasové kasty a tribalismus v kontextu města.
 17. Stratifikace
 - zahrnující témata: teorie, výzkum a simulační studie sociální mobility; sociální stratifikace a sociální mobilita ve východní Evropě a v SSSR.
 18. Chudoba, blahobyt a sociální politika
 - zahrnující témata: sociální politika a demografická změna; důsledky sociální politiky — změny v příjmech a ostatních ekonomických podmínkách; vývoj a plánování sociální politiky; důsledky sociální politiky — změny v sociální struktuře.
 19. Sociologie poznání
 - zahrnující témata: problémy sociologie poznání; problémy sociologie poznání aplikované na antropologii; problémy sociologie poznání aplikované na konkrétní jevy.
- Skupiny ad hoc*
1. Aspirace, potřeby a rozvoj
 2. Postoje k budoucnosti
 3. Soustředění akčních výzkumů
 4. Role sociologie při rozvoji asijských společností
 5. Měření národního rozvoje
 6. Problémy sociálního inženýrství
 7. Mezinárodní projekt výzkumu tvůrců mínění
 8. Schůze k uctění Everetta Hughese
 9. Sociologie kooperace
 10. Sociologie venkova
 11. Sociologie mezinárodních vztahů
 12. Sociologie rasových vztahů
 13. Sociologie sociální jistoty
 14. Výzkum časového rozpočtu
 15. Leninismus a teoretické problémy moderního sociálního rozvoje
 16. Setkání vydavatelů sociologických periodik
 17. Gramotnost jako světový problém
 18. Sociální psychologie
- Referáty československých sociologů distribuované na kongresu:*
1. Čech Vladimír: Sociologický výzkum pracovní organizace ve službách racionalizace
 2. Filipcová Blanka: Analýza struktury volného času ve vztahu k jeho sociálním funkcím (Sociologie volného času a předvidání)
 3. Filípec Jindřich: Některé teoretické předpoklady výzkumu alternativ vývoje soudobých společností
 4. Fišera I. — Holda D. — Kaláb M. — Vlášil J. — Vodáková A. — Značková Š.: Výzkum hodnotových orientací a aspirací (vybrané kapitoly projektu)

5. Fišerová Vlasta: Rodina, industrializace a mechanismus tvorby statusu
6. Formánek Miloslav: K politické analýze československé sociologie
7. Houška Jiří: Soudobý kapitalismus a socialistická revoluce
8. Houška J. — Kára K. — Tlustý V.: Sociologická teorie a společenská praxe
9. Hrabě J. — Podzemský O.: Bedřich Engels a jeho přínos k sociologické teorii ozbrojeného násilí
10. Huláková Marie: Lenin a kultura
11. Charvát František: Filosofická východiska systémového pojetí v soudobé marxistické filosofii
12. Charvát František: K technice tzv. „inverzního dotazníku“ při obsahové analýze verbálních dokumentů
13. Charvát František: Význam Leninova odkazu pro metodologickou orientaci současné společenské vědy
14. Charvát F. — Kučera J.: K teorii sociální závislosti
15. Janoušek Jaromír: Sociálně psychologické problémy dialogu při spolupráci
16. Jiruška Karel: Plánování rozvoje venkova (se zvláštním zřetelem na kulturní aspekt)
17. Kahuda František: Prolegomena k metodám diagnostické analýzy osobnosti
18. Kaláb Miloš: Marxistické principy pojetí sociální struktury a změny
19. Kaláb Miloš: Historický materialismus a marxistická koncepce sociologie
20. Katriak Martin: Lenin a vědecká metoda v sociologii
21. Khol Josef: Výzkum systémových vazeb determinant sociálního jednání
22. Kohout Jaroslav: Sociologie a řízení socialistického podnikání
23. Kolář Jaroslav: Sociální status vedoucích
24. Košťál J. — Košťálová T. — Hlavsa J.: Kreativní potenciál a jeho využívání v organizacích
25. Krejčí Jaroslav: K sociologickým aspektům rozvoje vědy jako informačního systému
26. Křížová Eva: Vztah mezi základním a aplikovaným výzkumem VTR
27. Kunstová Alena: Postavení a důležitost statistiky (ve výzkumu sociologického týmu)
28. Kutta František: Společenské podmínky řešení krize systému organizace a řízení
29. Kvasnička Boh.: O vývine vztahu kresťanov v Československu k socializmu
30. Librová Eva: Volný čas v přírodním prostředí a druhé byty
31. Macháček Lad.: Sociológia mládeže a výchovy na Slovensku
32. Macháček Lad.: Sociologické aspekty plánovania a školskej reformy stred. všeob. vzdel. školy z hľadiska demokratizácie prístupu k vzdelaniu na Slovensku
33. Musil Jiří: Plánování měst jako sociální proces
34. Nečásková Milena: Mobilita vědeckých pracovníků v ČSSR
35. Padevět Karel: Sociologický výzkum vzdělání a kvalifikace pracujících v ČSSR
36. Pašiak Ján: Mládež a povolání na Slovensku
37. Plško Štefan: Problémy adaptácie v podmienkach štruktúrnej zmeny spoločnosti
38. Pospíšilová Anna: Možnosti a výhody plánování v oblasti vzdělávání dospělých
39. Richta Radovan: Vědeckotechnická revoluce a socialismus
40. Rychtařík Karel: Leninův přínos k rozvoji sociologického myšlení
41. Řehák J. — Hübschmannová M.: Etnikum a komunikace
42. Sagara Dušan: Sociologické aspekty riadenia poľnohospodárskych družstiev
43. Soukup Miroslav: K výzkumu přežití lidského druhu: Metodologické podněty k řízení společnosti v Leninově díle
44. Slejška Dragoslav: Pracovní skupina jako subsystém podnikové instituce a jako subsystém pospolitosti osazenstva
45. Šafář Zdeněk: Základní údaje o sociální diferenciaci v československé socialistické společnosti
46. Šťastný Zdeněk: Profesionalizácia ako faktor zmien rurálnej society
47. Tondl Ladislav: Věda jako povolání
48. Zeman Karel: Únava, biologický rytmus, spánek a volný čas

*

K významným tématům kongresu se bude Sociologický časopis i nadále vracet.

Bach

Československo-sovětské filosofické symposium ve Smolenicích

V posledních letech se důležitou pravidelnou formou spolupráce mezi československými a sovětskými filozofy stávají společná symposia. Letošní československo-sovětské symposium, které se konalo ve dnech 5.—9. října ve Smolenicích za přítomnosti sovětských, maďarských a československých filozofů, se zabývalo jednou z nejdůležitějších otázek současné doby, problematikou vědeckotechnické revoluce, onou naléhavou potřebou všestranné analyzovat otázky podstatných změn probíhajících ve vědě a technice, které začínají ve zvýšené míře ovlivňovat společenský život i život jednotlivců. Společenské důsledky těchto změn jsou důležitým faktorem vývoje v současném třídně rozděleném světě.

Výrazně se ukazuje, že vědeckotechnická revoluce je podstatnou vnitřní složkou společenského pokroku a v tom že je organickou součástí, předpokladem urychleného rozvoje vyspělé socialistické společnosti.

Smolenické rozhovory, pro které krásné pro-

středí a slovenská pohostinnost vytvořily krajně příznivý rámec, se soustředily hlavně na analýzu dvou rozhodujících témat: na pojetí vědeckotechnické revoluce a její vztah k socialismu a na otázky změn v podstatě i úloze současné vědy. Mnohostranným způsobem se diskuse orientovala jak na centrální otázky vymezení problému, na metodu přístupů i rozbor jednotlivých komponent problematiky, tak i na vnitřní logiku rozvoje vědy a techniky a jejich společenské souvztáznosti.

První část jednání vycházela z referátu R. Richty, F. Kutty, N. I. Podmarkova, J. S. Melesčenka, S. V. Šuchardina, S. S. Tovmasjana. Akademik Kedrov ve svém úvodním vystoupení vyzdvihl důležité aspekty charakteru současných vědeckotechnických změn, které je nutno posuzovat komplexně včetně jejich společenských důsledků. Obecný rozvoj vědeckotechnických změn v současném světě je poznamenán protikladem mezi prakticky neomezenými možnostmi vědy a techniky a možností různých společenských systémů tyto změny rozvíjet a využívat. Hlavní pozornost by měla být proto zaměřena na řešení tohoto protikladu. V současných podmínkách je možné uplatnit leninskou tezi o charakteristice socialismu tak, že současná fáze rozvoje socialismu v SSSR představuje sepětí sovětské moci s plným ovládnutím vědeckotechnických procesů.

Během prvních dvou dnů byly předneseny další referáty, které se soustřeďovaly na užší aspekty problému vědeckotechnické revoluce.

Diskuse se pak zaměřila na některé osově problémy. Nejvýznamnější z nich byla otázka pojetí vědeckotechnické revoluce, kde se jistým způsobem vyhranily dva přístupy — je-li to možné tak označit — přístup užší a širší. Hlavním sporným bodem těchto přístupů byla otázka do jaké míry je nutné chápat proces vědeckotechnických změn v jeho společenských souvislostech, jaké jsou hranice společenských důsledků vědeckotechnických změn. Některé příspěvky vycházely spíše z širšího přístupu k otázkám vědeckotechnické revoluce. Vědeckotechnická revoluce zahrnuje hluboké změny v logice vnitřního procesu vědeckého poznání, které postihují změny v technice, úrovni výrobních sil, obsahu společenské práce i řízení společnosti. Revoluce ve vědě je nutno chápat v širším pojetí jako kvalitativně podstatné změny v jejích základech i v její společenské funkci.

K tomuto pojetí se přikláněla řada diskutujících, i když někteří zvýrazňovali určité odlišnosti, zvláště v tom, že význam vědeckotechnické revoluce je nutno vidět především v podstatné změně společenské funkce vědy, v tom, že dynamika vědeckotechnické revoluce spočívá především v připravenosti společenských struktur vědu a techniku přijímat, v tom, že změny ve struktuře vědy vedou k růstu potenciálu vědy a tím se vytvářejí podmínky pro změny v její společenské funkci.

Některé příspěvky volily užší přístup, který více akcentoval vztah vědy a techniky v pojetí vědeckotechnické revoluce. Objasnění tohoto vztahu by podle některých diskutujících

umožnilo interpretovat sociálně ekonomické důsledky současných změn ve vědě a technice. V diskusi bylo vysloveno i stanovisko, že analýza by se měla nejprve zaměřit na změny ve vědě a na jim odpovídající odraz v oblasti techniky. Tyto poznatky umožní studovat důsledky současného procesu vědeckotechnické revoluce.

Značná pozornost byla v první části tematického programu věnována vztahu mezi vědou a technikou, tomu, jak změny v technice působí na změny ve struktuře výrobních sil i základní objevy ve vědě. Řada diskutujících upozornila na nové formy vztahu vědy a techniky v současné době. Akademik Kedrov poukázal na tři základní uzlové etapy ve vztahu vědy a techniky.

V souvislosti s významným příspěvkem P. V. Kopnina se objevila řada dalších problémů. V této souvislosti byly kladeny otázky zda lze proces vědeckotechnických změn nazvat revolucí, není-li to proces evolučního charakteru, zda změny ve struktuře vědy mají charakter revolučního zvratu a zda se tyto změny projeví skutečně v kvalitativně nové funkci vědy, zda nedochází jenom k revolučním změnám v jednotlivých komponentách vědeckotechnické revoluce. V diskusi byla předložena i hypotéza, že vědeckotechnická revoluce je revoluční fází procesu vědeckotechnického pokroku a otázka jak je možné charakterizovat vznik, průběh a dovršení vědeckotechnické revoluce.

V současné době dochází k revoluci ve vědě, která je vyvolána zásadními změnami v logice myšlení. Neprojevuje se však jako obecná revoluce ve vědě, ale jako revoluční změny v jednotlivých disciplínách. Změny v oblasti techniky také nejsou tak obecné. K revoluční změně ovšem dochází ve společenské funkci vědy. Z toho je patrné, jak úzce je spjat sám proces vědeckotechnické revoluce s velkou společenskou revolucí naší doby, s přechodem od kapitalismu ke komunismu.

Otázce vztahu obou současných společenských systémů, kapitalismu a socialismu byl věnován referát F. Kutty, který poukázal zvláště na to, že samotná podstata kapitalistického systému je v rozporu se společenskými důsledky vědeckotechnické revoluce. Přesto však je nutné analyzovat fáze průběhu vědeckotechnické revoluce v kapitalistických zemích a hodnotit její vliv na jejich rozvoj. Přitom zůstává skutečností, že kapitalismus není s to řešit základní společenské problémy vyvolané vědeckotechnickou revolucí. F. Kutta podrobil kritice buržoazní teorie, které se pokoušejí dokázat, že vědeckotechnická revoluce bude schopna probíhat uvnitř kapitalismu, aniž by došlo k jeho změně.

Během jednání byla věnována pozornost i problematice rozvoje kultury a jejího vztahu k vědeckotechnické revoluci. K těmto otázkám vystoupili se zásadními příspěvky J. Filipec a F. Tököi. Rozvoj kultury v současné epoše vědeckotechnické revoluce hraje důležitou roli v ovlivňování společenských důsledků vědeckotechnické revoluce i v postavení člověka v současné společnosti.

Druhý tematický okruh se zabýval otázkou změn v podstatě a úloze současné vědy. Základní referáty k tomuto tématu předložili J. Zelený a I. T. Frolov. Rozsáhlá diskuse se rozvinula k otázce k jakým změnám dochází v základech současné vědy. V diskusi bylo oceněno a rozvinuto stanovisko J. Zeleného o typologii změn v pojetí racionálnosti. S důležitými příspěvky k referátu vystoupili zvláště P. V. Kopnin, R. Richta, N. I. Rodnyj. Velkou pozornost vzbudil příspěvek P. V. Kopnina, který vychází z předpokladu, že základem vědního poznání je logika v širším (epistemologickém) pojetí. Změny v podstatě vědy je nutné proto hledat v oblasti logických principů vědeckého poznání a z tohoto hlediska je možné pozorovat mnohé podstatné změny ve vědeckém poznání. Rozvoj současné logiky a jejích poznatků je třeba také konfrontovat s metodickým přístupem dialektického materialismu. Živou diskusi vyvolal příspěvek I. T. Frolova, který charakterizoval současné změny v podstatě vědy srovnáním s měnicím se postavením biologie. Souhlasné i nesouhlasné názory byly v diskusi vysloveny také k problému priority určité vědecké disciplíny jako vedoucí disciplíny v určitém období. S. V. Suchardin poukázal na to, že významná úloha biologie spočívá v současné době v řešení vzájemného vztahu člověka a technicko-výrobního systému.

R. Richta ve svém vystoupení zdůraznil nutnost dalšího rozpracování základní teze o vědeckotechnické revoluci zvláště z hlediska přímé souvislosti mezi změnami ve struktuře vědy a změnami v její společenské úloze. To se týká nejen oblasti věd přírodních a technických, ale i věd společenských. Vznik marx-leninských společenských věd je právě výrazem vyššího stupně angažovanosti vědy v oblasti poznání společnosti a tím i v růstu společenského významu vědy jako celku.

V souvislosti s celou projednávanou problematikou seznámili sovětští filosofové plénum s diskusí o pojetí materiálně technické základny komunismu, která v současné době probíhá v SSSR.

Nejdůležitějším výsledkem symposia o vědeckotechnické revoluci je společně zpracovaný základní marxisticko-leninského pojetí vědeckotechnické revoluce a jeho vztahu k socialismu, na němž se účastníci po bohaté diskusi a při mnohostrannosti přístupů plně shodli. To vytvořilo základ pro další společnou výzkumnou činnost. Tato spolupráce znamená vyšší formu integrace vědecké práce. Závěr diskuse logicky vyústil v dohodu o pracovních otázkách zvláště na přípravě společné publikace o charakteru vědeckotechnické revoluce, která bude předložena jako společný československo-sovětský příspěvek na světovém filosofickém kongresu v roce 1973.

Byl stanoven i další postup prací v rozpracování hypotéz, základních tezí i pojmového systému problematiky vědeckotechnické

revoluce. Dořešení celé řady otázek v těsné spolupráci umožní, aby získané poznatky mohly být využity společenskou praxí.

V našem krátkém sdělení jsme se zaměřili na stručný záznam ze smolenických rozprav. K celé problematice i k příspěvkům ze symposia se bude časopis dále vracet.

Miloš Svoboda — Karel Müller

Teoretická konference „Engels a naše současnost“

Ve dnech 13.—14. října 1970 se konala v Brně teoretická konference s mezinárodní účastí věnovaná 150. výročí narození Bedřicha Engelse. Jejím pořadatelem byla redakce *Nové myslí* spolu s Vysokou školou politickou ÚV KSČ, Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ a Jihomoravským KV KSČ, jehož vedoucí tajemník K. Neubert také v úvodu vystoupil. Kromě předních československých odborníků, teoretických pracovníků z vědeckých ústavů a vysokých škol, ideologických pracovníků krajských výborů KSČ a vyšších stranických orgánů se jí zúčastnili také vědci ze Sovětského svazu a Německé demokratické republiky. Význam konference byl podtržen i přítomností a vystoupením tajemníka ÚV KSČ, J. Fojtíka a rektora Vysoké školy politické ÚV KSČ V. Kvěše.

Konference měla souhrnně postihnout Engelsův myšlenkový odkaz a zdůraznit jeho aktuální význam pro teorii a praxi socialistické výstavby. S těmito záměry a posláním konference seznámil její účastníky ve svém zahajovacím projevu šéfredaktor *Nové myslí* L. Hrabovský.

Program konference byl doslova „nabit“. Celkem bylo předloženo 29 referátů.¹

Tajemník ÚV KSČ J. Fojtík ve svém referátu zdůraznil, že revizionisté se v posledních letech soustřeďují na to, aby vyvolali nedůvěru v historickou perspektivu komunismu, aby ukázali marxismus-leninismus jako učení, které již neodpovídá současným podmínkám, jako učení, se kterým si jeho stoupenci sami nevědí rady. Na živých stránkách Engelseva díla pak tuto revizionistickou kritiku vyvrátil a poukázal zejména na zkrslování myšlenek B. Engelse o stranickosti, o jednotě strany a lidu, na umělé konstruování rozporu mezi prvotními pracemi Marxovými a Engelsovy a jejich pozdějšími díly. Zdůraznil, že z Engelsových děl se učíme rozumět současnosti, chápat své slabiny a správně oceňovat další postup.

Hlavní referát *Engelsova osobnost a jeho dílo z hlediska aktuálních úkolů teorie a praxe naší strany a výstavby socialismu* přednesl ředitel Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, V. Ruml. Zdůraznil v něm především obrovský rozsah Engelsovy činnosti a jeho teoretický odkaz jako živý zdroj po-

¹ Souborné vydání všech materiálů je obsaženo ve zvláštním listopadovém čísle *Nové myslí*.

učení a inspiraci současného marxistického myšlení i revoluční praxe. Poukázal na ideovou jednotu učení klasiků marxismu-leninismu a vyvrátil pokusy nacházet rozpory uvnitř Engelsova díla anebo dokonce hledat protiklady mezi povahou díla Marxova a Engelsova. Nekladl si za cíl vyčerpat komplexní obraz Engelsovu odkazu, ale soustředil se na uzlové body jeho názorů a jeho vývoj, v nichž se projevuje aktuálnost Engelsova díla pro dnešek a zítřek. Věnoval pozornost zejména otázkám společenského vývoje jako zákonitého procesu a připomenul Engelsův přínos k rozpracování teorie historického materialismu. Podrobil kritice falešné koncepce hlášené u nás v nedávné době, které de facto popíraly existenci objektivních zákonitostí a vytvářely iluze, že člověk není ve své činnosti ničím ohraničen. V. Ruml dále ve svém referátu zdůraznil pravděpodobnostní charakter prognózy společenských procesů. Zabýval se též Engelsovým přínosem k rozpracování problematiky základny a nadstavby. Engelsovou obhajobou a rozvíjením učení o diktatuře proletariátu upozornil na Marxovy a Engelsovy myšlenky o nutnosti socialistické státnosti, vyložil jejich názory na stranu dělnické třídy a její vědeckou ideologii, upozornil na Engelsovy geniální postřehy při zevšeobecňování zkušeností z revolučních bojů dělnictva.

Poté se zabýval Marxovým a Engelsovým bojem proti sektářství ve straně i proti oportunistismu v praktické činnosti. Ukázal jak Marx a Engels pranýřovali předchůdce dnešních revizionistů, kteří se domnívají, že pro revoluční stranu je přípustná popularita jakákoli a kohokoli. Zdůraznil Engelsův i Marxův názor na internacionálnost boje dělnické třídy. Objasnil vědeckou povahu ideologie marxismu-leninismu a nutnost nekompromisního ideového boje. V závěru se zabýval i osobností B. Engelse jako tvůrčího myslitele a vyzvedl jeho spojení s živým proletářským hnutím.

Sovětský účastník konference, M. P. Mědlov, člen redakční rady časopisu *Kommunist*, se zabýval životností Engelsových myšlenek o státě a diktatuře proletariátu. Uvedl, že podstatou Engelsových názorů na problém státu je odhalení jeho historického a třídního charakteru. Za zvlášť důležitou stránku Engelsova odkazu pokládá jeho boj proti oportunistickým předpovědím o pokojných přeměnách buržoazního státu a odhalování jeho reakční podstaty, neboť v soudobé pravicevce oportunistické ideologii je buržoazní stát líčen jako „nadtrídní“ orgán, který údajně zajišťuje blahobyt všem. M. P. Mědlov připomněl i to, že Engels odmítal předčasné odumírání státu za socialismu a zdůraznil nutnost důkladného rozboru těžkostí, s nimiž se socialistický stát setkává.

J. Wettengelová z Institutu marxismu-leninismu v Berlíně podrobila ve svém příspěvku kritice revizionistické názory, které snižují úlohu komunistické strany v socialistické společnosti a žádají, aby se vzdala mocenských pozic a omezila se pouze na „duchovní“ vliv. Vyvrátila tvrzení revizionistů,

podle něhož prý oba klasikové viděli ve straně jen politicko-ideologický směr a přikládali jí druhořadý význam. Podtrhla naopak Engelsův přínos k rozpracování koncepce strany jako vůdce dělnické třídy, organizátora jejího boje. Zmínila se též o Engelsově polemice s anarchistickými názory bakunistů odmítajících revoluční disciplínu a ukázala jak vysoký význam přikládal přísné stranické kázi. Zdůraznila také jeho přínos k objasňování problematiky proletářského internacionalismu.

M. Klein, zástupce ředitele Ústředního filosofického ústavu Německé akademie věd v Berlíně, se ve svém vystoupení zabýval vztahem filosofie a politiky v díle Bedřicha Engelse a zdůraznil zejména jak oba klasikové důsledně vyžadovali spojování praktického dělnického hnutí s revoluční teorií. Ukázal genezi tohoto poznání v díle B. Engelse a jeho přínos k rozpracování této problematiky. Zabýval se také srážkami Marxe a Engelse s proudhonismem a bakuninismem na půdě I. internacionály.

B. Bittighöfer z Institutu společenských věd ÚV SED v Berlíně ve svém vystoupení odrazil buržoazní zkreslování marxistického pohledu na rodinu za socialismu a komunismu a právě na rozboru Engelsova díla *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* objasnil hlavní zásady socialistické morálky. Ukázal jak socialistická společnost, plně v souladu s představami B. Engelse, vytvořila materiální a společenské předpoklady pro zrovnoprávnění muže a ženy v rodině i mimo ni.

L. Tomášek, zástupce šéfredaktora *Nové myslí*, se zabýval v příspěvku vypracovaném společně s L. Hrzalem, prorektorem VŠP ÚV KSČ, kritikou soudobého mezinárodního revizionismu, napadajícího Engelsovo pojetí předmětu filosofie a zejména marxistickou dialektiku. Ukázal, jak revizionisté zneužili kritiky dogmatismu k frontálnímu útoku na systémové pojetí marxistické filosofie a na její spojení s aktuálními potřebami dělnického hnutí.

Další účastníci konference přednesli zajímavé příspěvky k analýze Engelsova díla z hlediska jeho významu pro evropské dělnické hnutí devatenáctého století, zvláště pak podrobili kritice revizionistickou interpretaci Engelsových dopisů z konce jeho života. Zabývali se významem Engelsova myšlenkového odkazu pro teorii rodiny, agrární politiku, ekonomii, boj proti kapitalismu a budování socialistické společnosti.

Byl oceněn teoretický a politický přínos Engelsova díla, zejména jeho dialektický determinismus, pojetí objektivní a subjektivní dialektiky, ekonomické hodnocení kapitalismu a kritický přístup k utopickému a maloměřáckému socialismu.

Hlavním přínosem konference bylo postizení díla velkého klasika marxismu z mnoha různých aspektů a objasnění Engelsova marxistického odkazu jeho dnešním dědicům.

Miroslav Honzík

Porada o výskume verejnej mienky.

Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky v Bratislave uskutočnil v dňoch 21.—22. októbra 1970 poradú na téma „Význam a funkcia výskumu verejnej mienky v socialistickej spoločnosti“. Poradu sa zúčastnilo 34 pracovníkov z oblasti sociológie a výskumu verejnej mienky, vrátane hostov zo zahraničia, Antonína Olchy a Jozefa Kadzielského z Varšavy, Niko Toša z Lubľany a Roberta Angelusa z Budapešti.

Poradu otvoril riaditeľ Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky v Bratislave, Pavol Paška. Úvodom odznali hlavné referáty Jaroslava Čelka (Kabinet výskumu verejnej mienky, Bratislava) — Význam a funkcia výskumu verejnej mienky v socialistickej spoločnosti, a Jozefa Karáskaa (Filozofická fakulta, Bratislava) — Kvótny a náhodný výber reprezentatívneho súboru vo výskume verejnej mienky.

V diskusii vystúpilo celkom 10 účastníkov, ktorých príspevky sa týkali teoretických a metodologických problémov verejnej mienky. Jozef Kadzielski (Ośrodek Badania Opinii Publicznej, Warszawa) hovoril o poňatí verejnej mienky a o skúsenostiach z výskumu verejnej mienky v Poľsku. Osobitnú pozornosť venoval vzťahu medzi verejnou mienkou a propagandou. Čeněk Adamec (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha) diskutoval o skúsenostiach z výskumov verejnej mienky v oblasti zdravotného uvedomenia z aspektu ich využívania v zdravotníckej výchove. Martin Katriak (Sociologický

ústav SAV, Bratislava) sa zapodieval aplikáciou náhodného výberu vo výskume verejnej mienky na základe analýzy z konkrétnych výskumov. Lubomír Vacek (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha) upozornil na prínos Leninovho diela v problematike verejnej mienky. Ján Pašiak (Sociologický ústav SAV, Bratislava) uviedol niektoré poznatky o úlohe interview vo výskume verejnej mienky. Vo svojom diskusnom príspevku rozobral dve možné štádiá použitia interview: empiricko-deskriptívne a exaktné. Peter Ondrejček (Kabinet výskumu verejnej mienky, Bratislava) hovoril o niektorých skúsenostiach z práce anketárskej siete. Karel Rychtařík (Vojenský historický ústav, Praha) vo svojej poznámke sa zapodieval ideologickými aspektami výskumu verejnej mienky. Niko Toš (Center za raziskovanje javnega mnenja, Ljubljana) predložil na porade príspevok o vzťahu demokratizácie spoločnosti a verejnej mienky, v ktorom vychádzal z podmienok svojej krajiny a z úrovne vedenia výskumov verejnej mienky v Juhoslávii. Súčasťou diskusie bola neformálna výmena názorov k predneseným referátom a diskusným príspevkom.

Záverom porady vedúci Kabinetu výskumu verejnej mienky v Bratislave, prof. Čelko konštatoval, že poradá prispela k vzájomnému poznaniu výskumníkov verejnej mienky a postavila základy pre ďalšie stretnutia. Odporúčal pravidelné konanie takýchto stretnutí raz do roka. Oznámil, že sa počíta s vydaním Zborníka z uskutočnenej porady.

Božena Sabršulová—Lubomír Vacek

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, tel. 249-391, dod. PÚ 01, tel. 667-07. — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1970. Číslo vyšlo v únoru 1971.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1971.

